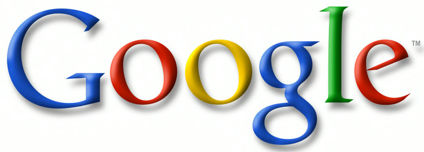

MAGYARORSZÁG

BUDAVÁR VISSZAFOGLALÁSA KORÁBAN.

A M. TÖRT. TÁRSULAT ÁLTAL KOSZORUZOTT PÁLYAMUNKA.

IRTA

Dr. ACSÁDY IGNÁCZ.

BUDAPEST,
MÉHNER VILMOS KIADÁSA.
1886.

BUDAPEST, 1886. RUDNYÁNSZKY A. KÖNYVNYOMDÁJÁBÓL.

Buda visszafoglalása s Magyarország felszabaditása a török iga alól a nemzeti történelem korszakos mozzanata, melylyel nemzedékek álma, milliók óhaja, a legnemesebb lelkek eszményei valósultak. Kiszoritani, megtörni az ozman hatalmat volt százhetven éven át a magyar politika végczélja, melyhez szivósan ragaszkodtak a hazafiak, bármely táborban küzdöttek, bármely felekezethez tartoztak, sőt azok is, kiket a viszonyok kényszerüsége a török szövetség karjaiba hajtott. Szent örökül hagyta e nagy czélt egyik embernyom a másikra s mindegyik ama reménynyel szállt sirba, hogy a reá következő szerencsésebb leszen s megéri a felszabadulás örömnapját.

A politikai, rendi, felekezeti elemeire szétbontott társadalom egyetlen közös vezéreszméje, mely egész mélyébe lehatolt, melyet szegény és gazdag, jobbágy és ur, katholikus és protestans egyaránt átérzett, az volt, hogy ős Buda tornyairól el kell a félholdat tüntetni. A főváros visszaszerzése jelképezte az egész haza szabadulását s erre irányult a nemzeti erőködés, de sokáig hasztalan.

Végre közeledett a hőn várt idő, csakhogy romboló viharok kiséretében s az az évtized, mely a régi óhaj teljesedését megelőzte, a magyarság legválságosabb évtizede. A nagy esemény előre vetette árnyékát. A nemzetélet minden

elemét, a társadalom minden osztályát lázas nyugtalanság, heves convulsiók fogták el s még a felszabaditó háboru előtt kitört a válságos forrongás, mely csak negyven évi keserves tusa, sok fájdalmas megpróbáltatás után nyert a magyar politikai genius egyik legszerencsésebb alkotásában, a szathmári békében engesztelő befejezést.

Kevéssel a török hatalom megdőlte előtt indult meg nálunk is az az óriási mozgalom, melyen a nyugati államok a XVII. század első felében a harmincz éves, a véres keresztény polgárháboruban már átvergődtek, s mely mint a nyugaton, hazánkban is romboló hatást tett minden téren. Felforgatta az államjogi és politikai, a gazdasági és társadalmi viszonyokat, rohanó áradatként elmosta vagy átidomitotta a közintézményeket, megváltoztatta a hatalmi tényezőket s végül hullámaiba temette a középkori Magyarországot.

Ez emlékezetes mozgalom első évtizedében, nehány évvel Budavár visszavétele előtt még látható, utoljára látható a régi magyar állam igazi mivoltában, eredeti valóságában. A német kormányzattal akkor először tett kisérlet lényegileg keveset változtatott rajta. De már 1680. után, midőn kezdetét vette a visszahóditás nagy vállalata, a katonai müveletek épen ugy, mint a hosszu polgárháboruk rohamosan ásták alá a régi Magyarország szervezetét s egészen uj képződések magvait hintették el. Összeomlása, eltünése előtt rajzolni a török időbeli királyi Magyarország belállapotát czélja a jelen munkának.[1]) Ez

[1]) Munkám azon kisebb pályamü alapján készült, melyet a m. tört. tásulat a Bay Ilona-díjjal jutalmazott. Minthogy a pályázat

állapotok ismerete nélkül az akkori páratlan szenvedélylyel folyó politikai és vallási vajudások, valamint nemzeti fejlődésünk későbbi iránya sem érthetők meg teljesen. Csak ugy nyerünk tiszta fogalmat a török uralom valódi jelentőségéről, csak ugy tudjuk igazán becsülni a magyar nép csodás életerejét, s méltányolni azt a bámulatos polgárositó és politikai munkát, melyet az utóbbi másfél száz év alatt végezett, ha magunk elé idézzük a XVII. század második felének Magyarországát, a düledező államot szétfoszlott területével, megfogyott lakóival, korhadt intézményeivel, bomladozó társadalmi tagolatával, mind azzal a sok szenvedéssel, inséggel, megalázással, a nemzeti erők kétségbeejtő hanyatlásával, mely az egykoruak tanusága szerint e nehéz időket kisérte.

„Veszni tért kis hazánk“ azóta szerencsésen ujra fölvirult, sőt a török világ gyászos emlékei ki is vesztek a köztudatból. A mint az ember férfikora delén, vissza sem gondol ifjusága párbajaira, s habár a behegedt sebek időnkint fájdalmat okoznak, ellenfelének nemcsak megbocsátott, de nevére is alig emlékezik többé, ugy feledte el a magyar nép hosszu párbaját az ozmanokkal, noha hatásai még ma is érezhetők. A történetirás azonban föltámasztja a zord időt s visszaidézi véres küzdelmeinek emlékét. Nem azért, hogy valamely modern politikai áramlatot szolgáljon, hanem azért, hogy megismertesse a jelennel

---

feltételei szerint az eredeti mü hat ivnél nagyobb nem lehetett, csak általános körvonalaiban vázolhattam benne a régi magyar állam és társadalom állapotát. Önálló közzététele előtt e kis munkát most a tárgy fontosságának megfelelő terjedelemben dolgoztam ki.

a viszonyokat, melyek közt elődei éltek s a honszerelem legszentebb eszményeit törhetetlen hüséggel szolgálták.

Szenvedésekben gazdag a korszak, melynek állapotait rajzolni akarom s munkám élére nagyon illenek a XVII. század legnépszerűbb költőjének, Gyöngyössi Istvánnak honfibú sugalta versei:

Midőn megszemlélem sok romlott bástyáját
Szegény országomnak, s megtompult szablyáját,
Szélvész közt habozó bujdosó bárkáját:
Sohajtással mondom keserves nótáját.

ELSŐ FEJEZET.

A TERÜLET ÉS A NÉPESSÉG.

A fejezet tartalma.

I. Európa a XVII. század második felében. — I. Lipót. — A császárság. — Jelleme és jelentősége. — Az udvar. — Az udvari és nemzeti politika. — A magyar államterület. — Eszményi egysége. — Határai. — A három ditio. — A török uralom jogi és tényleges kiterjedése. — A királyi Magyarország. — Erdély.

II. A népesség. — A török kormányzat hatása a népszámra. — Az általános pusztulás. — Az emberrablás. — A nagy halandóság. — A járványok. — A közegészségügy. — Az egyes országrészek. — Baranya, Tolna, Somogy, Zala. — Szlavonia. — A Duna-Tiszaköz. — Temesköz. — Csongrádmegye, Békésmegye, a Kunság, Pestmegye, Gömörmegye, Győrmegye. — A városi és vidéki lakosság aránya. — A főösszeg.

III. Felekezeti viszonyok. — A felekezetek mint politikai pártok. — A királyság s a felekezetek. — Az ország protestáns. — Az ellenreformáczió. — Hóditásai. — A prot. egyház Erdélyben. — A török s a ker. felekezetek. — A secták. — Uj-keresztények. — Ó-hitüek. — Az unio. — Az izlam hivei.

IV. A nemzetiségek szétoszlása. — A felekezetek és a nemzetiség. — A török hóditás s a magyar elem. — A felekezeti viszonyok hatása a kor mozgalmaira. — A bécsi kormánypolitika. — A nemzeti közhangulat a felszabaditó hadjárat előtt.

I.

A XVII. század második felében Európaszerte el volt már döntve a nagy vallásos küzdelem, a protestáns és katholikus világ öldöklő versengése, mely legalább száz esztendőn át tulnyomóan befolyásolta világrészünk politikai életét. A felek, kiknek a harcz fölidézésében és rombolásaiban egyenlő részök volt, a végkimerültség stádiumában összebékültek s közös egyetértéssel megállapitották a régi és az uj egyház uralmának határait. Azon az állapoton, melyet a westphaliai béke (1648) a nemzetközi jog szentesitésével látott el, vallás-egyházilag nem történt többé számottevő változás. A kath. egyház visszanyerte tulsulyát a Habsburgok örökös tartományaiban, Dél-Németország nagy részében, a Rajna vidékén, Belgiumban, Olasz-, Spanyol- és Francziaországban, mig Holland, a német birodalom északi vidékei, Dánia, Svéd-Norvégország az evang. hité maradtak.

El volt már vetve a koczka mindenütt, csak Angliában és Magyarországban nem. Amott később ismét föllángolt a harcz, de a katholicismus nem tudta többé a sajátszerü angol viszonyokkal összeforrt prot. egyházat kiszoritani. Itt nálunk a mellőzhetetlen küzdelem, mely lappangva folyt a század eleje óta, a hetvenes évtizedben a leghevesebb kitörésre jutott, s lezajlása ép oly hosszadalmas, ép oly romboló volt, mint nem rég Közép-Európa többi országaiban. A mozgalom, mely jóval a felszabadító hadjárat előtt keletkezett, mint nehéz betegség végig ki-

sérte e háborut s mig a müvelt világ minden zugában örömzajjal üdvözölték a törökök vereségeit, a bécsi csapást, Esztergom, Érsek-Ujvár, Buda elestét, itthon a polgárháboru borzalmai sötét örvénykép helyezkedtek a nemzet nagy része és győzedelmes uralkodója közé.

Az ország trónján már másfél száz esztendő óta a Habsburg-család tagjai, a német-római császári korona viselői ültek. A császárság általános jellemünek tekintette magát, éppen ugy, mint a kath. egyház, melynek szülötte volt s e jelleméből akkor sem vetkőzött ki, midőn a reformáczió tényleg széttépte a középkori világ hitegységét. Habár a westphaliai béke e szétszakitást az európai nemzetközi jog egyik alaptételévé tette, a császár azután sem mondott le a „Vatter und Haupt der gantzen Christenheit" cziméről.

De noha megtartotta az egyetemes, a középkorból átöröklött jelleget, más tekintetben meghódolt az uj-kor uralkodó eszméinek, melyek friss tápot adtak régi autocratikus igényeinek. — A XVII. század a király százada — mondja egy franczia iró. A korszak szelleme erősen hajlott a fejedelmi önkényuralom felé; az elmélet és a gyakorlat a régi rendi szervezet és kiváltságok ellenében a királyi teljhatalom tanait hirdette. Francziaországban az absolutismus óriásilag fokozta az állam segélyforrásait s vele erejét és külső tekintélyét. A császárság, melynek hagyományaival az uj államtan és államgyakorlat teljesen megegyezett, a franczia példát igyekezett követni a részére még megmaradott országokban, melyek közé Magyarország is tartozott. Noha tehát a császárság még ekkor sem öltött speciális nemzeti jelleget, mégis a nemzeti királyságok igényeivel lépett föl alattvalói irányában. Ebből nálunk szükségképen nemzetiségi ellentéteknek, autocratikus törekvéseiből közjogi összeütközéseknek s végre tulyomóan kath. természetéből a politika kezdődő

elvilágiasodása daczára vallás-egyházi viszályoknak kellett kifejlődniök.

A császári trónon a XVII. század második felében I. Leopold ült; fején tündökölt a magyar királyi korona is. Ő maga egyszerü, igénytelen ember, minden kiválóbb tehetség vagy csak jellemvonás nélkül. Erősen katholikus érzelmü, de nem tett szent fogadalmat a protestánsok kiirtására, mint egyik-másik elődе. Örökös háborukat folytatott, de főkedvtelése a zene és vadászat maradt. Első fejedelme volt a kereszténységnek, de udvartartása pompa tekintetében nem mérkőzhetett a versaillesival. Egyéniségének, müveltségének nincs külön nemzeti bélyege. Születésére német, de a legszivesebben olaszul társalgott s mindig spanyol módra öltözködött. Egészben véve mindennapi ember és közönséges uralkodó, önállóság és kezdeményező erő nélkül. Azon fejedelmek egyike, kik örökké környezetök játékszerei maradnak s kiknek politikájában nem saját lelkök eszményei, hanem csupán azon irányok és befolyások tükröződnek vissza, melyek az udvar körében időnként tulsulyra vergődtek.

De ha a császár maga jelentéktelen, még mindig imponálóan lépett föl a császárság. Ezer éves fénytől sugárzott, telve volt terjeszkedési, korlátlan uralmi igénynyel, s Európa tetemes része még mindig neki hódolt. Habár csillaga hanyatlani kezdett, ez időszakban ő maradt az egyedüli hatalom, mely általános jellemének megfelelően, a többi államok szükebb körü politikáján túlemelkedő, nagyobb, magasabb röptü czélt tüzött maga elé. Ez a keresztény müveltség védelme a keleti barbárság ellenében. Másfél század óta reá hárult a feladat, hogy a müvelt európai világot az ázsiai müveletlenség, a kereszténységet a mohamedánság ellen megoltalmazza. Európa fejedelmei és népei el is ösmerték, hogy küzdelmei a törökkel nem közönséges politikai tusák egy-két tartomány

megszerzése czéljából. Elismerték, hogy midőn védekezik a török ellen, nem egyedül magát védi, hanem a polgárosodás legszentebb, legértékesebb vivmányait. E felfogásból kifolyólag a császárságot gyakran segitették a többi európai fejedelmek. A pápa, a spanyol, az olasz, a német, sőt a franczia uralkodók pénzzel vagy katonával támogatták, s a keresztény solidáritás e tekintetben az 1664-iki, valamint az 1683-iki háboruban sem tagadta meg magát.

Ez a császárság egyik legsajátabb jellemvonása, mely nemzetközi jelentőségét mindig kimagasló szinvonalon tartotta, bármi közönségesek voltak időnkint a császári korona viselői. E nagy intézmény fénysugarai nélkül teljes homályba veszne I. Lipót egyénisége, kire — mit egyik kitünő történészünk mondja — nem gondolhatunk a nélkül, hogy a Cobbok és Ampringenek, a Kollonicsok és Caraffák eszünkbe ne jussanak.[1]) Udvara állandóan első rangu európai központ maradt. Nemcsak ott futottak össze a világ minden tájékáról a politika szálai, hanem oda sereglettek mindenünnen a carriéret csinálni óhajtó emberek. Oda özönlött minden, a mi kedvet, hivatást, tehetséget érzett a magasba törni. A sok többé-kevésbbé szerencsehős vagy köznapi udvaroncz közt jelentkezett nem egy elsőrangu tehetség. Különösen hadvezére volt a császárságnak ez időben sok és kiváló. A Cobbok és Caraffák, a Sporkok és Spankauk mögött ott ragyogtak az olasz Montecuccoli, lothringeni Károly, badeni Lajos és savoyai Jenő nevei. Mert hadvezért lehetett importálni bárhonnan. De külföldi behozatal utján nem lehetett szerezni államférfiut. Nem is támadt államférfiui lángelméje a császárságnak soha. Az államférfiu a nemzetben rejlő őserők legsajátabb terméke; épen ugy a nemzeti genius szüli, mint a költőt. A hadvezér hazája széles e világ, az állam-

---

[1]) Pauler Gyula: Századok, 1883. 65. l.

férfiué az anyaföld, egyetlen nemzet, melynek legszentebb, legtitkosabb eszményeit megismeri és valósitani igyekszik.

A polyglott császári udvarban akadhattak ügyes, ravasz diplomaták, de nagy nemzeti politikus nem támadhatott s különösen nem élt ez időben, mikor a nemzetiségéből kivetkőzött s tisztán udvarivá lett, nagyobbára cseh aristocratia foglalta el a tért s helyezkedett a császári igények védelmének jogczime nevében áthatlan falképen a magyarság és koronás királya közé. Soha kedvezőtlenebb a viszony király és nemzet, soha élesebb az ellentét udvari és nemzeti törekvések közt nem volt, mint 1680 körül, I. Lipót uralkodása harmadik évtizedében. Az udvar politikusai egyrészt csupán az Európa nyugatán lejátszódó eseményekkel törődve, másrészt minden érzék nélkül a magyar nép szenvedései iránt a török uralom alóli felszabaditás nagy eszméje helyett ép oly kicsinyes, mint vészthozó feladatokra pazarolták erejöket. Az irányadó férfiak, nagyobbára olyanok, kiknek legközelebbi rokonai tiporták egykor össze a cseh alkotmányt, a magyart is hasonló sorsra igyekeztek juttatni. De a nemzet előtt drága maradt ez a régi alkotmány, mert szelleméből nőtt ki, lelkében gyökerezett. Meghagyott kevés erejével átöröklött intézményeinek védelmére kelt tehát s az udvari és nemzeti törekvések föllobbanó versenyharcza kevéssel a felszabadulás nagy müvének kezdete előtt olyan helyzetet teremtett, melyben az ország hódolatlan részeit is játszva magához ragadhatta volna a török hatalom, ha csak némi diplomácziai ügyességgel aknázza ki a kedvező körülményeket. De a török katona-nép volt; fegyverrel tudott hóditani, de szellemi fölénynyel nem. Ez mentette meg az ország azon kis maradványát is, mely százötven évi hadakozásban még megtartotta önállóságát.

Csakhogy az ország ezen hódolatlan része már szertelenül csekélyre apadt le.

Szent István koronájának mai területe (jelen birtokát, a mostani magyar államot értjük) akkor három, sőt négy külön részre volt hasitva. A magyar király, az erdélyi fejedelem, a török szultán és a szepesi városokat illetőleg a lengyel korona osztozott meg rajta. E szétszaggatottság közepette az összetartozandóság eszméje fenmaradt ugyan a kedélyekben, de csak ott, hol az események árja el nem mosta a magyar elemet. Az alföld el nem pusztult magyar telepei csodás kitartással ápolták ez eszmét mind végig. De ahol a magyarság kiirtatott s helyét idegen jövevény nép foglalta el, ott a magyar állammal való összetartozandóság minden tudata kiveszett. Eszményileg a koronázások alkalmával szokott ez egység látható alakot ölteni. Állandóan csak a kath. egyház szervezetében élt tovább, ámbár ottan is gyakorlati jelentőség nélkül.

Magyarország határai mentén két száz évvel ezelőtt a mostaniaktól teljesen elütő államalakulatok képződtek s Europa hatalmi és nemzetiségi viszonyai sehol sem szenvedtek oly gyökeres változást, mint épen közelünkben. Csak mai nyugati szomszédunk, Ausztria volt már még akkor is, de a galicziai tartomány nélkül. Délnyugaton a velenczések voltak szomszédaink. Északon a nagyterjedelmü Lengyelország állt köztünk s az akkor inkább ázsiai jellegü orosz czárság között. De a büszke Velencze, mint a nemes Lengyelország, ez időben már elaggott, hanyatló államok, melyek noha időnkint fölföllángolt régi erejök, hazánk biztonságát többé alig fenyegették. Ez a veszély akkor csupán keletről és délről jött, hol még nem alakult meg az ó-hitü államok ama csoportja, mely Európa e részének ma egész uj szinezetet kölcsönöz. A szláv népözönt, az orthodox egyházat még lenyügözve tartotta, elboritotta a török hatalom s pasáival vagy vazallusaival kormányozta határaink mentén az egész

roppant területet az Adria partjaitól föl messze Moldvaországig.

De a török uralom nemcsak odáig terjedt. Belenyult nem csupán Magyarország szivébe, hanem elért majdnem az osztrák határokig. Már a zsitvatoroki béke (1606.) — 5163 négyszög mértföldre számitva a magyar államot — Erdélynek 2082, Törökországnak 1859, a magyar királynak összesen csak 1222 mértföldet juttatott [1]) Szent István koronája mostani területéből. De a század harmadik negyedében ez a felosztás még hátrányosabb változást szenvedett a király rovására. Ez időben már a vasvári béke (1664.) szolgált a magyar államterület szétdarabolásának alapjául. E szerződés a magyar király birtokaiból további husz mértföldet — Érsekujvárt és vidékét — engedett át a töröknek, mig az erdélyi fejedelemség Várad, Lippa, Jenő, a szörényi bánság s más részek elvesztésével szintén lényegesen megfogyott. Az államszerződések szerint ez időben a három ugynevezett „ditio“ közt már a legnagyobb a töröké, a legkisebb a királyé, a tulajdonképeni Magyarország volt, mely mostani kiterjedésének csaknem egy ötöd részére apadt le s összesen valami tizenkétszáz mértföldből állott.

Ez volt a jogi állapot. Tényleg azonban a magyar király birtoka még ennél sokkal csekélyebbre csökkent. A török terjeszkedésnek nem szabott határt az irott szerződés. Ha hivatalosan folyt a háboru, a hóditás, ha félhivatalosan — és ez volt az állandó, olyankor is, mikor a bécsi és konstantinápolyi kabinetek a legbarátságosabban érintkeztek, mint a vasvári béke utáni években — a hódoltatás szolgált a török terjeszkedésnek sohasem szünetelő eszközül. Mint a pusztitó fekély, ugy ette be magát a török uralom a magyar állam testébe, folyton terjesz-

[1]) Gindely: Kaiser Rudolf.

kedve mindenfelé. Szabatosan, apró részleteiben még ma is nehéz megjelölni a török uralom jogi határait és tényleges kiterjedését. De nagyban és eg'szben, közvetlen vagy közvetett módon a törököt uralta a Temesköz, a mai Szlavonia, Horvátország nagy része, az egész alföldi sikság csaknem a Hegyaljáig, a Mátra és Bükk hegység vidéke, a Cserhát a nógrádi hegyek kiágazásaival, azután Vácztól a Duna völgye föl a Vág völgyéig, a Dunán tul pedig a déli megyék s az e folyamhoz közelebb eső részek a Balatonig. Leginkább a hegységeken tört meg a hóditás árja. A természet alkotta védmüvek, melyekhez a mesterséges védmüvek — várak — hosszu lánczolata füződött, alkottak valami határfélét s jelölték meg a magyar királynak fenmaradt területrészeket. Csakhogy a hódoltság a valóságban még e határon is tulterjedt, ugy, hogy a magyar király a szentesitett békeokmányokban részére meghagyott területnek majdnem felén a törökkel volt kénytelen legalább is megosztani az uralmat. Magyar közjog szerint csupán valami 35 horvát-magyar megye maradt fenn. De öt ezek közül is szerződésileg a töröknek engedtetett át, tizenkilencz meg kisebb-nagyobb mértékben behódolt az ozmánnak, s ekképen tényleg vegyes uralom alá került. Kizárólagos a magyar király uralma csupán tizenegy vármegyében maradt, melyek területe együttvéve — mai alakulatok szerint — az ötszázhuszonöt négyszögmértföldet sem érte el. Jogilag tehát a magyar állam mai terjedelmének legfölebb egy ötöde, tényleg azonban alig egy tizede uralta kizárólag a magyar királyt.[1]

E szük területbe, mely földrajzilag szintén a legkedvezőtlenebbül alakult, mert keskeny szalagként huzódott

---

[1]) A további részletek Pauler Gyula: Századok, 1868. 277. lap. Már 1641-ben gróf Eszterházy Miklós nádor azt irja a királynak, hogy Magyarország egykori 72 megyéjéből már csupán 32 maradt meg, de ezekből is 19 vagy egészben vagy nagy részben behódolt.

a tengermellékből az osztrák határ s a Balaton közt fel Pozsonyon át Árváig, a Kárpátok mentén nagy félkörben az erdélyi részekig, volt bepréselve a magyarság egész társadalmi élete. Még Erdély maradt meg számára. Jogilag ez ország akkor a magyar királytól, s a török szultántól egyaránt elismert belügyi önállósággal lett volna felruházva, tényleg azonban török vazall-állammá hanyatlott még nagyobb mértékben, mint például Szerbia a párisi és berlini szerződés közti időben. Azt az előkelő szerepet, melyre a XVII. század első ötven évében szert tett, ez időben már eljátszotta örökre. Erejét teljesen kimeritették az 1657. évvel kezdődő catastrophák. Területe, melyhez a Rákóczyak alatt a partiumbeli megyéken kivül Máramaros és Bihar egészen, Arad és Krassó-Szörény megyék nagy részben tartoztak, Várad elveszte s a krassó-szörényi bánság átengedése folytán jelentékenyen megcsökkent, s e mellett az erőszakos behódoltatás rendszerét a török épen ez évtizedben itten is szakadatlanul érvényesitette. Mint a királyi, ugy a fejedelmi Magyarország közvetlen, vagy közvetett módon, mindinkább török kézbe került s a nemzeti létel alapja, a magyar elem egyre szükebb térre szorittatott össze. Keservesen panaszolják ezt az egykoruak minden alkalommal s Pázmány Péter fájdalmasan emliti, hogy az országot csak „egy hosszu folt"-nak nevezhetni. A megélhetésre kevés volt ez a tér, s a területi viszonyok e természetellenes alakulata szintén erősen belejátszik az 1670. utáni belmozgalmakba.

A magyar állami terület egyik, habár igen csekély része Lubló vára s a tizenhárom szepesi város a lengyel koronának volt átengedve. Réges-régen még Zsigmond

---

a töröknek: az a 13 megye, mely még be nem hódolt, egészben kicsiny, szegény, kincsben és erőben megfogyatkozott. Majláth Béla: Szőnyi okmánytár. 234. — Utóbb a török hatalma még tovább terjedt.

király zálogositotta el e városokat, akkor tekintélyes, vagyonos helyeket, melyek a lengyel uralom alatt teljesen elsatnyultak s falvakká változtak át. A magyarokat mindig bántotta elszakitott testvéreik sorsa s folyton sürgették a szégyenletes állapot megszüntetését, a városok kiváltását. Minden király koronázásakor megigérte a kiváltást s a XVII. században alig van országgyülés, mely erre nézve törvényt nem hozott. Sőt mikor 1657-ben a lengyelek Bereg, Ugocsa és Szathmár megyét egészen feldulták, a felháborodott magyar közvélemény megtorlásul a tizenhárom város lefoglalását követelte.[1]) De a bécsi kormány ez irányban sem akart erélyes politikát. A szepesi városokat csak Mária Terézia csatolta vissza a szent koronához.

II.

Mennyi ember élt a királyi Magyarországon s általában a magyar korona egész területén a török uralom utolsó éveiben? E nyomós kérdésre nem egykönnyen felelhetni. Népszámlálás azon időben nem divott. Noha a fejlődő szaktudomány, főleg Angliában, már a XVII. század második felében rámutatott a nagy fontosságra, melyet a népszám ismerete az állami és politikai életben játszik, az eszme még mindenütt előitéletbe ütközött. Midőn 1683-ban a porosz választófejedelem csupán az anyakönyvek kivonatait kérte be a lelkészektől, ezek rémülve kérdezték, tán nem akar — mint egykor Dávid király — népszámlálást eszközölni s ezzel éhséget, dögvészt, háborut idézni fel országára. Nálunk a zavaros területi viszonyok mellett a lakosság számának pontos kipuhatolása teljességgel lehetetlen is lett volna s katonai és adózási szempontokból bármennyire érezték szükségét, rendszeres és általános

---

[1]) A felső-magyarországi rendek felterjesztése 1657-ből a nádorhoz. Tört. Tár. 1884. III. füzet.

népszámlálásra gondolni sem lehetett.[1]) Hozzávetésen nyugvó egykoru becslés szintén nem maradt fenn, a mit nem igen kell sajnálnunk.[2]) Az egykoruak csekély érzéket tanusitottak az ily becslések iránt. Vossius Izsák például Német-, Cseh- és Magyarország lakóit együttvéve csak öt millióra teszi, sőt Canz tübingai hittudós még a XVIII. században is csak tiz millióra becsüli egész Európa lakosságát.

Bármi nagyfontossságu a szellemi, az erkölcsi erő a nemzetek életében, az állam hatalma és tekintélye első sorban mégis a területén élő lakosság számától függ. A népesedési állapotokban jellemző erő rejlik s minden elméleti fejtegetésnél világosabban adnak tájékozást az állam jelentőségéről és történeti szerepléséről. A XVII. századi Magyarország sorsát és helyzetét a népesség számbeli viszonyainak legalább hozzávetőleges ismerete nélkül egész valójában megérteni és méltányolni sem lehet.

Természetes, hogy olyan országnak, mely százötven évig nemcsak állandó csatatér, de egyszersmind soha meg nem szünő nagy és kis harczok szinhelye, feltünően meg-

---

[1]) A házak megszámlálását és összeirását azonban már az 1662. XI. t. cz. kötelességévé tette a megyéknek. Localis, egyházi, és urbariális összeirások szintén sokszor eszközöltettek, de általános népszámlálást az eddigi adatok szerint először Forgách Simon tábornok sürgetett 1710. körül. Thaly K. Irod. és műveltségtörténeti tanulmányok 238. lap.

[2]) Hazánkat illetőleg az ilyen általános becsléseknél sokkal értékesebb, megbizhatóbb statistikai anyag jutott korunkra, csakhogy még senki sem vállalkozott közzétételére, még kevésbbé feldolgozására. A XVII. századból számos plebániának fennmaradtak anyakönyvei. Ezenkivül a kath. és prot. egyházlátogatási jegyzőkönyvek és iratok, a városok és megyék jegyzőkönyvei, a főuri levéltárakban őrzött urbéri összeirások és szerződések számtalan sok népesedési adatot tartalmaznak. Hozzájuk segélyül véve a portalis összeirásokat, adólajstromokat s más ilyen megyei kimutatásokat és a török deftereket idővel teljes valószinüséggel meg lehet határozni a régi Magyarország lakosságának számát is.

ritkulhatott a lakossága. A háboru mai leghumánusabb formája is óriási emberanyagot fogyaszt, a XVI. és XVII. századok barbár hadviselési módja pedig még rombolóbban hatott a népszámra. Szem előtt tartva minden csapást, mely ez időben sujtotta hazánkat, az elnéptelenedés roppant arányait maga a háborus korszak nem magyarázza meg. A XV. században Magyarország az európai politikában oly kiváló szerepet játszott, melyre, minden egyebet mellőzve, számbelileg tekintélyes lakosság nélkül képtelen lett volna. E lakosságnak azonban kétszáz év mulva ugyszólván csak romjai, töredékei maradtak.

Mi történt e kétszáz év alatt? Pusztitó háborukat viselt a magyarság szünes-szüntelen azelőtt is, s a sok hadakozás nem magyarázza meg a XV. és XVII. század közt a lakosság tekintetében mutatkozó rémületes különbséget.

E magyarázat a török uralom lényében, hadviselési, valamint kormányzati rendszerében keresendő. Politikai rokonszenvek és a törökök vallásbeli tolerantiájáról táplált téves felfogás tartóztatják történetirásunkat, hogy igazi nevén nevezze a török uralmat. A lakosság megmaradásának szempontjából ez az uralom egyszerüen emberirtás volt s nálunk is igaznak bizonyult a régi német közmondás, hogy a hová a török beteszi lábát, ott a fü, a virág is elhervad. Csakugyan lassankint néptelen és puszta lett minden terület, mely hatalma alá került. A többi országrészek szintén szenvedtek eleget a háboru viharaitól, sőt béke idején is iszonyu teher nehezedett reájok az idegen soldatescában, mely a harminczéves háboru gyilkos hagyományaiban nevelkedve, könyörtelenül szokott garázdálkodni jó barát és ellenség földjén egyaránt. De az idegen katonaság még sem pusztitotta ki végképen a culturát s ennek alapját, a lakosságot, mint a török tette. A királyi Magyarország, bármi kicsiny, bármi szegény

volt, még mindig a müvelt ország benyomását kelté a külföldi utasban. Ugyanezt mondhatni Erdélyről, az európai civilisatió legszélsőbb keleti bástyájáról; de nem azokról az országrészekről, melyek közvetlenül török uralom alá kerültek vagy támadásainak inkább ki voltak téve. Rom és pusztulás jelezte az ozmanok utjait mindenütt. Nem csak ingó értékre, nem arany-ezüstre s másnemü vagyonra áhitoztak. Kiválóan az élő embert keresték, hogy rabságra hurczolhassák. Állami és társadalmi szervezetök a rabszolgaságon nyugodott. A munkára rabokat alkalmaztak, rablott gyermekekből került ki hadseregök szine-java és rablott nők voltak feleségeik és szolgálóik.[1]) Rendszeresen kellett tehát üzniök az emberrablást, a mi szükségképen sivatag pusztasággá változtatta az országnak egykor virágzó és népes megyéit. Csak a XVI. században félmilliónál többre ment a rabszijon Törökországba hurczolt magyarországi lakosok száma. Később sem szünt meg e gazdálkodás. Az eszéki hidon, a kelet ezen akkori főkapuján, csupán 1603-ban nyolczvanezer, 1663-ban százezernél több magyar rabot hajtottak át. A magyarországi török földesurak Thracziába vagy Bosznióba telepitették a magyarokat,[2]) kiket szétszórva a Balkán-félsziget és Kis-Ázsia minden tartományában bőven lehetett találni. Minden háboru ilyen módon is pótolhatatlan rombolást tett a népességben. De rendes béke idején sem szünetelték a határszéli küzdelmek, portyázások, betörések, melyek mindig sok ember leölésével s még többnek elrablásával[3]) jártak. Ilyen teljes békeidőben 1640 körül pár év

---

[1]) Ezt Salamon Ferencz mondja, ki Első Zrinyiek 229. s köv. lapokon hosszasabban leirja a törökök rendszeres dulásait és a magyar föld elnéptelenedését.

[2]) Horváth Mihály kisebb tört. müvei III.

[3]) A béke idején való ezen rablásokat az egyes megyék néha összeirták. Egy részök fenmaradt. Igy például Győr- és Borsodme-

alatt egyedül néhány megyéből ötezernél több embert öltek le vagy hurczoltak el a törökök.

Ezt a roppant emberpusztitást a természetes uton való szaporodás nem egyenlithette ki. A török uralom alatt némi mohamedán, de főleg szerb és oláh lakosság költözött ugyan a néptelenné vált területekre, de a nagy apadással szemben ez a bevándorlás alig jöhet szóba, főleg mivel éppen ez időtájt az addig aránylag kevésbbé sujtott megyéket szintén fájdalmas csapások érték. Az 1657—8-ki válságok folytán Erdélyből 95,000 rabot hajtottak el[1]) a tatárok; ugyanakkor a lengyelek dulták Bereg, Ugocsa, Szatmármegyéket, három várat, négy várost és háromszáz falut elhamvasztottak; 1660-ban a török Bihar-, Szabolcs- és Krassó-Szörénymegyéket, 1661-ben az addig bántatlan Maros, Csik, Gyergyó és Kászonszékeket, 1663—4-ben a Dunántuli részeket, de különösen a Vágvidéket pusztitotta el, s ottlétének szörnyü nyomai, mint egy angol utazó[2]) irja, még 1671-ben is mindenütt mutatkoztak. A folyamatban levő polgárháboru, a német katonaság zsarolásai s a kuruczok vérfagyasztó kalandozásai, melyekről 1680. jan. 3-án azt irja Thököly Imre, hogy Liptómegyétől le egész Erdélyig „senki erősségeken kivül házában nem lakhatik, még ily télnek idején is“ mind hozzá járultak, hogy Magyarország lakosságát a

gyéé. Közzétette Ráth Károly a Magy. Tört. Tárban. Borsod, Abauj, Nyitramegyék ezen összeirásait 1641—2-ből közli Majláth B. A Szőnyi béke. — Az 1655. III. t. cz. azt mondja: Béke és frigykötés czime alatt a török zsarnokság pusztitása, falvak hóditása és a szegény nép elhurczolása nagyobb mértékben történik, mint nyilt háborukban és e miatt számos város, falu és helység elpusztult, elhamvasztatott, kiraboltatott.

[1]) Erdélyi Egyházt. Adatok I. 147.

[2]) Brown Eduárd orvos, ki 1669—71-ben az ország minden részét bejárta. Érdekes uti rajza latinul, angolul, francziául és németül jelent meg.

felszabaditó hadjárat előtti időkben ugyszólván minimalis számra apasszák le.

Másfelől a török uralommal közvetlen kapcsolatban levő vagy tőle egészen független okok gátolták a népesség szabályszerü szaporodását. Természeti és klimatikai viszonyok, az örökös háborukban minden állami culturtevékenység hiánya, a nép szegénysége és tudatlansága, de különösén a közegészségügy alanti foka az évi halálozások számát rendkivül nagyra emelték. A születések arányszáma ugy látszik akkor sem állt alantabb a mainál, sőt némely adatok után azt kell hinnünk, hogy nagyobb is lehetett, mert a magánföljegyzések szerint gyakori volt a sok gyermek, néha tiz-tizenhat is egy családban. Csakhogy e gyermekek legtöbbje már kis korában elhunyt s nagyon kevés szülő részesült a szerencsében, hogy gyermekeit fel is nevelhette. A gyermekhalandóság nagy arányai kizárták tehát a lehetőséget, hogy természetes uton nyerjen fedezetet a háboruk által a népességben okozott deficzit.

A meglevő emberanyagot szüntelen csökkentették mindenféle járványok, különösen a pestis, mely a XVII. században nálunk ugyszólván soha sem szünt meg s egyes években rettenetes pusztitásokat okozott. 1679—80-ban szintén öldökölve vonult át az országon s némely városnak csaknem egész lakosságát kiirtotta. Igy történt Pozsonyban, hol tizenegyezer, Eperjesen, hol 3000 ember esett a járvány áldozatául. Európában ez idő tájt Magyarországot tartották a pestis „e gonosz, mérges, ragályos“ láz főtüzhelyének; „magyar betegség“-nek (Hungarica pestis) [1]) nevezték s gyógyitásáról tudós orvosok foliansokat irtak össze, mindenféle bölcs tanácscsal szolgálva a baj megfékezésére.

---

[1]) Tollius, ki hazánkat beutazta, Epist. Itineraria is irja „Hungaria febris infamis est.“ E betegség a tábori hagymáz volt.

De a háborus idők kizárták az ilyen jó tanácsok követését s rendszeres közegészségügyi tevékenység kifejtését. A külföldön, főleg Olaszországban az orvosi tudomány már a XVII. század elején nem sikertelen harczot vivott a pestissel, melynek gyakori pusztitásai végre az államot és társadalmat felrázták fásult közönyéből s hathatós önvédelemre ösztönözték. Egészségügyi bizottságok alakultak; mihelyt a járvány valahol fölmerült, rögtön müködésbe léptek, hogy terjedését gátolják, vagy pusztitásait enyhitsék. Rómában még V. Sixtus pápa megalakitotta a szent egészségügyi collegiumot, mely egész Olaszországra kiterjeszté tevékenységét s czélszerü intézkedéseivel sok áldást hozott a lakosokra.

Hazánk azonban védtelenül állt szemben e rettenetes elemi csapással is. Az államot egészen más teendők foglalkoztatták, a helyi hatóságok maguk pedig nem sokat tehettek, mert a kellő egészségügyi személyzetnek, orvosoknak, gyógyszerészeknek is nagy hiját érezték. Háboruk és járványos betegségek egyaránt fogyasztották tehát a lakosság számát, mely az egész ozman uralom alatt évről-évre kétségbeejtően hanyatlott lefelé. Magok a törökök már a XVII. század elején nagyobbára kiirtottnak hitték az ország lakosságát s midőn 1605-ben Bocskay István fejedelem néhány ezer főnyi seregével a budai pasát meglátogatni Pest alá jött, a törökök csodálkozva nézték a nagy magyar hadat, fölemlitve, hogy azt hitték, hogy egész Magyarországban mindössze sincs ennyi ember. [1])

Nem csoda tehát, hogy a hazafiak folyton fájdalommal panaszolják a nép számbeli pusztulását s összes XVII. századi emlékeink „megmaradott csekély nemzetünk"-et siratják. De az ország déli része már nehány évtizeddel a mohácsi vész után az ősvadon állapotába hanyatlott vissza.

---

[1]) Boccacius mint fültanu irja ezt De Legatione ad St. Bocskay.

Verancsics Antal püspök, ki 1553-ban utazott át a Bácskán, megható képét festi az általános pusztulásnak. Már akkor nem volt harmincz faluban együttvéve sem annyi lakos, mint a mennyi a török uralom előtt egyben élt. Mi szomoru képe van e kitünő termékeny vidéknek — kiált fel a püspök; — mily elhagyatott minden; szántóföldön és szőlőben vaddisznó tanyáz, ritka a földmives, ritka az élő lény, csak a pusztaság végtelen! A török uralom lassankint az ország más vidékeit is hasonló állapotba juttatta s a lakosság megritkult mindenütt.

1626-ban irja Bethlen Gábor Pázmány Péternek: „Adná az ur isten, volna huszszázezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is a Fátrától innét, feleségestől, gyermekestől is, nem találnának kétszázezer magyar lelket, parasztot.“ [1]) Az ő ideje óta e szám még inkább leapadt. Azon leirások, melyek a török uralom utolsó évtizedeire világot vetnek, az egyes országrészek elnéptelenedését rettenetesnek mutatják. A déli részekben a Dunán s a Dráván tul, valamint a Duna-Tisza közt legiszonyubb volt a pusztulás. Mikor a második mohácsi csata — 1687. — után a császári sereg folytatta előnyomulását, Mohácstól Lippáig az egész hosszu uton nem talált egy élő fát. Ellenben a fű oly magasra nőtt, hogy lovasság kényszerült rajta utat törni a gyaloghad számára. Sehol sem mutatkozott ház vagy megtelepedett lakosság, legföllebb itt-amott tünt fel valami pásztor nádkunyhója.[2]) Mohács, Siklós (300 lakos), Kaposvár (120 lakos), Dombovár (278 lakós) apró és jelentéktelen helységek voltak.[3]) Egy 1692-ki összeirás szerint Pécsett 1652

---

[1]) Pray : Litt. G. Bethlen.

[2]) Horváth Mihály kisebb tört. müvei III.

[3]) Feldzüge des Prinzen Eugen. A három helység lakosságának számát s az itt idézett 1692-ki összeirás adatait közli Marczali: Magyarország József császár korában I. 226.

ember élt, melylyel együtt Baranya, Tolna és Somogy megyék nagyobb részének egész lakossága összesen csak 3221 főre ment. Koller, a püspökség történetirója szerint ez időben az egész nagy pécsi egyházmegyében nem élt több huszezer léleknél.

A népszámot itt nem az 1683 után megnyilt hosszu háboru korszaka irtotta ki. Előbb sem igen lehetett kedvezőbb a helyzet, sőt magok a törökök is panaszolták a népesség apadását. Igy Babocsa „tartományából", irja az ottani török paracsnok 1674. ápril 14-én, hogy a mely faluban előbb ötven ház volt, most jó ha 15—20 ház vagyon.[1]) De Somogymegye babocsai vidéke még mindig kedvező helyzetben volt ezen s a vele egyesült Zalamegye többi részeihez képest. 1669. február 28-án kimutatást [2]) terjesztettek az egyesült megyék állapotáról a közgyülés elé. Az okmány szerint Somogy és Zalamegye helységei nemcsak hogy romba dőltek, de egész lakosságukat levágta vagy elhajtotta a török, a maradék azután „naturali morte mintegy pestisben" meghalt. A somogyi részekben a szolgabiró betegsége folytán az összeirás nem készült el, de fennmaradt Zaláé, és valóban hajmeresztő dolgokat emlit. A Kanizsa felé eső két járásban a kimutatás valami 35 helységet sorol fel. Ezek közül 2 (Reznek és Jakabfalva) ép; ellenben nyolcz egészen puszta. A többi huszonöt helységben összesen csak száznegyvenhárom olyan ház volt, melyben laktak. Némelyik faluban csak egyetlen egy ember élt, de még a legnépesebb helységben, Beczehelyen is csak 13 lakott ház volt. Az alsó-lendvai Nádasdy-féle uradalomból husz helységet sorol fel az összeirás. Ezek közt van Lendva városa mind-

---

[1]) Országos Lev. A kamarához int. levelek 1670—79. E. csomó.

[2]) Orsz. Lev.

össze 10 házzal; a többi helység vagy puszta, vagy legfölebb 3—4 házból áll. Ellenben az osztrák határ közelében levő részek valamivel türhetőbb állapotban maradtak. A Somogy felé levő két járás egyikében 23 puszta és 11 lakott falut, — de azokban is feles puszta romok vannak, — másikában 29 puszta és 10 lakott falut sorol fel a jelentés. Hogy e nyomorult helyeken, melyekben ma 360,000 ember él, akkor összesen hány száz ember tengődött, azt megbecsülni alig lehet. De kétségtelen, hogy már akkor sem igen élt több, mint a mennyit az 1692-ki összeirás kimutatott.

A Dráva-Száva közti vidék a pusztulás hasonló képét nyujtja s különösen a mai Szlavonia nagyobb részében Bród, Gradiska és Pozsega erőditett helyeken kivül alig élt állandóan megtelepedett lakosság. Láp és mocsár boritotta az egész területet, mely a vadon benyomását tette.

Ép oly szánalmas volt a Duna-Tisza-köz helyzete. A vidéket ellepték a végtelen tavak, roppant álló vizek, melyek nyáron kiszáradtak ugyan, de minden eső után megteltek. Bajától Zomborig óriási mocsár terült el. A forró évszakban a viz nagyrészt elpárolgott s buja fű lepte el a talajt. De szárazabb időben a szikkadt föld a puszta sivatag jellegét öltötte föl. A tulságos nedvesség és szárazság közt váltakozó állapot folytán hiányzott az egészséges ivóviz s a fa. Ehhez járultak a mérges, lázbetegséget szülő kipárolgások, melyek hatását fokozták a hőmérséklet átmenet nélküli hirtelen változásai. Hogy ilyen területen, ilyen éghajlati és gazdasági viszonyok közt fölötte csekély és gyér népesség lakhatott, az természetes. Ujvidék, Karlovicz apró rácz falvak voltak. Péterváradhoz a legközelebbi helység Futtak volt „Sonst is weit und breit kein Ort, welcher bewohnt wird.[1])

---

[1]) A katonai jelentés 1697-ből Feldzüge I.

A Tisza-Kőrös-Maros, valamint a Maros-Tisza-Bega-Aranka közti részek állapotáról hasonlót mondanak az egykoru leirások. A mocsárok egész lánczolata lepte el e tájat s Becskereknél nagy állóviz-medencze volt.

Az egykori temesi bánság egész területén, hol ma valami egy millió nyolczszázezer ember él, összesen 663 hitvány falu, 21.289 lakóházzal maradt ránk a török hódoltság idejéből, mondja Szentkláray,[1]) ki 1716-ban az összes lakosságot, minthogy a 663 falu közül igen sok néptelen volt, valami 25.000 lélekre becsüli.

Ez adatok valamivel későbbi időből valók s 1680. táján a hosszas háboru még nem irtotta ki oly általánosan a lakosságot. A békés időkben a Bega folyó és a csatorna töltéseit jó karban tartották s a vidék elmocsárosodása — legalább a Temes-közben — nem öltött oly roppant mérveket. Temesvár, Karánsebes és Becskerek jelentékeny városok voltak elég nagy számu lakossal, s ez a vidék volt az országnak aránylag egyik legnépesebb része.[2]) De még ha föltesszük, hogy 1680-ban tizszer annyi lakos élt e nagy területen, mint 1716-ban, akkor sem volt az több a mostaninak legfölebb egy hetedénél.

Közeledve az ország szivéhez, mindenütt hasonló pusztulás mutatkozik. Csongrád megye a XVII. század derekán törvényesen egyesittetett Borsod megyével, minek azonban csak elvi jelentősége volt, mert Csongrád teljesen török uralom alatt állt. A megye 1649-ben összeiratta a területén levő városokat, falvakat és pusztahelyeket. A hivatalos felvétel szerint[3]) volt Szyntha — Zenta — körül nyolcz rácz falu, Szeged körül néhány kis rácz és négy magyar falu; Csongrád körül négy magyar, Mező-Vásárhely körül két török és két magyar falu. A többi mind elpusztult.

[1]) Délmagyarország története.

[2]) Pesty Frigyes, Szörényi bánság I. 338.

[3]) Borsodmegye levéltára.

Olyan nagy városok, minő például ma Szentes, akkor az apró falvak közt szerepeltek.

Békésmegyében még a XVIII. század elején alig száz ember jutott egy négyszögmértföldre.

A Nagy-Kunságot egy 1698-ban megjelent költemény „Régtől fogvást való kietlen pusztaság"-nak nevezi s a kiterjedt jász-kun föld csakugyan régen néptelenné lett. Egy 1669-ki feljegyzés szerint a huszonkét nagy-kunsági faluból már csak hét maradt fenn; ezek közül is egyikben hat, másikban kilencz ember élt, mig Kunhegyes és Karczag-Ujszállás, mely előbb a legnépesebbek közé tartozott, az emlitett évben ugy elpusztult, hogy bennök „csak egy siválló lélek sem maradott."[1])

Pestmegyéről egy 1690-ki összeirásból alkothatunk némi fogalmat. Az egyesitett Pest-Pilis és Solt összes négy járásában Budával, Ó-Budával, Kecskeméttel, Kőrössel, Kalocsával s más, ma jelentékeny városokkal együtt maradt összesen valami 85 lakott hely; a többi mind puszta volt. Hogy az elhagyott helyek nem csupán az akkori háboruban pusztultak el, hanem némelyek már nemzedékekkel azelőtt, bizonyitja azon tény, hogy az összeiráskor igen soknál senki sem tudta megmondani, hogy az illető puszta falu kié volt a magyar időkben s hogyan hivják földesurát. Az egész roppant megyében összesen negyven portát — mely az adókivetés alapjául szolgált — lehetett összeirni. A megye legnépesebb helye, mint a katonai élelmezési lajstrom mutatja, mely a szükséges gabonát a népszám szerint osztotta fel az egyes helyek közt — Kecskemét volt. Az ő gabona szolgáltatása ezer mérőre ment. Épen felényi lehetett Kőrös 500 mérővel, mig Czeglédre 200, Halasra 150, Váczra 125, Gödöllőre, Kalocsára, Vecsére, Dömsödre, Kun-Szent-Miklósra egyenkint 100

[1]) Gyárfás, Jász-kunok tört. IV. 318.

mérő esett. A többiekre még csekély mennyiséget vetettek ki, mert a 85 lakott helység nagy részében, csupán néhány ember élt. Igy például Zádoron két molnár, Apostagon négy lakos, Varasdon hét, Dorznakon három lakos találtatott.[1]) Ma egy millió ember él e nagy megye területén.

Gömörmegyének lakosságát szintén nagyon megapasztották a mostoha viszonyok. Sok községe elpusztult s 1696-ban, mindenütt beleértve az ott lakó nemeseket, a megye összeiró küldöttsége Rozsnyón, melynek lakosságát a város történésze[2]) még a XVII. század derekán háromezer lélekre teszi, valami 204, Jolsván 130, Polonkán 61, Putnokon 82, Csetneken 60, Ratkón 62, Nagy-Rőczén 51, Pelsőczön 39, Murányalján 16, M.-Lehotán 11, Alsó- és Felső-Balogon 34, Rimaszécsen 8 családot talált és irt össze név szerint.[3])

Győrmegye helyzete szintén igen szomoru volt. 1688-ban[4]) a megye nagyobb részét tevő két járásban nem volt több 17 falunál. 1698-ból, tehát jóval a török hódoltság megszűnése után, fennmaradt egy egyházlátogatási jegyzőkönyv,[5]) melyben Győrmegye legtöbb helységének lakói — felekezeti különbség nélkül — összeirattak. E szerint akkor 35, névszerint felsorolt helységben, melyekben ma csaknem 37 ezer ember él, összesen 8735 lakos találtatott. E helyek között ezernél több lakosu csak egyetlenegy akadt, mig ma tizenötben él több ezer-ezer embernél. Összegezve e számokat kitünik, hogy 1698 táján Győrmegyében a mai népesség legfellebb 22%-ka lakott.

[1]) Galgóczy K., Pestmegye.

[2]) Mikulik József: Magyar kisvárosi élet.

[3]) Az összeirás Orsz. Levéltár dicalis összeirásai közt. Gömörmegyei kötet.

[4]) Ráth Károly: Magy. Tört. Tár. VII.

[5]) Magyar Sion.

Hogy 1680 táján e százalék még lényegesen csekélyebb volt, azt az emlitett 1688-ki adatból teljes joggal lehet következtetni.

Mindenesetre kedvezőbben fejlődtek a népesedési viszonyok a királyi Magyarország némely részeiben s szabálynak tekinthető, hogy minél távolabbra esett valamely vidék a török uralomtól, annál sürübb volt lakossága. Különösen a Vág völgye s az osztrák és lengyel határ felé terjedő országrész nyujtott népesedési tekintetben kielégitőbb képet. Igy Árva, Thurócz, Liptó és Nyitra megyékben a XVII. század elején csaknem kétszázezer lakos élt, vagyis a mostaninak 40%-a.[1]) Az összmérleget azonban mindez csak kevéssé javitja. Az ország egy részében sem voltak oly normalis közállapotok, melyek a lakosság szabályszerü szaporodásának alapfeltételei. A másfélszáz évi háborus korszak hatásait a haza minden tájéka érezte. Mindenütt hiányoztak ama gazdasági alapok, melyektől a népesség gyarapodása függ. A termelési viszonyok nagyon mostohák voltak; az ország azon része, mely ma természetalkotta éléstár, akkor puszta, vagy — a mi ezzel körülbelül azonos — török birtok volt; a hegyek közt pedig az élelmi szerek elégtelensége magában is kizárta a sürübb, tömörebb lakosságot. A magyarság a hegyek közé szorulva számbelileg szükségképen stagnatióra volt tehát kárhoztatva s a természetes szaporodás már az élelmiszerek csekélysége miatt sem ölthetett oly arányokat, hogy a népszámban a nagy halandóság és nehéz viszonyok előidézte hiányt pótolja.

Mert volt baj elég ott is, hova a török el nem jutott.

---

[1]) Timon Ákos: A párbér Magyarországon. Az itt közlött kimutatás szerint a négy megye összes kath. és prot. lakossága 178.513-ra ment. De a megyékben számos uj-keresztény és zsidó is lakott.

Az idegen katonaság dulásai, a vagyonbiztonság megrendülése, az állam közgazdasági tevékenységének teljes szünetelése, a közintézmények reformjának lehetetlensége, a parasztság nyomott helyzete és sok más körülmény járult hozzá, hogy az élelmi szerek évi termelésének mennyiségét mindenütt igen alacsonyra szállitsa le s ezzel magát a lakosságot is csekély, néhol minimalis létszámra apaszsza. Ahol kedvezőbbek voltak a megélhetés föltételei például a városokban, ott a lakosok száma aránylag nagyobb volt, sőt sok helyen meghaladta a mostanit. Igen sok adat sejteti, hogy a városi és vidéki lakosság közti arány a XVII. században lényegesen eltért a jelenkoritól s a királyi Magyarországban akkor több ember élt városban, mint ma. A városok falai mögött mégis csak nagyobb személy- és vagyonbiztonság kinálkozott, mint a vidéken, mely katonák, martalóczok, török és magyar portyázók, kuruczok és labanczok előtt védtelenül nyitva állt mindenkor. Ami csekély közigazgatás és jogélet még megmaradt, az szintén főleg a városokban huzódott meg. Mindez a legközvetlenebbül befolyásolta a népességet és mozgalmait.

Nemcsak a királyi, hanem épen ugy a török Magyarországban kivált a városok mentették meg az akkori lakosság egy igen jelentékeny részét s nekik köszönhető, hogy az ország egészen pusztasággá nem változott.

Erdély 1613-tól egész 1657-ig boldog időket élt s a gyakori külháboruk daczára csaknem félszázadon át lakossága normalisabb arányban gyarapodott. De a beállt iszonyu catasztróphák itt is rombolólag hatottak a népszámra. Sok ezer ember odaveszett a lengyel háboruban, a krimiai fogságban s még több hajtatott el csakhamar rabszijon. Ezt a százezernél nagyobb emberveszteséget nem egyhamar pótolhatta a természet, főleg mivel a török hódoltatási törekvései épen ez időben a szükebb erdé-

lyi területre is kiterjedtek, a mi mindig sok emberélet, munkáskéz pusztulásával járt. Erdélyben azonban volt némi mesterséges szaporodás is. Biharból, Aradból, Krassó-Szörényből odamenekült a magyar elem a török elől, a királyi földről pedig tömegesen a bujdosók, a kuruczok, sőt török részről azt ajánlották, hogy ez utóbbiak állandóan megtelepittessenek. De ez a csekély szaporodás nem pótolhatta a lakosság számán a tatárok által okozott fogyatkozást.

Mindezt összevéve, a lakosság, mely 1680 táján a magyar korona egész mai területén élt, alig lehetett több, mint az 1880-inak egy hetede, vagyis a legjobb esetben nem sokkal több mint két millió. Ez a csekély nép viselte ama nehéz, viharos idők minden terhét, keserüségét; ennek egy része nyögte a török jármát, mig másik része — összesen aligha egy millió [1]) — alkotta ama sziklafalat, mely százötven esztendő örökös hullámcsapásai után a török népárnak még mindig ellenállt, s mellével, kardjával védte a kereszténységet, a nyugati culturát és saját nemzetiségét az ozman barbárság ellen. Ez teszi ama nemzedékek legfőbb dicsőségét s biztositja számukra az utóvilág háláját. Nem politikai rajongások, nem kivihetetlen ábrándok avatták a XVII. századi Magyarországot a kereszténység védbástyájává, hanem az, hogy számban, erőben, segélyforrásokban megfogyva, mindig ellenállt s időt engedett Európának az erőgyüjtésre, mely végre neki is meghozta a szabadulást.

---

[1]) 1671-ben, midőn a bécsi kormány Magyarország adórendszerének átalakitását tervezte, e tervezgetéseinek alapjául azon föltevés szolgált, hogy az országban összesen 210,000 ház van s azok mindegyikében átlag 4 ember lakik, ugy, hogy az összes lakosság 840,000 emberre megy. Noha e föltevés szintén nem biztos adatokra támaszkodik, körülbelül mégis megfelelt a valóságnak. Pauler Gyula Wesselényi összeesküvés II. 413.

III.

E csekély népesség sem vallásra, sem nemzetiségre nem volt egyöntetü. Különös figyelmet érdemel felekezeti megoszlása, mert két száz évvel ezelőtt még a vallás játszotta a közéletben azt az uralkodó szerepet, mely ma a nemzetiségi eszmének jutott. A vallás és a politika közti szoros kapcsolat soha sem fog ugyan elenyészni, de akkor sokkal bensőbb és általánosabb volt, mint ma. A XVII. század társadalma már nem csupán rendi, hanem vallási alapon épült föl s a felekezeti ellentétek összeütközése szülte Európaszerte a nagy keresztény polgárháborut, melynek rombolásai közepett lassan-lassan kifejlődött a modus vivendi az addig engesztelhetetlenül szemben álló egyházak között. Lényegileg politikai párt volt akkor minden felekezet. Angliában és a szárazföld összes államaiban vallásos lobogó alatt a politikai hatalomért folyt a küzdelem. Minden egyház, minden felekezet a legnagyobbtól a legapróbbig, a politikai vagy socialis irányok és érdekek egy-egy külön árnyalatát képviselte s a vallásos buzgóság csak az idő divatos takarója volt a politikai párt-fanatismus számára. A diadalmas puritánoktól kezdve a sokféle sectákon át az üldözött szombatosokig, mindegyik nem egyedül Isten országát szinezte ki magának saját lelki szükséglete szerint, hanem az e világi országot, az államot és alakulatát szintén a maga vágyainak megfelelően akarta szabályozni s a különböző felekezetekben nem csupán a korszak vallásos, hanem legalább hasonló erővel politikai forrongásai és sociális törekvései nyernek kifejezést.

Magyarországon, mely századok óta hű osztályosa volt a nyugati keresztény polgárosodásnak s átélte az európai közszellem fejlődésének minden phásisát, a politikai tusák szintén egyházi lobogó alatt folytak s minden

hitfelekezet határozott politikai pártot képezett. Ez a tény, mely a korszak küzdelmeinek sokban magyarázatát adja, jut kifejezésre a gunynevekben, melyekkel a felekezetek illették egymást. A magyar catholikust németnek, a protestánst töröknek csufolták. A guny mellett sok igazság rejlik e szavakban. A politikai pártviszonyok nyernek bennök jellemző kifejezést. Az egész XVII. században egyjelentőségü a protestans a nem Habsburg-pártival, a catholikus pedig a royalistával. A szabály alól természetesen sok volt ugyan a kivétel mindenkor, a század végén pedig, midőn a politikai és állami érdekek önállóan kezdtek érvényesülni, ezek a fogalmak elvesztették érvényöket. De egészben a vallással egyszersmind jelezve volt a XVII. század nagyobb részében a politikai irány is. Ez okozta, s kevésbé a jezsuita befolyás, hogy a királyság, a hol tehette, a cath. egyházat támogatta a protestánsok ellen. A királyi hatalom példátlan elgyengülése a XVI. században tette lehetővé a hitujitás rohamos terjedését s amint e hatalom csak némileg szilárdult, pártot igyekezett teremteni magának az országban. Maga is cath. jellegü lévén, csak a cath. egyházra számithatott biztosan, a cath. hit terjesztőit támogatta tehát. Önérdeke sugalta e politikát s nem cselekedhetett volna máskép, ha az egyes királyok egyénileg kevésbé vallásos, hitbuzgó emberek lettek volna. Az örökös tartományokban, mikor ugyanilyen volt a helyzet, a harmincz éves háboru előtt és alatt ugyanigy cselekedett a császári kormány. Morva-, Csehország, Alsó- és Felső-Ausztria a XVII. század elején legnagyobb részében szintén protestans volt s a protestánsok harczoltak a császár ellen, kinek hitbuzgalma mögött azon világi politikai érdek lappangott, hogy az illető országok visszatéritésével a maga ingadozó hatalmának szilárd alapot szerezzen. Nálunk a cath. érdekekkel nem sokat törődő Wallenstein herczeg is hangsulyozta a catho-

likusok megbizhatóságát s a magyar hadsereget főleg ez elemből akarta összeállitani.

Különben is, mint ma a nyelv és nemzetiség, ugy akkor a vallás egységében látták a nemzet hatalmának, az állam erejének alapját. Tudósok és államférfiak a catholikus és protestáns táborban egyaránt azt hirdették s ennek megfelelő politikát csináltak, hogy csak a vallásegység teremtheti meg a lelkek amaz egyetértését, amely a szilárd belső rendet s a népek virulását szüli, mig a vallás különfélesége zavart, belviszályt, zendülést okoz.[1]) A kor ez irányadó, uralkodó eszméjének hódolt a királyi hatalom Magyarországon is, midőn azon törekvésében, hogy politikai pártot teremtsen magának, a hazai felekezetek közül mindinkább azzal azonosult, mely természetszerüen reá támaszkodott. Ez pedig a cath. egyház volt, mig a protestantismus szakadatlan harczban állt vele. Ez nem az egyének büne, nem is a protestáns vallás természetéből folyik, mely másutt, például a német államokban, nagyon megfért a királyi absolutismussal. Nem megrováskép kell ezt constatálni, mert a protestánsok harcza nagyobbára önvédelmi harcz volt. De constatálni kell, hogy egy nevezetes korszak villongásai teljesen érthetők legyenek. A viszonyok sodra, a természetszerü fejlődés hozta ellentétbe az ev. hit hiveit a királyi hatalommal. Német irók a német hitujitást régen érzett szellemi szükséglet kifolyásának mondják, melynek előhirnökei századokon át jelentkeztek. Nálunk nem mutatkoztak ily szükséglet tünetei. Még néhány évvel a mohácsi vész előtt az egész magyar nemesség, az ugynevezett nemzeti párt, a Luther-féle tanokkal rokonszenvező királyi udvar ellen a pápa és követe jóindulatát, támogatását kereste, szigorun cath. álásponton állt s a régi vallás

[1]) Montecuccoli gróf: L'Ungheria l'anno 1673. Opere II. 283. Itt Lipsiusból is van több idevágó idézet.

buzgó védőjének mutatkozott. És ugyanaz a nemesség, mely törvénybe iktatta a „Lutherani comburantur"-t, alig három évtizeddel később java részben az ev. hitet vallotta, az olygarchák roppant hatalmukat az uj hit terjesztésére forditották, a kis-nemesség ugyanezt tette, s Szent István apostoli országa a XVI. század végén a reformatio országa lett. Nem sokára kétezernél többre ment az evang. eklézsiák száma, sőt egyedül a nagy esztergomi érseki megyében ezernél több prot. község volt, mig a kath. plébániák száma 220—300-ra apadt. Még a leginkább királyi befolyás alatti Árva, Liptó, Turócz és Nyitra megyékben is 149,840 protestáns mellett csak 48,673 kath. maradt.

E meglepő változás lehetősége a királyi hatalom azon példátlan elgyöngülésében rejlik, mely a mohácsi vészt követte. E nemzeti catastropha egyház-vallási catastropha is volt, s nélküle a hitujitás hazánkban nem aratott volna oly teljes diadalt. Elveszett az a központi erő, mely a magánérdekek zürzavaros harczát enyhiteni, fékezni és a szellemi fejlődést egyetlen mederbe szoritani tudta volna. A hatalmas olygarchák, kik mindig harczban álltak az állammal, mely viszont a középkor sajátszerü fejlődése folytán egészen összenőtt a cath. egyházzal, készségesen karolták fel az uj hitet, hogy ennek terjesztésével a cath. jellegü királyságot még inkább meggyöngitsék. Hatalmas főurak közremüködésével szilárdult meg az uj hit s gyöngült el a királyság a XVI. században. De a királyság utóbb ujra izmosodni kezdett. Csakhogy ekközben uj helyzet alakult Magyarországon.

A magyar nemzet óriási többsége más hitet vallott, mint uralkodója. A királyság, mely cath. maradt, és a nemzet, mely protestánssá lett, ellenszenvesen, bizalmatlanul állt szemben egymással. E helyzetből keletkeztek a XVII. század összes bonyodalmai, vajudásai. Eleinte mindig a prot. hité maradt a győzelem. Neki kedveztek a körül-

mények. Kivivta a teljes egyenjogusitást. De a körülmények utóbb változtak, s mint Francziaországban a nantesi edictum, ugy Magyarországban a linczi béke után kezdődött a felek igazi tusája, a keresztény polgárháboru. A koronás király tekintélye alatt működő ellenreformatio egyre nagyobb hóditást tett, s először is a nagybirtokos főurakat téritette vissza a cath. egyházba. Ez pedig rendkivül jelentőségü tény, mert a földesur akkor nemcsak jobbágya vagyonával, testével, hanem lelkével is rendelkezett. A főurak önkéntes megtérése után megkezdődhetett a tömegek erőszakos megtéritése is. Megkezdődött; nagy arányokban indult meg és ugyanazok, kik egykor kényszereszközökkel tukmálták jobbágyaikra az uj vallást, mely a roppant egyházi javakat uratlanokká tette, most ismét a catholicismus javára használták az erőszakot. Az a németországi jogelv: Cuius regio, illius religio, 1680 körül nálunk a hitujitás ellen fordult. Mint a kis német fejedelmek, ugy a cath. magyar földesurak is ez elv alapján akarták a birtokaikon élő lakosságot a magok vallásának elfogadására kényszeriteni. Bármi brutalisnak látszik a lelkismereten ejtett erőszak, az akkori törvényes állapotokban némi jogalapot talált. A telek, melyen a protestáns jobbágyok laktak, a birtok, melyből papjaikat, iskoláikat fentartották, a földdarab, melyen templomaik épültek, a legtöbb esetben ismét cath. földesuré volt. Sőt e templomok nagyrésze még a reform ideje előtt az ősi hit tiszteletére emeltetett. Épitésmódja, kápolnái, oltárai berendezése még azt mutatták, hogy itt a jámbor elődök ájtatosságukat olyan szertartások közt végezték, melyeket az ev. hit hivei bálványimádásnak nyilvánitottak. Ellenben az ismét catholizált patronus-földesurak az ev. istenitiszteletet tekintették a templom megszentségtelenitésének. Erőszakosan kiüzték tehát belőle az uj hitet és hiveit; magoknak foglalták vissza a templomot, ugy okoskodva, hogy az őket illeti

meg, hisz csak nem lehet több joga a jobbágynak, ki ingatlan tulajdonnal nem is birhat, mint a földesurnak, a ki a királyi adomány szerint a földnek és minden tartozékának ura. A felfogás ez ellentéte a leggyülöletesebb alakban idézte fel az összeütközést, mely épen a török uralom vége felé az egész országot lángba boritotta.

De a cath. egyház visszahóditó hadjárata ekkor még csak a legfelsőbb társadalmi körökben vezetett teljes diadalra. A főnemesség már ismét egészen cath. volt; a a prot. főuri családok vagy kihaltak, vagy négy-ötnek kivételével áttértek. Ellenben a köznemesség s a katonaság, valamint a városi polgárság és jobbágyság még túlnyomó többségében protestans volt s különösen a nemességről jegyzi meg egy 1677-ben megjelent munka, hogy legnagyobb részében még az ágostai vagy helvét hitvallást követi. I. Lipótnak magyarok és külföldiek ismételve emlitették, hogy az országban hétszer olyan nagy a protestánsok száma, mint a catholikusoké s évtizedekkel az ellenreformátió meginditása után is akadtak egész nagy vármegyék, hol hire-hamva sem mutatkozott a catholicismusnak.

De a nagyhatalmu főuri családok megtéritésének mégis igen érezhető következményei voltak. Fent és alant, az udvarnál és a köznépnél lényegesen előmozditotta a cath. egyház érdekeit.

Lippay György esztergomi érsek idején az alsóbb nép körében is nagy hóditásokat tett a cath. vallás, s a többek közt visszaszerezte a Csallóközt egészen. Szelepcsényi érsek 1672—75-ben további 66,000 embert téritett vissza. De a kuruczok sikerei az évtized végén ismét megakasztották, sőt sok helyen visszavetették az ellenreformatio müvét. A kuruczok a cath. papokat ujra elüzték, a templomokat elfoglalták s 1681-ben Szatmárban, Szabolcsban — kivéve az ecsedi, szatmári és böszörményi várakat —

Somogyban, Baranyában egyetlenegy cath. templom sem találtatott. Liptóban és Veszprémben csak két templom volt; Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Abauj megyékben alig volt cath. pap; Szepes, Torna és Gömör megyékben a városokon kivül szintén igen kevés volt a pap s a catholikusok csak titokban gyülhettek isteni tiszteletre. Zalában és Muraközben mindössze 5 cath. lelkész müködött. A roppant terjedelmü, öt vármegyét átölelő váczi püspökség egész területén 1675-ben összesen valami 13,000 catholikus hivő élt hetvenhárom faluban szétszórva, ellenben a prot. eklezsiák száma jóval meghaladta a hatvanat. Győrmegye, noha püspökei a szent munkában erélyesen buzgólkodtak s a világi hatalom, a főkapitány kardjával is rendelkeztek, még a század végén is túlnyomóan protestáns maradt, s a fentebb emlitett 35 helység lakosságának csupán valami egy harmada vallotta a cath. hitet. Mindez eléggé bizonyitja, hogy a királyi Magyarország lakosságának túlnyomóan nagy többsége, különösen pedig az uralkodó középosztály, a megyében a nemesség, a városban a polgárság 1680 táján még protestáns volt.

Erdélyben az ev. hit már régen formális uralkodó államegyházképen szervezkedett; a catholicismusnak csak romjai maradtak meg a székelyek közt s a városokban és a nagyobbára apró plébániák száma alig érte el a hetvenkettőt. Az uralkodó egyház itt kérlelhetetlenül éreztette hatalmát minden más felekezettel, catholikusokkal épen ugy valamint unitáriusokkal, szombatosokkal s a görögkeleti egyház hiveivel. Különösen kegyetlenül üldözte annak idején az unitáriusokat és szombatosokat, e két magyar felekezetet, ellenben az oláh keletiek, mint politikailag közömbösek ellen nem inditott irtó háborut. I. Rákóczy György a szombatosok irányában, kikhez előkelő nemes urak tartoztak, épen ugy felhasználta az állami

büntető hatalom karját, mint 1670 után Magyarországon a cath. főpapság a protestánsok ellen.

A mig Erdély hatalma épségben maradt, reá támaszkodott a magyarországi prot. egyház is. De az 1657/8-ki catastrophák után a fejedelemség ereje kimerült, s a megindult küzdelemben nem tudta többé hathatósan támogatni hitfeleit. Volt a protestánsoknak még egy másik támaszuk, csakhogy ebben sem volt sok köszönet. Ez a török hatalom, mely másfél százados harczait első sorban a cath. magyar állam s a cath. magyar király ellen folytatta. Ez volt az ő ellensége, de ez volt más okból, egyházi tekintetekből, a protestánsok ellensége is. Mindkettőnek egy lévén közös ellensége, a hóditó török s a magyar protestánsok közt természetszerüen barátságosabbá alakult a viszony, főleg bizonyos időkben. Az érdekközösség valamivel enyhébb bánásmódra ösztönözte a törököt a hitujitók, mint a régi egyház hivei ellen. Ebben áll a modern protestáns irók által sokszor annyira magasztalt török tolerantia. A ki átkutatja a korszak eredeti történeti emlékeit, az ezt a nagy tolerantiát az opticai csalódás egy nemének kénytelen nyilvánitani. Minthogy a töröknek végre is saját érdeke tiltotta, hogy a lakosságot mindenütt egyszerre kiirtsa — lassankint ugy is elpusztult az — inkább óhajtotta, hogy a nép a prot., mint a cath. hitet vallja, mely már egyházi szervezeténél fogva is jobban a magyar királyhoz hajlott, mely tehát politikailag gyanusabb volt. Az egyházközségek kebelében folyó küzdelmekben a török rendesen a hitujitók részén állt,[1]) s a hol a catholicismust egyszerüen ki nem irthatta, legalább minél keserübbé igyekezett tenni neki, hiveinek és papjainak az életet. A hivek csak nagy nehezen kaphattak

[1]) Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály munkái 15. lap. erre jellemző példát idéz a XVI. századból. Később sem változott a helyzet, a mi számos adattal igazolható.

engedélyt, hogy papot tartsanak. A hol volt pap, ott nem volt templom, s épitési engedélyt csak roppant dijért szerezhettek. A közvetlen török területen csakugyan majdnem egészen kiveszett a régi hit. Délmagyarországban, nevezetesen a csanádi érseki megyében alig maradt néhány nagyobb helyen valami a catholicismusból. Csak az erdélyi határon Lugos, Facset, Karánsebes környékén tengődött némi cath. lakosság. Ugyanez mondható a Duna-Tisza-közről, hol Kecskeméten, Szegeden s egy pár más helyen daczolt a sors mostohaságával a kis cath. község. A legnagyobb a kecskeméti volt. De ott is megesett, mint a hivek magok irják, hogy néha egy-másfél évig pap nélkül maradtak, pedig — mondják — városunktól tiz-tizenkét mértföldön találtatik egyházi ember. A népesség legnagyobbára nem catholikus volt, s a cath. plébániák még olyan városokban is megszüntek, mint Buda, hol nagy lutheránus és kálvinista hitközségek álltak fenn a török uralom idején.

De bármi nagy arányokban terjedt el a hitujitás s bármily csekély térre szoritotta a régi vallást, bármi kérlelhetlen szigorral járt minden más felekezet irányában, azt sohasem tudta megakadályozni, hogy mellette más ujabb vallás-egyházi képződések ne létesüljenek s minden üldözés daczára többé-kevésbé el ne terjedjenek. Egyre ujabb secták keletkeztek s az ó-hitü görög-keletiek száma sem csökkent a hosszu elnyomatás idején. El lehet mondani, hogy a protestantismus csak a privilegiált politikai néposztályokban birt túlsúlyra emelkedni. Ez osztályok magokkal ragadták ugyan a jobbágyság egy részét előbb a prot., s azután ujra vissza a cath. egyházba, de a nem kiváltságosak nagy része mégis kivül maradt a vallásos mozgalmak keretén. Erdélyben az árianusok, a mint akkor az unitáriusokat nevezték, továbbá a szombatosok, Magyarországon az uj-keresztények, görög-keletiek, zsidók — mindhárom felekezet élt erdélyi területen is — végre a

török földön az összes felekezeteken kivül az uralkodó faj egyháza, a mohamedánismus többé-kevésbé számos hivővel rendelkezett, ugy, hogy 1680 körül a magyar állam népességének minden esetre igen jelentékeny töredéke nem tartozott sem a cath. sem a prot. egyházhoz, s a hitbeli szétforgácsolódás akkor még nagyobb arányokban fennállott, mint ma. Közjogilag elismert állással, politikai vagy egyházi jogokkal azonban a secták egyike sem rendelkezett. A prot. egyház által a vallásszabadság érdekében vivott nagy harczok eredményeiben egyik sem osztozott, mert a magyar protestánsok, nem mint a hollandiak, az általános vallásszabadság eszméiért küzdöttek, hanem mindjárt első nagy győzelmükkor Bocskay István idején kimondották, hogy a kivivott szabadság csak a két prot. s a kath. felekezetet illeti.

E secták közt számra nézve az ugynevezett ujkeresztények, anabaptisták állottak legelől. A királyi területen, főleg a morva határ felé Pozsony, Liptó, Trencsénmegyékben, Erdélyben, hová az erős hitbuzgalma daczára vallásilag nagyon fölvilágosult Bethlen Gábor telepité őket, Alvinczen, a törökföldön pedig főleg Pécs környékén laktak. Nagyobbára kézmüvesek voltak, komoly, tisztességes életet folytattak, kiket mint munkás embereket, pontos adófizetőket a földesurak nagyon kedveltek. Mikor Morvából 1628-ban kiüldöztettek, onnan is tömegesen vándoroltak hozzánk. Törvényeink csak annyit mondanak rólok, hogy mig az országban megtüretnek, adót kötelesek fizetni. 1659-ben Lipót király külön oltalmi levelet adott nekik, de a csakhamar beállt háborus mozgalmak s vallásos üldözések — 1674-ben az ő papjaikat is a pozsonyi törvényszék elé idézték — községeik és hiveik számát nagyon alá szállitották s fennmaradt krónikáik [1]) megrenditő képet nyujtanak szánalmas sorsukról.

---

[1]) Közzétéve Fontes R. Austriacarum Dipl. 43. kötet.

Még nagyobb számmal voltak a görög-keleti egyház hivei az államterület mindhárom részében. A török uralom idején ellepték a Temesközt s a Duna-Tisza közti vidéket, sőt a dunántuli megyéket is, ámbár a tömeges bevándorlás csak később ment végbe. Erdélyben s az erdélyi protestáns befolyás alatt álló felvidéki megyékben helyzetök kedvezőtlenebb volt, mint a török részekben, hol főleg a kereskedői és iparos elemet alkották, mig amott nagyobbára jobbágyok voltak s még papjaik is közönséges jobbágyszolgálatokat tettek. Voltak ugyan már ez időben püspökeik, de Erdélyben a görög egyház a protestans püspök legfőbb hatósága alá volt helyezve.

A protestansoktól szenvedett sérelmeik okozták, hogy a Bereg, Ung, Szabolcs és Szatmár megyei görög-keletiek Lippay György esztergomi érsek buzgó közvetitésével a római szent székhez csatlakoztak s bizonyos egyházi és politikai engedmények árán megkötötték az uniót a cath. egyházzal. Még nincs teljesen kideritve, mi okozta, hogy sem a ruthéneknél, kiknek pedig földesuraik a hitbuzgó Rákóczyak voltak, sem az erdélyi románoknál nem birt a protestans térités nagyobb sikert felmutatni, mig a catholicismus legalább a felvidéki oroszokat szakitotta ki a szláv egyházi és mivelődési kötelékből. Pedig ez sem ment könnyen, s itt ujra bebizonyul, milyen elválaszthatlan összefüggésben állt vallás és politika a XVII. században. A ruthének egyesülési törekvéseit a legerélyesebben ellenezte az erdélyi fejedelem, ki erőszakosan akarta a törekvést meghiusitani s fogságra vettette a mozgalom élén álló püspököt. Évtizedek multán, épen 1680 körül, a kuruczok kérlelhetetlenül üldözték az unitus papokat és hiveiket, mert a cath. egyházhoz való csatlakozást azonosnak tartották a király pártjára való átállással.

Ilyenek voltak a felekezeti viszonyok s a felekezetek politikai törekvései a XVII. század harmadik negyedé-

ben a magyar korona területén. Ez állapot magyarázza meg a török világ utolsó éveiben megindult nagy belmozgalmat, s teszi egész valójában érthetővé a királyság és szövetségesei küzdelmét a lakosság azon elemeivel, melyek vallásilag és politikailag ellenlábasai voltak. Ez elemek épen a nagy felszabadító háboru előtt keresték a török szultán támogatását. Kényszerüségből tették, nem rokonszenvből. Épen ugy gyülölték, mint a catholikusok „a környülmetéletlen szivü, vérünkön hizó pogány"-t. Rettenetes, bősz gyülölet, a kétségbeesés szörnyü kitörése szól Kölesérinek épen ez időben megjelent prot. imakönyvéből[1]), hol a hivek igy fohászkodnak: „Ne adj minket, uram, a pogányoknak martalékául; ne hizzék tovább is a magyar keresztyénség vérével ez a vérszopó nadály! Apadjon el már egyszer a török hold, hadd vetkezze le gyászruháját a sok kereszt, bú, bánat, szenvedés után a szegény magyar maradvány." A mely felekezet ekképen imádkozott istenéhez, az nem barátkozhatott meg a törökkel, s hogy a haza felszabadulásának világtörténelmi jelentőségü pillanatában a török oltalmat kereste, erre az önfentartás ösztönén kivül a közviszonyok természetellenes alakulata kényszeritette.

IV.

A protestantismus e korbeli tulsulyából helytelen azon következtetést vonni, hogy a XVII. században Magyarország lakossága nyelvileg és nemzetiségileg nagyobbára magyar lett volna. Egészen magyarnak csak a politikai nemzetet, a kiváltságos nemesi rendet mondhatni. Ez uralkodó osztály mögött azonban a nép nagy tömegei állottak, s ezek

---

[1]) Bánkódó lélek nyögési. Sáros-Patak 1666.

nemzetiségi eloszlása akkor már nagyban és egészben megfelelt a mainak. Egyébiránt a nemzetiségi eszme amaz időbeli jelentősége messze elmaradt a modern időké mellett. Befolyása mindig nyilatkozik ugyan, de döntő tényezővé csak napjainkban emelkedett. A XVII. században nem a nemzetiség, hanem a vallás és különösen a kiváltság alkotta az összekötő kapcsot az államfentartó elemek között. A kiváltság pedig természetszerü exclusivitása folytán kevés szolgálatot tehetett a nemzetiség terjedésének. A roppant válaszfalak, melyek az egyes rendek, különösen az urak és a jobbágyaik közt emelkedtek, nagyon megnehezitették az uralkodó társadalom magyarságának átplántálását a jobbágyokra s nemcsak határt szabtak a magyarositásnak, hanem épen ellenkezőleg a magyar elem denationalisálását mozditották elő, mely kivált a következő századbau öltött sajnosan nagy arányokat s egész vidékek elszlávosodását okozta.

Főtüzhelye a magyar nemzetiségnek a királyi Magyarország volt. Aránylag erdélyi területen is élt annyi magyar, de 1680 körül Erdély közélete mint önálló országé már a dermedtség azon stadiumát mutatja, mely a bekövetkező enyészet csalhatatlan előjele. Szereplése az irodalom és közmivelődés terén előbb sem állt arányban katonai és politikai fontosságával. A XVII. század legtöbb hirneves szellemi hősét, költőit pedig mind a királyi Magyarország szolgáltatta, hol a nemzetiség mint politikai és müvelődési tényező ép oly szabadon fejlődhetett, mint Erdélyben, csakhogy a Királyhágón innen sokkal értékesebb gyümölcsöket termett, mint azon tul, ámbár ott az anyanyelvnek törvényhozásban, közigazgatásban és igazságszolgáltatásban tágasabb szerepköre jutott. De a közigazgatás sem játszotta akkor azt a szerepet, mint ma s vivője a nemesség, noha a szent korona területének minden vidékén — s ez a mostani horvát megyékről szin-

tén mondható — magyar volt, kisebb, nagyobb mérvben hivatalos nyelvül a latint használta s épen nem érezte szükségét, sőt talán veszélyesnek vélte a saját nemzetisége átvitelét a jobbágyok közé.

Igy a lakosság zöme, a nem-nemesek tömege a mint kivül maradt a politikai kiváltságok bástyáján, nemzetiségileg sem olvadhatott össze az uralkodó elemekkel. A két legfontosabb egyház magyarositó befolyása hasonlóképen nem öltött jelentékenyebb mérveket. A protestantismus a görög-keleti egyház hivei közt sem a térités, sem a magyarositás terén sikert elérni nem birt.

A hitujitás sokat tett a nemzetiség fentartása érdekében. De a nemzetiség terjesztése terén kevésbbé észlelhetők hatásának nyomai. Sem a felvidéki tótok vagy ruthének, sem az erdélyi és temesközi románok közt nem tudta a magyarságot meggyökereztetni. Ellenben a cath. tótok nagy részét elhóditotta ugyan, de meg nem magyarositotta. Épen oly kevéssé birta a felvidéki német városokat s az erdélyi szászokat nemzetiségileg átalakitani. Az uj hit sehova sem vitte be a magyarositást s azok a városok, melyek itt-ott elmagyarosodtak, egészen más tényezőknek, főleg a vidéki elem beözönlésének köszönhetik e változást. Több sikere volt-e e téren a cath. egyháznak, azt bajos eldönteni. De a török uralom alatti földön a catholikusok kiválóan a magyarságot képviselték s kiirtásukkal sok helyt egyszerüen eltünt a magyar elem is. A váradi nagy egyházmegyében a catholicismus elpusztulása ütötte a nemzetiségen azon sebek legfájdalmasabbjait, melyek mind e mai napig sem hegedtek be. A protestansok nem birták feltartóztatni e terjedelmes vidék eloláhosodását s a kedvezőtlen nemzetiségi arány, mely ott ma mutatkozik, nagyrészt a vallás-egyházi viszonyokkal függ össze.

Különben a magyar elem kiirtására legtöbbet a

török hóditás tett. Temesvárt 1582-ben a lakosság nagy része még magyar és catholikus volt. 1716-ban, a város visszafoglalásakor, a magyarságnak és a cath. egyháznak nyomát sem találták többé; a város egészen rácz és oláh lakosokból állt. Ugyanez történt a Temesközben másutt is. A visszafoglaláskor egyetlen egy faluban akadt még némi magyarság. A többi mind elpusztult vagy eloláhosodott. A szörényi bánság, mely legutoljára került török fenhatóság alá, alig harmincz év alatt csaknem egész magyarságát elvesztette. A nemesség Erdélybe vándorolt hogy legalább életét s ingó vagyonát megmentse. A többi régebben meghódolt megyék nemessége 1680 körül már vagy kiveszett vagy kivándorolt; igy például Aradmegyében ez időtájt a régi birtokos családok közül egyetlen egy sem lakott többé. A Duna-Tiszaközben Szeged vált a magyarság utolsó határpontjává, de közelében már gyakoriak a rácz falvak. Pest és Szeged közt azonban a lakosság nagyobbára magyar volt. Midőn 1663-ban Apafy Mihály fejedelem az érsekujvári táborból hazamenet Szegedre ért, kisérete constatálta, hogy e tájon az a város a magyarság utolsó őrszeme, fölemlitve, hogy „eddig magyarok közt" jöttek.[1]) Azontul már a rácz világ kezdődött, mely átterjedt a dunántuli megyékre is. Ezek akkor nem voltak németséggel annyira saturálva, mint ma, de viszont főleg Buda, Fehérvár, s Kanizsa környékén a rácz falvak száma nagyra emelkedett.

Volt azonban egy más nemzetiség is, az uralkodó, a török, mely ma már teljesen kiveszett, illetve tősgyökeres magyarrá változott. Nem szólva a földesurakról, kik a hódoltság egész területén szétszórva éltek, a török lakosság sok helyen sürübb tömegekben telepedett meg. Emlékeinkben számos török falu neve fordul elő, s a

---

[1]) Apafy uti naplója. Dagon bálvány. 1670.

Dunántul, a délibb megyékben egy adat szerint valami háromszáz apró török falu vagy telep volt. E lakosság részint beköltözött, részint kényszerüségből fogadta el a mohamedán hitet. A hódoltság városaiban szintén élt jelentékenyebb török elem. Budán, Temesvárt nagy községek voltak s például Eger a visszahóditáskor nehány rácz család kivételével egészen török lakosokból állott. Mint e század folyamán Görögországban, Moldvában, Romániában és Szerbiában történt, a mohamedánok, de különösen a mohamedán földesurak Magyarországból is kivándoroltak, mihelyt a szultán uralma megszünt. De a városi elem, főleg a mesteremberek és kiskereskedők itt maradtak s elfogadták a keresztény hitet, mire csakhamar teljesen összeolvadtak a magyarsággal.

Polyglott volt tehát az ország nemzetiségi tekintetben már 1680 táján, ámbár a nagy telepitések kora csak későbben köszöntött be. Egészben magyarosabb csak a felvidék azon megyéi voltak, hol ma, fájdalom, nemzetiségünk a multhoz képest számbelileg nagyon megapadt, a Vág völgyében és Sárosban s különösen itt szembetünő hanyatlást constatálhatni. Másutt azonban azóta az össznemzet ereje általában roppant arányokban gyarapodott s a nyelvi határvonal ismét visszajutott oda, hol a mohácsi vész előtt volt, ámbár még mindig nem a régi erőben, népsürüségben. A déli megyékben a magyarság ma sem heverte ki a török világ pusztitásait. A mit az a vészes uralom romba döntött, azt két század még mindig nem volt képes ujra fölépiteni.

Állami egységéből kiforgatva, három részre szakitva, rendi, felekezeti és nemzetiségi ellentétektől gyötörve, számban elijesztően megfogyatkozva — ilyennek mutatkozik a magyar nemzet a felszabaditás nagy hadjáratát megelőző években. E helyzet veszélyeit a végletekig fokozta a

belső válság, mely az ugyanez időbeli kurucz-mozgalmakban jutott kitörésre. Nem a hazafiság küzdött e mozgalmakban a hazafiatlansággal; a legkülönfélébb okok egyesültek, hogy a társadalom ellentétes elemeit egymásra tüzeljék s felidézzék azt a nagy zivatart, mely végül mindent halomra döntött, de szerencsére egy uj államrend magvait is elhintette. Már az egykoruak fölismerték a mozgalom nagy történeti jelentőségét s róla szólva irja Bethlen Miklós: „Midőn e gyászos tragédiát mélyebben megfontolom és a belgák (Holland) nyolczvan s a németek harmincz éves háboruját szemlélem, felfogásom szerint ama háboruk kezdete a magyarországi jelen mozgalmakhoz hasonló, de hasonló előzményeivel is.“ E küzdelem egy időre elvonta a nemzet figyelmét legfőbb élethivatásától, a török uralom elleni harcztól s más irányba terelte erőlködéseit. Első sorban a vallás érdekeinek oltalmáról kellett gondoskodnia.

Sok emlékezetes korszaka van a magyar protestantismusnak. De szenvedésekben, üldözésekben egyik sem gazdagabb, mint az 1670—80-ki évtized. A vallásos és politikai mozzanatok összeforrása, mely amaz idők egyik legjellemzőbb vonása, okozta, hogy a harczmezőn és a biróságok előtt, karddal és törvénynyel egyformán megindították az irtóháborut egy egész felekezet ellen s még nagyobb arányokban ismételték I. Rákóczy György eljárását a szombatosok irányában. Politikai büntettesnek nyilvánittatott minden protestáns. Bünösnek tekintetett mindenki csupán vallása miatt, s a pozsonyi kivételes biróság elé idéztettek az emberek százankint, tömegesen. Az idézések nem is névre szóltak; az északkeleti megyékben, például Ungban, Beregben és Ugocsában általánosságban megidéztett minden pap és minden tanitó. Nevöket sem tudta a hivatalos kiküldött, ki az idézést kézbesitette. A név nem is határozott. Aki pap volt, azt megidézték s erősza-

kosan megtéritették vagy elitélték. Ezzel nem csupán lelkét akarták a kárhozattól megmenteni. El akarták vonni egy olyan politikai párttól, melyet a hazafiaknak egy része államveszélyesnek tartott. „Majd meglágyulnak, mihelyt pápistákká lesznek“[1]) volt az általános felfogás s azok a „nyakas“-ok kik lágyulni nem akartak, mélyen megindító sorsra jutottak. A börtönben sinylődő és a nápolyi gályákon szenvedő szerencsétlen áldozatok jajszava viszhangot keltett egész Európában s a gyászos epizód nem marad el a harmincz éves háboru hirhedt rémjelenetei mögött.

De a felülről jövő valláspolitikai rémuralmat ép oly könyörtelen rémuralom kisérte alulról. A protestánsok hasonló pénzzel fizettek, a hová karjok elért. A magok módja szerint épen olyan erőszakosan folytatták a téritést, mint a pozsonyi vésztörvényszék, s ha nem is küldöttek gályára senkit, egykoru tanuvallomások[2]) szerint erőszakos téritéseik elől egyes catholikusok a Tisza hullámaiba menekültek s inkább meghaltak, semhogy hitöket megtagadják. Egy 1674-ki nagyérdekü okmány[3]) — Báthori Zsófia papjától származik — a kuruczokat „pápisták és papok hóhéri“-nak mondja s azt kérdi tőlük: „vajjon nevezhettek-e egy papot az országban, ki mellől békével elmentetek?“ Azután felsorolja, hogy sok világi catholikuson kivül „a szegény liszkai papot, a sárosit, a rádit, a füzérit kegyetlenül megöltétek, a szathmári jezsuitákat, a szőlősi barátokat, a rádi barátot hóhérul marczangoltátok, még sok más papokat kemény fogságra hurczoltatok. Feles catholikusok templomát fölvertétek és sok istenfélő ártatlan catholikusokat tirannizáltatok, a munkácsi vár papját mindenéből kifosztottátok, a tarpai mestert és licentiátusát megöltétek.“

---

[1]) 1674-ből irják a kamarának. Orsz. Lev.
[2]) Leleszi levéltár.
[3]) A gróf Hédervâry-okmány-gyüjtemény.

Ilyen öngyilkos belviszálykodásban élt a magyarság a török uralom utolsó éveiben. Öldöklő fanatismussal folyt a polgárháború, mint pár évtizeddel azelőtt Európa más országaiban. Ez a fanatismus egyaránt szedte áldozatait mindkét táborból. Ha a protestánsok joggal utalnak e korbeli vértanuikra, a catholikusok ép oly önérzettel idézhetik saját martyrjaik hosszu sorozatát. A haza földjét ilyen áldozatok csontjai boritják s számukhoz minden egyház, minden felekezet, a nemzetélet összes elemei bőven megadták a magok jutalékát minden időben.

Hogy a nehéz küzdelem annyira elmérgesedhetett, azért a bécsi kormányférfiakat sujtja a felelősség igen nagy része. Nemcsak felidézték a véres vallás- és alkotmányválságot, hanem ugyanekkor, hogy törvénytelen merényleteikben e részről ne zavartassanak, a törökkel szemben is olyan politikát követtek, mely tévutra vezethette, elkeserithette a magyarságot. Másfél századon át királyától, a császárság viselőjétől várta a nemzet felszabaditását a félhold hatalma alól. Az uralkodó házba vetette bizalmát, reményét sokáig. De a császárság másfél századon át sohasem teljesité ebbeli igéreteit. Évtizedről évtizedre szemlátomást terjedt a török uralom s a haza testéről minden évben ujabb darabokat szakitott le. Végre tehát a közvéleményben az a felfogás kezdett meggyökerezni, hogy a császárság tehetetlen s nem bir az elvállalt feladat nehézségeivel megbirkózni. Noha Bethlen Gábortól Zrinyi Miklósig annyi fenkölt hazafi észrevette és hirdette a török birodalom gyengülését, bomladozásának tüneteit, a sok keserü csalódás, a hosszu és meddő erőlködések a nemzet tömegeiben azt a meggyőződést ébresztették, hogy a császárság még a töröknél is gyöngébb s nem *képes* az országot megmenteni. Sőt csakhamar fölébredt az a gyanu, hogy a császárság nem is *akarja* a magyar nép fel-

szabadulását. Mikor a nagyszerü szent-gotthárdi diadalt a csufos vasvári béke követte, mikor a folytonos határszéli támadások és betörések daczára egymás után mentek dus ajándékokkal megrakva a császári követek a szultánhoz meghunyászkodva békét könyörögni, a bécsi politika példájára, a magyarság minden rétege maga is a török kedvét kereste s az önkéntes behódolásban vélte a menekülés egyedüli utját megtalálni. E sajátszerü viszonyok közt az első pillanatra csaknem érthetetlen helyzet alakult. Épen pár évvel a török uralom összeomlása előtt a császárság szintugy megtagadta másfél százados hagyományait, a mint a magyarság fátyolt boritott másfél százados szenvedéseire. Mindkettő versenyezve kereste a szultán barátságát, szövetségét. A bécsi kormányférfiak nem értve a nemzet szükségleteit, nem törődve érdekeivel, gyülölve alkotmányos szervezetét készebbek voltak megegyezni a törökkel, mint a magyarral. Igy aztán Magyarországon is mindinkább az lett a politikai jelszó: „Inkább Allah, mint Berdo!“ [1]) és a török állam vezetőinek oktalan elbizakodottsága nélkül a félhold még sokáig ott ragyogott volna Buda tornyain. Ellenállhatatlannak, legyőzhetetlennek tartották — épen közvetlenül a megtörés előtt — az ozmán hatalmat mindenütt. A nyugaton épen ugy, mint Bécsben reménytelennek hitték a háborut, s egy-két diplomata, a ki az ellenkező nézetet vallotta, elszigetelten állt véleményével.

A százados csalódások által kiábránditott magyar közvélemény, a császári politika kaczérkodásait a törökkel a gyöngeség bevallásának magyarázva s az alkotmány elleni merényletektől megrémülve még kevésbé láthatott menekülést másban, mint a legyőzhetetlen, a mindenható szultánnak való önkéntes hódolásban. Közvetlenül a bécsi

---

[1]) A „Wer da!“ elferditése.

vereség előtt éneklé a labancz hajlamaiból kigyógyult Gyöngyössi István:

Most a Hold a legnagyobb ereju planéta,
Annak jele alatt jár a mely kométa,
Ritkán hibál annál a laurus-bokréta.

És Tököly Imre hadi tanácsában ugyanez időtájt szintén az a nézet győzött:

Hogy ha hódolnunk kell, jobb hatalmasabbnak,

vagyis a töröknek, ki különben erőszakosan fogja magához ragadni az ország foszlányait, melyek a király kezén még megmaradtak.

Ilyen volt a nemzeti közhangulat kevéssel a felszabaditó háboru előtt.

MÁSODIK FEJEZET.

AZ ÁLLAM ÉS SZERVEZETE.

A fejezet tartalma.

I. A királyi hatalom reformkisérletei. — A külföldön. — Hazánkban. — A gubernium. — Jelentősége. — Szervezete. — Az országgyülés. — A nádori méltóság. — A magyar állam intézményei.

II Az igazságszolgáltatás. — Törvényes szervezete. — Hiányos müködése. — Költséges volta. — A fogott birák. — A büntetőjog. — A halálbüntetés s a kivégzések nemei. — Az elrettentés elvének hatása. — A kinpad és az ördöngösség.

III. A közigazgatás. — A megye. — Politikai szereplése. — Megszilárdulása. — Tekintélyét megóvja föl és lefelé. — Tisztviselői és gyülései. — Administrativ teendői. — A nagy jogkör és a csekély pénzeszközök. — Egy megyei költségvetés.

IV. A középkori adózás. — A gubernium pénzügyi tervei. — Eredménytelenségök. — A régi magyar adórendszer. — Hiányai. — A városok adója. — A pénzügyi kormányzat közegei. — Egy állami zárszámadás. — A közös hadügyi kvóta. — A vámrendszer.

V. A honvédelem. — A nemesi insurrectió. — A végvárak. — Beosztásuk és helyőrségök. — A fogadott katonaság. — Fizetetlensége. — Ennek hatásai. — A hadi intézmények elsatnyulása. — Reformtervek. — A katonaság egyenruhája. — A dunai flottilla. — Végeredmények.

I.

Bármi óriásilag bonyolult a modern állam közjogi szervezete, a „valóban nagyszerü rendetlenség“ ama képével szemben, melyet a XVII. század közélete nyujt, mérhetetlen haladást jelez az az észszerü rend és az egyszerüség felé. Fél lábbal a régi világban, a középkor feudalis zürzavarában, fél lábbal egy uj fejlődési korszak elején állt akkor Európa. A fejedelmi hatalom tulsulyra vergődött a rendek kiváltságaival szemben s a hosszu háboruk vihara romba döntött számos ősi institutiót. De a változott viszonyoknak megfelelő államszervezet csak lassu egymásutánban, darabonkint létesülhetett. Régi és uj intézmények, rendi és királyi testületek, hivatalok és hatóságok sokáig vegyesen egymás mellett müködtek s a közéletnek zürzavaros képet adtak. De a maga idejében, a XVII. század átmeneti viszonyaiban természetes, sőt organicus vala ez az állapot s a hol külháboruk vagy belmozgalmak nem gátolták a régi és uj elemekből sajátszerüen összeállitott gépezet tevékenységét, ott elég szabályosan dolgozott s az állampolgárok anyagi és szellemi jóllétét már nagy mértékben tudta elősegiteni.

Magyarország közéletében szintén szerepel ez a dualismus, az intézmények e kétfélesége. A régi nemzeti szervezet mellett megjelent egy uj is, mely a királyi hatalomban birta jogalapját. Csakhogy mig a külföldön az uj intézményekben volt meg a fejlődési képesség, a régiek pedig többé-kevésbbé gyorsan elenyésztek, hazánk-

ban épen ellenkező jelenség mutatkozik. Itt a régi még mindig több életrevalósággal dicsekedett, mint az uj s ez utóbbi az, mely rövid fennállás után mindenestül összeomlott. Nem azért, mintha a régi államszervezetet meg nem rongálta volna az idő. Egy pusztuló világban, a középkorban gyökerezett az is, mint más államoké. Közintézményeink egész a XVIII. századig azon elvi alapokon nyugodtak és épültek tovább, melyekre még a XIV. és XV. század fektette őket. Főleg a mohácsi vész utáni százötven esztendőben nem létesült nagyobb arányu törvényes reform, gyökeresebb átalakulás sehol.

A Habsburg-ház trónra lépte épen e tekintetben nem korszakos fontosságu. A külföldi uralkodó családdal lényegesen uj praxis jutott ugyan érvényre, de fölötte kevés olyan uj theoria, mely törvénybe foglaltatott s intézménynyé jegeczesedett volna. A politikai tényezők némelyikét a gyakorlati életviszonyok nagyobb jelentőségre emelték, mint minővel előbb birt, a mint például a nádorsággal történt; némelyik hatóság szélesebb jogkörre tett szert, de honvédelmünk, valamint polgári közigazgatásunk Buda visszafoglalásakor is lényegileg még a századokkal azelőtt lerakott alapokon nyugodott. XVI. és XVII. századi törvénykönyvünk tele van sok többé-kevésbbé nyomós intézkedéssel, melyeket a pillanatnyi szükséglet sugallt, de uj nagy közjogi alkotásokat egy téren sem tartalmaz. Minden gyökeresebb reformkisérletet kizárt az a rettenetes istenitélet, mely e korszakot sujtotta: a török uralom.

A másfél százados háboru s a kiséretében jelentkező állami és társadalmi válságok absorbeálták a nemzet minden erejét, összes tehetségét. Királyaink, országgyüléseink nem értek reá mélyebbre menő törvényhozási munkákra. Ha néha mégis tettek ilyen kisérletet, mint 1662-ben a honvédelem terén, a törvényt a mostoha viszonyok közt

végrehajtani nem lehetett. Király és országgyülés tehát szükségképen lemondott a reformkisérletekről s legfölebb a pillanat égető hiányainak orvoslására forditotta figyelmét.

Igy 1680 körül a magyar állam intézményei tekintetében még teljesen benn él a középkorban, melyet külföldön már részben halomra döntött, részben megingatott a harmincz éves háboru vihara. Most nálunk folyt ez a vallászpolitikai küzdelem. Elavult, a hosszu használatban elkopott intézményeket talált itt is, egy szuette, erjedésbe átment szervezetet, melynek lassu elhalása még pusztitóbbá tette a más okok szülte nehéz belviszályokat.

A nemzeti intézmények ez állapota csak bátorithatta a királyi hatalmat, hogy mint a külföldön sikerrel történt, Magyarországon is uj szervezetet, uj kormányzatot léptessen életbe. A XVII. század egész folyamán meg volt ehhez a hajlam. A közigazgatásban s a honvédelemben mutatkozó roppant hiányok, de még inkább az elbizakodottság s a lenézés, melyet a császári politika vezetői tápláltak minden iránt, a mi magyar, sohasem engedték kialudni a vágyat, hogy a magyarokról „a sárga csizmákat letétessék és csehországi sarukkal változtassák meg.“ De csak a Zrinyi-Nádasdy összeesküvés után, épen a török uralom utolsó éveiben merték e kedvencz eszmét valósitani. Jogvesztettnek nyilvánitották a nemzetet s idegen, német kormányzat alá helyezték; megalkották Pozsonyban a guberniumot, a modern Bach-kormány nyomoruságos elődjét. Formalis merénylet intéztetett az ősi törvényes állapot, a magyar alkotmány ellen. Sok ilyen merényletet igazolt az utóvilág, ha az nagy eszmék szolgálatában történt s a népek nem egyszer készségesen megadták a fölmentvényt a durva önkénynek és törvényszegésnek is, mihelyt az utólag haladásuk, dicsőségök, szellemi vagy anyagi gyarapodásuk szempontjából szükségesnek és áldásosnak bizonyult.

De azt a rohamot, melyet a császári kormányférfiak a felszabaditó hadjárat előtt intéztek a magyar alkotmány ellen, sem a pillanatnyi helyzet, sem a következmények nem igazolták. Terveiket nem nagy eszmék sugalták, hanem frivol könnyelmüség, bosszuvágy és elfogult szenvedély. Homályosan, zürzavarosan valami nemesebb czélok is lebegtek a szervezők előtt. Uj állami segélyforrások nyitása, a pénzügyi kormányzat javitása, az elnyomott jobbágyok védelme szintén belejátszott számitásaikba, de munkájuk épen ez irányban teljesen meddő és terméketlen maradt. A német kormányzatnak egyetlen eredménye az volt, hogy Magyarország nehány évig cseh mintára a császári kényuralomnak vettetett alá. Ez eredmény egykor Csehországban tengernyi vér és az ország elpusztulása árán volt elérhető. Ettől sem riadtak vissza a bécsi irányadó körök, legelől Lobkovicz herczeg, az akkor mindenható miniszter. Csupán erejökben csalódtak; a szándék meg volt, de tévedtek a hatalmi eszközökben; elbizakodottságuk nem számolt a nemzet ellenállási képességével. Előszedték a levéltárakból a Csehország számára ötven évvel azelőtt kiadott patenseket és rendeleteket s azok kaptájára akartak uj intézményeket szabni Magyarországnak. Terveiket megbeszélték világi dolgokban járatlan theologusokkal, a német birodalmi jog utvesztőjében avatott, de a magyar állapotokat nem ismerő jogászokkal, s a mint ekképen életképtelen, halva született kormányzatot hoztak létre, ugy nem volt sejtelmök az akadályokról, melyekbe munkájok végrehajtása Magyarországban ütközik.

Ide ben az országban alkotásuk nem támaszkodott a nemzetélet egyetlen elemére sem; nem talált rokonszenvet sehol, mert nem szolgált semmiféle állami érdeknek, hanem ellentétbe helyezkedett mindnyájokkal. El is tünt nyomtalanul, mihelyt az erőszak, mely létre hozta, meg-

szünt s csak mint tény, mint a törvénytelenség és az önkény actusa jöhet tehát számba a XVII. század történetében, de nem mint nagy reformkisérlet, melynek mindig messze menő utóhatásai szoktak lenni. Eltünt, mint a kisértet, mihelyt órája ütött s a magyar alkotmány bármi elavult, bármennyire elkorhadt és sürgősen igényelte a felfrissitést, régi állapotában, minden jó és rossz tulajdonával együtt visszahelyeztetett törvényes és természetes jogaiba.

Hat esztendeig azonban mégis fennállt ez az idegen kormányzat, ámbár élete inkább örökös haldoklásnak mondható. Az 1673-ban Pozsonyban létesitett gubernium csupán központi kormány volt, exponált végrehajtó közegek nélkül, egy testhez hasonló, melynek kezet, lábat nem adott a természet. Beleártotta ugyan magát mindenbe, de önkéntes engedelmességet nem talált sehol. Hatalmi köre tulajdonképen csak hivatalos helyiségeire terjedt ki. A vidéken már csupán katonai karhatalommal boldogult.

Élén egy előkelő egyházi ember, Ampringen János Gáspár, a német lovagrend nagymestere állt. „Jó Gáspár"-nak csufolták, mert rendeletei „Jo. Gasparus" stb. latin szavakkal kezdődtek. Kivüle a gubernium személyzete még huszonegy hivatalnokból és szolgából állt s összes évi szükséglete 18.025 frtra ment[1]), mely összegnek épen fele — 9.000 frt — Ampringen személyes fizetését tette. E nagy javadalmazással akarták neki a szükséges tekintélyt biztositani, melyre azonban ezzel oly kevéssé tett szert, mint gyarló személyes képességeivel. A gubernium szervezete azzal is feltünik, hogy a tanácsosságtól kezdve le a kapusig minden állás kétszeresen volt betöltve; volt magyar és német tanácsos, magyar és német ülnök, registrator, expeditor, titkár és kapus. A paritás azonban

¹) Orsz. Levéltár. 1675. évi zárszámadás.

a fizetésekben már nem tartatott meg; a német tisztviselő mindig 50—100 frttal nagyobb fizetést huzott, mint az ugyanazon állásban levő magyar hivatalnok s a kicsinyes megröviditéstől még a szolgaszemélyzet sem menekült meg. A német kapus 75, a magyar csak 50 frt évi dijban részesült. Egyébiránt a magyar és német elnevezésnek itt kevésbé nemzetiségi, mint inkább honossági jelentősége volt s a kétféle tisztviselői karban nem a magyar nyelvnek a hivatalos életben való alkalmazása nyert kifejezést. A gubernium nyelve általában a latin volt s legfölebb Bécscsel szemben német; a magyarnak nem adott helyet s a hivatalnokok megkülönböztetése csak azt jelentette, hogy az egyik rész belföldi, a másik pedig Ausztriából importáltatott. De belföldiek, valamint idegenek egyaránt nem tudtak tartósat, üdvöset teremteni. A guberniumot tulajdonképen el sem kellett törölni. Megszünt az önmagától; az 1679-ki pestis őt is sirba vitte. Ami nemesebb czélzatai voltak — s voltak ilyenek is, az tagadhatatlan, — a mi káros befolyást akart a magyar nemzetiségre gyakorolni, — abból egyformán nem lett semmi, s 1681-ben az ősi alkotmány minden akadály nélkül ujra életbe lépett.

Mig a gubernium fennállott, a régi Magyarország egynémelyik sarkalatos intézménye nem működhetett. Meg volt szüntetve, vagyis inkább szunnyadt, mert csakhamar uj életre ébresztették az események. Első helyen állt az országgyülés. 1662-ben volt az utolsó. Tulajdonképen ott tört ki a vallásviszály. 1638 óta a katholikusoké lőn az országgyülésen a tulsuly; a viták leginkább vallásos kérdések, egyházi sérelmek körül forogtak s nagy elkeseredéssel folytak. Az ellentét a többségében protestáns ország s a többségében catholikus országgyülés közt minden sessióban élesebb alakot öltött s végül 1662-ben a nádor minden intése daczára a protestans rendek ott is hagyták

a gyülést, az általa alkotott törvényeket pedig vonakodtak jogérvényeseknek elismerni.

Mindez nagyon megingatta az országgyülés tekintélyét s már amaz időből maradt fenn egy gunyvers, mely fölötte csekély kegyelettel emlékezik meg róla. Az országgyűléseket Bacchanáloknak nevezi, melyek csak eszem-iszomból állanak s nem orvosolják a nemzet bajait. De valahányszor nem volt országgyülés, a közvélemény erélyesen sürgette összehivását s a küzdő pártok a törvény talaján keresték a mentő eszközt viszályaik kiegyenlitésére.

Az országgyülések jelentékeny mérvben igénybe vették az államkincstárt. Az udvar ilyenkor sokáig időzött az országgyülés szinhelyén, Pozsonyban vagy Sopronban s élelmezése tetemes összegeket nyelt el. Igy az 1618—37. években tartott hat országgyülés ilyen költsége 61.215 frt krt tett.[1]) 1662-ben pedig a diaetalis költség az évi rendes kiadásoknak egy teljes harmadrészét, 36.866 frt 90 drt vett igénybe, mely összeg a királyi konyha bor-, huss más nemü eleségszükségleteire, a kiséret élelmezésére stb. ment el.[2])

Az országgyülésnél néhány évvel később, 1667-ben kezdett szünetelni a nádori méltóság. Vele is ugyanaz történt, mi az országgyüléssel. Mikor üresedésbe jutott, a leghevesebben követelték ez állás betöltését. Ha volt nádor, a ki csak tehette, csorbitotta jogkörét. Legfőbb ellenlábasai a XVII. század első felében az erdélyi fejedelmek voltak. Bizonyos féltékenység, rivalitás forgott fenn a fejedelmek s a nádorok közt, különösen I. Rákóczy György és gróf Eszterházy Miklós közt. Noha a fejedelem igyekezett a vele ellenséges viszonyban álló nádor jog-

[1]) A kimutatás Orsz. Lev.

[2]) Orsz. Lev. 1662-iki zárszámadás. De a valóságos költség sokkal nagyobb volt, mert a későbbi évek számadásaiban is szerepelnek e czimen eszközölt utólagos fizetések.

körét megröviditeni s midőn 1634-ben a császárral szövetségi tárgyalásokat folytatott, azt egyenesen kikötötte, hogy a segélyére küldendő magyar nemesi sereget ne törvényes főparancsnoka a nádor, hanem valamelyik császári tábornok vezényelje, 1644-ki háboruját mégis azzal indokolta, hogy a király a nádori méltóságon és jogkörön csorbát ejtett. Teljes joggal felelhette neki Eszterházy, hogy a „nádori auctoritás csorbitásai inkább a regnicoláktól, mint másunnan estek."

Csorbult e tekintély mindinkább, felülről és alulról egyaránt, mert a mi kiváltképen ártott a nádori méltóságnak, az az idők gyökeres változása volt. A külföldön székelő Habsburg-ház alatt a nádorság a XVII. század elején olyan jelentőségre vergődött, minő a nemzeti királyok korában nem jutott osztályrészeül, legfölebb kivételesen valamelyik gyönge uralkodó alatt. A Habsburgok, mihelyt módjuk nyilt, a tulhatalmassá nőtt intézményt háttérbe igyekeztek szoritani. Ez azonban csak fokozta a nádorsághoz való ragaszkodást a hazafiakban, mert épen olyankor, mikor nem volt nádor, a legfellengzőbb várakozásokat füzték müködéséhez. Bocskay István azt irja: „A magyar regimennek abból állott az ő tökéletes állapotja, hogy nádorispány volt közöttük." Csakugyan ő volt a „király képe", prorex, közvetitő a király és a honlakosok közt — mediator inter regem et regnicolas — mi állását messze túlemelte az állami főtisztségek szinvonalán s bizonyos tekintetben a fejedelem egyenrangu társává tette.

Jogköre valóban királyinak mondható s a szorosabb felségjogok kivételével csaknem mindenben helyettesité az uralkodót. Ő volt feje az ország hadügyének, közigazgatásának s igazságszolgáltatásának; az ő feladata volt a külügyekben érvényre emelni az ország érdekeit. Állásának nagy jelentősége már javadalmazásában kifejezést

nyert; évi 22, később 24,000 frt. készpénz fizetése volt, vagyis huszszor annyi, mint egy más zászlós urnak, az országbirónak. A királytól kijelölve s az országtól megválasztva, ugy szólván független volt mindkettőtől, s olyan hatalmat gyakorolt, mely nemcsak a királyéval concurrált, hanem olyan különféle képességeket is föltételezett, melyek a legritkább esetben szoktak egy emberben egyesülni. Katonának és diplomatának, törvénytudónak és organisatornak, hazafinak és udvaroncznak kellett lennie, hogy kimagasló hivatása minden ügykörét betöltse. Sok mással együtt az összes magyarországi hadak főparancsnokságát is reá ruházta a törvény. De a XVII. században ily álláshoz a vitézség, személyes bátorság már nem volt elég; a hadviselés már formális tudománynyá fejlődött, melyet csak állandó és rendszeres szolgálatban lehetett elsajátitani. A magyar nádorok nem voltak hadvezérek s azért Bécsben először is katonai jogkörüket kezdték csorbitani. Igazságügyi és közigazgatási müködésüket kevésbé korlátolták ugyan, de utóbb e téren is összeütközésbe jutottak a gyarapodó királyi hatalommal. Nem a személyek idézték fel a viszályt, a helyzetből magából fakadt az. Az 1667-ben elhunyt gróf Wesselényi Ferencz nádor épen nem volt nyers, nyakas, követelő, jogaira tulságosan féltékeny egyéniség. Jelleme inkább békülékeny, modora sima, hajlamai a királyhoz vonzották. Még sem kerülhette ki a viszályt s maga állt egy nagy összeesküvés élére. Vele halt el a legutolsó régi magyar nádorispány. A kik 1681 után helyére léptek, azok már nem prorexek, hanem udvari és állami főhivatalnokok, mig végre a nádorság a királyi ház tagjaira szállt, s ezzel jellege tökéletesen megváltozott.

A nádori méltóság szünetelése idején az ország kormányzata a gubernium kezében volt, s a szorosabb értelemben vett közigazgatást közvetlenül maga, a pénz-

ügyi administratiót a pozsonyi és szepesi kamarák, az igazságszolgáltatást Szelepcsényi György esztergomi érsek királyi helytartó, végül a hadügyeket a bécsi hadi tanács, a hadügyministerium elődе vezették.

Csak a pénzügyi mint közvetlenül királyi, vagyis állami közigazgatásban észlelhetők a XVII. században ujabb eszmék és irányok befolyásai. A kormányzat többi ágainak jellege még teljesen régi, feudalis középkori maradt.

Egyik jellemző sajátsága a középkori államnak, hogy nincs helyi központja. Az egész állam személyes viszonyokon, szolgáltatásokon, adományokon, jószágokon épült föl, s amint nem találni benne a szó mai értelmében nemzeti közérzetet, ugy hiányzott olyan központi helye is, mely kicsinyben visszatükrözné az össznemzetet, s egyesitené magában legkiválóbb hivatalait, vezérlő egyéniségeit. Ilyen központja Magyarországnak a XVII. században nem volt. A király és udvara az ország határain kivül székelt. A mellette levő királyi cancellaria — mint épen ez időben hangoztatták — tisztán udvari s nem országos hatóság volt, és azt a jelentőségét, mely a mai nemzedék tudatában él, jóval később nyerte. Ott müködött, hol a király, vagyis az országon kivül. Azon belül csupán a pénzügyi legfőbb két hatóságnak mint királyi hivatalnak volt állandó székhelye. De sem a nádori, sem az országbirói, vagy horvát báni állás nem volt helyhez kötve. Időnkinti viselőjök lakóhelye szolgált székhelyül is; ott intéztettek el a hivatalos ügyek, igazságügyi és közigazgatási teendők s a magasrangu zászlós urak magánjószágaikról csak bizonyos esetekben jelentek meg Pozsonyban. Az ország-gyülést szintén hol Pozsonyba, hol Sopronba hivták össze, sőt a legtöbb megye egyszer itt, másszor amott tartotta gyüléseit, néha nem is a saját területén, hanem attól jó messzire. Igy például Pest és Heves megyék Füleken

szoktak összegyülni; Nógrád megye néha szintén ott gyülésezett ugy, hogy a török uralom utolsó éveiben Fülek végvára három megye gyülését fogadta magába. A törvény ez időben kezdett néhánynak állandó székhelyet rendelni a városokban, melyek —. mi szintén jellemző, mert ma épen az ellenkező törekvést tanusitják, — önkényt nem akarták a megyét vagy gyülését körükbe fogadni. A megyei tisztségek viselői még kevésbbé voltak székhelyhez kötve; megjelentek a közgyüléseken, de különben ott hivataloskodtak, a hol épen laktak. Ez a szokás egész a legutóbbi időkig fentartotta magát.

Intézményeiben tükröződik vissza a nemzet sorsa, az intézmények müködéséből ismerhető meg, hogy valamely emberöltő milyen mértékben részesült az államélet jótéteményeiben, mit élvezett a rendezett viszonyok áldásaiból, a személy- és vagyonbátorságból, mit mondhatott magáénak ama jóllétből, melyet tagjainak biztositani a polgárosult közállomány egyik főhivatása. Mindarra megadja a választ az állam alapintézményeinek müködése. De nem csupán azt az intézményt kell szem előtt tartani, mely a törvénykönyv lapjain jelentkezik. Meg kell vizsgálni gyakorlati müködését, társadalmi hatását, ki kell deriteni, mi maradt belőle papiron s mi ment át az életbe. Csak igy nyerünk hü és teljes képet a közviszonyokról, melyek keretében a nemzet felszabadulása nagy eseményét megélte.

II.

Az igazság és kiszolgáltatása levén az államok fundamentoma, régi királyaink és országgyüléseink kellő figyelmet forditottak az alaki és anyagi jogrendszer fejlesztésére. Az anyagi jog legfontosabb kutfeje maga az élet, a szokás, a gyakorlat volt ugyan, de épen az igazságügy

tekintetében törvénytárunk is elég gazdag s a Corpus Jurisban jogszolgáltatásunknak van határozott szervezete, mely ha nem is mindenben felelt meg a XVII. század haladásainak, a háborus idők legégetőbb szükségleteit nagyjában kielégithette, ha a gépezet egyáltalán müködhetett volna. A korszak egyik jogtudósa [1]) igen részletes tájékozást ad a magyar birósági szervezetről, mely hü képe korának és rendi ellentéteinek. Paraszt, polgár és nemes külön-külön alaki és anyagi jog uralma alatt állott. Mindegyik más uton-módon kapta meg igazságát vagy büntetését, ha a jogrend ellen vétkezett. A parasztra az első forum a földesur volt, honnan a felebbezés a megyéhez ment. A nemes emberre viszont a legtöbb polgári és fenyitő ügyben első forumul szolgált a vármegye. Innen felebbezhette ügyét a kir. táblához, mely akkor lényegesen eltérő szervezettel birt, mint a XVIII. században. Kicsinyben visszatükröződött benne az egész feudalis világ. A királyi személynökön kivül helyet foglaltak benne egy pap s egy világi főnemes, továbbá a nádor és az országbiró helyettese (alnádor, alországbiró vagy mint akkor mondották a nádor vicéje) négy itélőmester, négy köznemes, az esztergomi érsek két küldötte s végül a fiscus képviselője. Összesen tizenhat tag, kiknek rendes fizetésök naponkint két forint, kiküldetés esetén az ételen italon kivül még két forint. A törvényszolgáltatásnak lehetőleg ünnepélyesen kellett folynia. A főbirák kocsin mentek a székházba. Mindenkinek ülőhelye pontosan meg volt határozva; ép ugy a szavazás sorrendje is a tagok méltósága szerint. A legalsóbbak — az érsek emberei — kezdték s feljebb-feljebb menvén a felsőkre, a nádor vicéje fejezte be s az elnöklő személynök mondta ki a végzést. A biráknak arra kellett ügyelniök, hogy a törvények „becsülettel, tekinte-

---

[1]) Kitonich-Kászoni: Directio Meth. stb. Lőcse, 1650.

tes méltósággal, ért magok viseléssel, azaz minden zörgés, csetepaté, tétova való suttogás nélkül" szolgáltassanak „és a székház ajtaja zárva tartassék." Mindenki maga perelhetett, de mégis ajánlatos volt ügyvédet vallani, a ki érti a törvényt.

Az országgyülésnek szintén voltak birói teendői. Más perek a szentszék elé tartoztak, de ezek száma ez időben fogyni kezdett s főleg házassági ügyekre szoritkozott. Voltak városi törvényszékek, a város lakóira körülbelül ugyanazon illetékességgel, mint a megyeiek a nemességre. De a legfőbb, legfontosabb törvényszolgáltató székek a nyolczados biróságok, octavák voltak. Octava háromféle tartatott. A rendes a közönséges igazság kiszolgáltatására negyven köznapon át folyt Pozsonyban és Eperjesen. A pozsonyi, mely kivételesen Nagy-Szombatban ülésezett, Szent-Lukács-ünnepi octava Liptómegyétől le a Dráváig, az eperjesi Szent-György-martyr octava az „Erdély birodalomig" terjedő északkeleti országrész számára osztotta az igazságot. A második volt a rövid octava, husz napi tartammal Pozsonyban, a Tisza két partján levő vármegyék részére, s végül, ha némely rövid perek tárgyalására a nádor leküldte vicéjét, rendkivüli octava tartatott Kassán azon főurak számára, kik a közlekedés nehézségei folytán nem mehettek Pozsonyba.

Az országnak akkor három legfőbb birája is volt: a nádor, az országbiró és a cancellár. Mindhárom hivatalból tagja volt a rendes octavalis törvényszéknek, de a cancellár mint egyházi ember helyett ő felsége képében a személynök jelent meg. Három főbiró is levén, természetesen a judex curiae szintén korlátoltabb jogkörrel birt, mint utóbb. Egyedül ő az, kinek székhelyére törvényeink már ekkor azt a kissé tágkörü határozatot tartalmazzák, hogy az igazságszolgáltatás érdekében vagy Felső-Magyarországban lakjék, vagy legalább vicéje legyen oda való birtokos.

(1655. évi XXIII. t. cz.) Mert, mint a nádornak, ugy neki is volt vicéje — alnádor és alországbiró; — volt továbbá egy-egy itélőmesterök, ellenben a személynök két itélőmesterrel rendelkezett, de vicével nem. Mikor a kir. helytartó egyházi személy volt, neki is volt itélőmestere. Az itt emlitettek mindnyáján tartoztak jelen lenni az octavákon.

A fent körvonalozott birósági szervezet elméletileg kétségkivül megfelelt a kor szükségleteinek. De ez a szervezet csak papiroson élt s fölötte kis részében birt állandóan müködni. Az octavák, a nagy pörök e forumai valami száz esztendei időközön át majdnem folyton szüneteltek. Az 1649. 76. t. cz. szerint körülbelül negyven évig nem tartatott octava. Az 1681. 29. t. cz. ujra azt mondja, hogy 1650 óta nem volt octava, még pedig, amint hozzáteszi, nem a perlekedők hanyagsága miatt. Természetes, hogy az a néhány nyolczados törvényszék, amely megtartatott, országra szóló eseménynyé nőtte ki magát, s számos család vagyoni és társadalmi viszonyaiban igazi forradalmat idézett elő. Az 1611-ben Eperjesen a nádor elnöklete alatti ilyen itélőszékről mondja az egykoru német följegyzés, hogy összegyültek sok vármegyék, főurak, nemesek és városok. Az eredményt igy jellemzi: Ugyanekkor némely szegény ember gazdag és némely gazdag ember szegény lett; némelyik parasztokat kapott, mig a másik elvesztette az övéit.[1]) Épen ilyen országos esemény volt az 1650-ki szintén Eperjesen, hova „sok urak mindenfelől mentenek."[2]) Az országgyülés biráskodása ama hosszu időben, midőn vagy husz évig nem tartatott, természetszerüen szünetelt. A királyi tábla pedig 1676 táján

---

[1]) Memorab. Urbis Cibinentis (Kis-Szeben). Nemzeti Muzeum 358 fol. Lat.

[2]) 1659-ki naptár. Nemzeti Muzeum.

egy évben egyszer gyült össze tizennégy napra, s akkor sem a felebbezett pörök elintézése végett, melyek in infinitum felszaporodtak.

A legfontosabb igazságügyi forumok egyáltalában alig müködtek tehát. De az országos események zürzavara még a kisebb helyi biróságokra is kihatott. Városi és megyei törvényszékekről gyakran olvasható az egykoru följegyzés, hogy „a sok hadak miatt megszüntek a törvények“, vagyis az igazságszolgáltatás. Egyszer az ügyvédek veszekedése, máskor más efféle, a modern ember előtt csaknem hihetetlen okok szakitották meg a helyi biróságok müködését. Hol a szolgabiró betegsége vagy a megyei táblabirák elfoglaltsága, hol más ilyen mellékes körülmény miatt maradt el a pörök tárgyalása. 1663. jan. 23-án a nádor utasitotta Zemplénmegyét, hogy a peres ügyek elintézését hagyja „boldogabb időkre.“ [1]) Pedig ezek a helyi forumok tartották fenn azt a kevés jogéletet, ami az országban még megmaradt, miért is az 1649 és 1662-ki törvények a megye biráskodási jogát polgári és örökösödési perekben lényegesen kiszélesbitették. De ez a forum sem müködött szabályszerüen s az igazságügyi miseriák nagy arányokat öltöttek.

Pedig a régi nemzedékben erősen kifejlődött a perlekedési viszketeg, s nem szabott neki korlátot a perlekedés roppantul költséges volta sem. Maradt fenn régi költségjegyzék is. 1669-ben Zemplénmegye alispánja egy nemes urat, aki egy másiknak hat talléron vett kutyáját letartotta s kiadni vonakodott, violentia miatt 100 frtra itélt; a költségért és fáradságért pedig 40 tallérban — 60 frt. — marasztalta el.

Az igazságszolgáltatási állapotok 1680 körül a magyar nép helyzetének teljes sanyaruságát visszatükrözik. A nemzet-

---

[1]) Zemplénmegye levélt.

ben élő önkormányzati ösztön azonban a zürzavaros viszonyok közt, ugy a hogy pótolni igyekezett az állami jogszervezet hiányait. A gyakorlati szükség egy uj intézményt hozott létre, mely társadalmi uton akarta az igazságszolgáltatási gépezet fogyatékos voltából származó bajokat enyhiteni. Kifejlődött a választott, a mint akkor nevezték, „fogott“ birák rendszere. Ez egészen a szokás-jogon alapult, a felek kölcsönös beleegyezését föltételezte s igy, főleg tekintve a hozott itélet végrehajtásának nehézségeit, általános érvényre nem vergődhetett. De azért elég gyakran találkozunk vele, még pedig igen jelentékeny, például határvillongási perekben. A fogott birák száma a körülmények szerint változott, s van eset, hogy 27 tagból állt az ilyen biróság. De egészben véve ez a kisegitő eszköz csak kevéssé mérsékelte az igazságügyi viszonyok általános nyomoruságát.

Az alaki jog, az eljárás épen ugy mint az anyagi a régi törvényeken, Verbőczy Hármaskönyvén s a szokáson alapult. A büntetőjog terén a „czégéres vétkek,“ gyilkosság, gyujtogatás, lopás, paráznaság stb. körüli eljárásban igen nagy eltérések mutatkoznak, mert megyék és városok önállóan alkothatták idevágó statutumaikat. A Praxis Criminalis osztrák-német büntető törvénykönyv a császári tartományokból a magyar viszonyok alakulására is hatott, s főleg városaink büntetőjoga már ez időben hozzá tartja magát. A külföldi eszmék és tanok azonban a magyar büntetőjogi gyakorlatban az itteni viszonyokhoz alkalmazkodtak s annyira átidomultak, annyira hazai jelleget öltöttek, hogy bünvádi praxisunkat méltán lehet a sajátos nemzeti szellem visszatükröződésének, ama kor gondolkodása és hangulata kifejezőjének tekinteni. Barbár szigoruság mérsékelt, humánus vonásokkal vegyest jellemzik amaz idők bünügyi gyakorlatát. Olyan országban, hol sohasem szünetel a fegyverzaj, nem csupán a harczmezőn, hanem a törvény szine előtt is igen olcsó volt az emberélet. A

halálbüntetés jelentéktelenebb bűntényeknél is alkalmaztatott. A ki négy forintnál nagyobb értéket lopott, arra már az akasztófa várt, melyet háromszori kinzás előzött meg. De nem az akasztás volt a kivégzés egyedüli módja. Valóban bámulni kell azt a leleményességet, melyet az emberek egykor a halálbüntetés végrehajtásának minél változatosabbá tételében kifejtettek. Az akasztófa mellett ott volt a máglya, fővétel, kerékbe törés, elevenen való eltemetés, vizbe fojtás, melyeket a legtöbb esetben rettenetes kinzások előztek meg.

Egynémely határozatban a kor egész szelleme elevenedik föl.

Az asszonyt, ki szolgálója segélyével férjét megölte, a kinzó házban addig gyötörték, mig vallomást nem tett. Ha vallott, az asszonyi állatot az akasztófa előtt elevenen eltemették. A szolgálót, kinek gazdáját védeni s nem elveszteni lett volna kötelessége, meztelenre vetkőztetve szekérre kötötték, melyen tüzes kinzóeszközök voltak, az utczákon végig tüzes fogóval csipdesték s az akasztófa alatt lefejezték.

A ki házastársát megmérgezte, a nő, ki gyermekét megölte, vagy hajadon leányát pénzért paráznaságra adta, máglyára került.

A keritőnőket — főleg bábák és vénasszonyok álltak e foglalkozások gyanujában — zsákba dugták és vizbe fojtották.

A tetten kapott házasságtörőket a férj nyomban megölhette. Ha nem birt velök, a biró itélte el őket. Az akasztófa alatt mély vermet ástak s a két elitéltet egymás mellé fektették, de ugy, hogy közöttük nagy csomó tövis legyen. Azután testöket egy karóval átszurták s elevenen eltemették, vagy kivételesen lefejezték őket.

A ki bármilyen, még a legocsmányabb életet folytató nőn is, erőszakot ejtett, azt addig kinozták, mig tettét be

nem vallotta. Akkor lábánál fogva lófarkára kötötték és az utczákon végig hurczolva az akasztófa alatt fejét vették, vagy kerékbe törték.

A hamis pénzcsinálót megégették olyanformán: Fának a hajából süveget formáltak, a süveg karimáját meglyukasztva a hamis pénzzel körülaggatták s az elitélt fejére tették. Az illetőt azután megkötözték s süvegestül az akasztófához vitték, hol megégették. Ugyancsak máglyára került, ki a templomban levő szentelt tárgyakat ellopta; a vén asszony, ki a szent sacramentummal vagy szent képekkel boszorkányságot üzött; a ki vérfertőztetést vagy természet elleni bünt követett el.

A rablókat sokáig kinozták, azután lófarkra kötötték s végül kerékbe törték.

A mészárost, a ki lopott marhát olcsón megvett s levágott, felakasztották.

A ki álkulcscsal egy lakatot megnyitott, azt előbb háromszor megkinozták, hogy nagyobb fájdalmat szenvedjen, erre felakasztották.

A ki másnak kertjéből vagy szőlejéből csak egyetlen csemetét kiásott s eladott, vagy a saját kertjében elültetett, azt előbb pelengérre állitották, azután félkezét tőkére kötözték s levágták. A testcsonkitás azon ó-testamentomi elv szerint: fejért fejet, kézért kezet gyakran fordul elő a felsorolt büntetések közt,[1]) ámbár a nehéz testi sértéseket is majdnem mindig csupán pénzbirsággal fenyitették.

A halálbüntetés ez elijesztően gyakori alkalmazásában nem a magyar nemzet barbár, kegyetlen hajlamai jutnak kifejezésre. Mindenütt olyan volt akkor a büntető-

---

[1]) A felső-magyarországi városokban divó e büntetőjogi határozatok a Jus civile sive statuta stb. 1701-ben Bártfán megjelent mukából vannak véve.

jog s a társadalom azon része, mely életét és vagyonát féltette, Európaszerte hasonló kíméletlenséggel védekezett azon rész ellen, mely az életet és vagyont folyton fenyegette. A büntetőjog szigoru határozatai csak arra vallanak, milyen roppant volt ez utóbbiak száma s milyen csekély bűntényekre kellett a legsulyosabb, legkegyetlenebb fenyitéseket alkalmazni, hogy elijeszszék az embereket e cselekmények elkövetésétől. De az elrettentés egyoldalu rendszerének egész hiábavalósága soha sem tünt ki annyira, mint a tizenhetedik században. Minden szigor, minden brutalitás daczára folyton szaporodott a bűntények száma; az emberek ugy megszokták a kivégzést, a borzasztó kinvallatást, hogy nem is féltek többé a bakótól. A leghirhedtebb gyilkosok, zsiványok, fosztogatók épen azok sorából kerültek ki, kik törvényes szolgálatuk teljesitésében legtöbbször nyertek alkalmat a kivégzettek kinos haláküzdelmét végig szemlélni. Az elrettentés rendszerének hatástalanságát hazánkban már a XVII. század derekán constatálta Simplicissimus, egy figyelmes utazó, az a német katona, ki nyitott szemmel, a kalandor elfogulatlanságával járta be az országot s élményeit pompás humorral irta meg.[1]) Már ez egyszerü katona emliti, hogy a kegyetlen kivégzések látása a megyei drabantokat annyira fásulttá teszi a büntetés iránt, hogy igen sokszor magok is ott hagyják a nemes vármegyét s felcsapnak zsiványnak.

De minden szigora mellett sok enyhe és emberséges vonás jellemzi régi büntetőjogi praxisunkat. Bármi kegyetlenül fenyittetett a lopás általában, bizonyos esetekben a törvény méltányosságot is gyakorolt. Ha a munkát kereső ember sem foglalkozást sem alamizsnát nem

---

[1]) Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Először megjelent 1683. Ujra kiadatott 1854-ben.

kapva, a piaczon egy kenyeret lopott, vagy ha valaki ezt akkor tette, mikor maga, neje vagy gyermekei éheztek, ezért tetten érés esetén sem büntették. Mikor valaki gyilkosság vagy emberölés miatt vád alatt állt, az itélet meghozatala előtt a biró háromszor figyelmeztette azt, ki a vádat emelte, a megölt nejét vagy gyermekét, ne kivánja vádlott halálát, hisz ezzel nem támad fel a megölt. De a humánusabb szellem főleg a tortura, a kegyetlen kinzó eszközök alkalmazásában érvényesült. Használtatott nálunk is eleget s a vallomás kicsikarásában igen jelentékeny szerepet játszott, noha nincs állami törvényünk, mely alkalmazását elrendelné. A szokás hozta be, melyet a törvény utólag azzal szentesitett, hogy kimondotta, hogy nemes embert kinpadra vonni nem szabad. Ezzel használata a nem-nemesekre formálisan megengedtetett, de a nemzetet józan ösztöne mindig visszatartotta azoktól a rettenetes visszaélésektől, melyeket a többi, akkori müvelt államok a torturával elkövettek.

Nálunk e téren mindig bizonyos mérséklet mutatkozott s ennek köszönhető, hogy a XVII. század magyar törvénykezésének évlapjait nem szennyezi be, mint a külföldieket a tömeges „justiz"-gyilkosság, boszorkányok, igézők roppant számban való lemészárlása. Angolok és németek sok ezer és ezer ember életét oltották ki a sátán és démonai ellen vivott őrületes küzdelemben. A közszellem e rettenetes, vérengző eltévelyedésében a kinpadnak elsőrangu szerep jutott. Tizenegy év alatt és épen a legnagyobb politikai szabadság korában az 1649—60-ki forradalmi időben Angliában háromezernél több embert vitt máglyára a boszorkányokban való hit. Pedig kinpad nélkül soha boszorkányt, igézőt meg nem öltek volna. Az csikarta ki a képtelen vallomásokat az agyonkinzott áldozatoktól. A babonahit, a boszorkányok üldözése eljutott ugyan hozzánk is, de a magyar nemzet józanabb

szelleme, elfogulatlanabb gondolkodása épen abban nyert praegnans kifejezést, hogy olyan korban, midőn a külföldön igazi ember-hekatombákat követelt a tortura segélyével a babona, az ördöngösség tévhitének nem szolgáltatta ki teljesen a büntetőjogot.

III.

A modern világ külön választotta ugyan az igazságszolgáltatást és a közigazgatást, de szoros és szerves kapcsolatukat nem szakithatta szét. A XVII. században az elválasztást még nem ismerték; igazságszolgáltatás és közigazgatás a legbensőbben összeforrott, s első sorban az önkormányzat alapján nyugodott. A helyi administratiónak a városokon kivül szervezett közege a megye volt, s a mostanitól lényegesen eltérő hivatást teljesitett. Ama nagy feladatokat, melyeket ma a népoktatás, az egészségügy és culturélet széles mezején szolgál, akkor még vagy nem ismerte, vagy a maitól teljesen elütő módon fogta fel. Néhol összehasonlithatatlanul többet, néhol aránytalanul kevesebbet tett mint ma. Legnagyobb jelentőségre azonban az általános politika terén vergődött, honnan ma nagyobbára leszorittatott, hogy idejét és tevékenységét termékenyebb talajon értékesitse. Egykor másutt nyugodott müködésének sulypontja, s főleg a guberniummal, az idegen és törvénytelen uralommal szemben a megye mint az egyetlen törvényes alapon szervezett hatalom az administrativ teendők helyett inkább az össznemzet jogai védelmén fáradozott; benne öszpontosult a politikai közszellem, a mennyiben alkotmányos módon egyáltalán kifejezést nyerhetett. Törvényes központi kormányzat hiányában ennek teendőit is lehetőleg magához ragadta; nemcsak administrált és törvényerejü statutumokat alko-

tott, hanem működött mindenféle téren és irányban. Követei a bécsi udvarral, a császári hadak tábornokaival, a szomszédos török pasákkal, a kuruczok vezetőivel alkudoztak a legfontosabb országos ügyekben; küldöttei feljártak Bécsbe, Pozsonyba, Kassára, a török végvárakba, tanácskoztak a szomszéd vármegyékkel ugy, hogy a megye a szükebb közigazgatási jogkör keretéből messze kiemelkedő jelentőségre vergődött, olyanra, minővel azelőtt sohasem birt. Az a vármegye, mely mint az alkotmány védbástyája él a köztudatban, a török uralom utolsó éveiben jelentkezik először a magyar történelem évlapjain.

Hatalma öregbedésének titka abban rejlett, hogy ő volt akkor az egyetlen szervezett localis intézmény s a gubernium sem szolgálatába erőszakolni, sem megtörni nem tudta, mert nem birt helyére más szervezett hatalmat ültetni. A helyi közigazgatást csehek és németek kezébe adni, mint a Bachkorszak tette, az országot idegen tisztviselőkkel elárasztani, arra akkor még gondolni sem lehetett. A megyében pedig nem volt elem, melynek érdekeire vagy rokonszenveire egy idegen kormány támaszkodhatott volna. A megye természetes ellensége volt a guberniumnak s vele szemben vagy épen a gubernium daczára folyton terjesztette hatalmi körét, beleavatkozott mindenbe, magához ragadott mindent s a Pozsonyba szorult idegen kormány legfölebb akkor tudta engedelmességre birni, ha zsoldosaival kényszeritette akarata teljesitésére. Ez irányban tett ugyan sokszor kisérletet, de az igy kierőszakolt engedelmességnek szükségképen csak pillanatnyi hatása lehetett.

A megye tehát ez időben nemcsak életerős szervezet volt, hanem az állam központi hatalmának rovására tulságos jelentőséget és hatáskört szerzett. Elősegitette e törekvését az ország kedvezőtlen területi alakulata is. Pozsonyból azt a keskeny és hosszan elnyuló földdara-

bot, mely a magyar királynak megmaradt, szabályszerüen kormányozni nem lehetett. A távolabb eső északkeleti megyék e földrajzi configuratio folytán olyan önállóságra vergődtek, mely bizonyos körülmények közt az ország egységére is veszélyessé válhatott. A Pozsonyhoz közelebb eső megyék nem is juthattak olyan független szerephez, mint a távolabbi északkeletiek. Északon és keleten nőtt a megyei intézmény nagyra s fejlődött igazi hatalommá, mely nem ijedt meg semmiféle pozsonyi kormánytól, hanem épen azért, mert Pozsonyban idegen kormány müködött, ő maga annál nagyobb hévvel szállt a nemzeti érdek, a törvény védelmére s hol férfias bátorsággal, hol okos számitással, furfanggal, lekenyerezéssel s ha kellett merész passziv ellenállással vitte keresztül a saját akaratát.

A kor zürzavaros viszonyai hiven visszatükröződtek a megye müködésében. A guberniumon kivül közvetlenül érintkezett a koronás királylyal, a királyi kamarával, a császári hadak parancsnokaival, a végvárak kapitányaival, szóval minden néven nevezendő hatósággal és hivatallal. Mindegyik hozzá fordult, rendeleteivel, parancsaival, kivánságaival zaklatta, sokszor a legellentétesebb, sokszor teljesithetetlen követeléseket intézve hozzá. A megye a nehezebb helyzetekben sem vesztette el türelmét, classicus nyugalmát. Megtette, a mit jónak talált; védte jogkörét, a mint a körülmények engedték; zsebre rakta a császári tábornokok szemenszedett gorombaságait, melyekkel irásban traktálták őt magát vagy szóval a táborba küldött követeit, de azért nem tett mást, mint a mit maga akart, vagy az adott körülmények közt tenni lehetett. A legválságosabb időben sem feledkezett meg a saját tekintélyének fentartásáról. Habár torkára volt téve a kés 1676-ban, a guberniális uralom virágkorában, Abaujmegye meglepő bátorsággal utasitotta vissza a kamara beavatkozását a

megye ügykörébe. Egész nyiltan izente meg a kamarás uraknak, hogy „hazánk szabadságával“ nem gondolnak s „rendetlen s Nagyságtok és Ktek authoritását excedáló és igen gonosz példáju“ [1]) intézkedést tesznek, melyet a megye minden eszközzel meg fog hiusitani.

Fölfelé azonban az ily daczos erélynek inkább elméleti jelentősége volt s a legfőbb hatóságokat nem tartották vissza a további törvénysértésektől. De alulról is intéztettek támadások a megye tekintélye ellen s ezeket hatékonyan tudta és szokta megtorolni. 1672-ben Pestmegye dunamelléki és kunsági helységei nagy népgyülést tartottak, melyen elhatározták, hogy mivel a megye és a magyar hatóságok nem védik őket a végbeli katonák kegyetlen dulásai ellen, Spankau tábornokhoz, a császári hadak főparancsnokához fognak folyamodni. Mint mondották, a végszükség kényszeritette őket e lépésre, mely sikerre is vezetett, mert Spankautól megfelelő védleveleket nyertek. Sőt hogy tettöknek megszerezzék a törvényesség látszatát, az érdekelt lakosok a dolgot a megyének is bejelentették. Itt azonban nagy zavar támadt; a megye elfogatta az illető helységek kiküldötteit, bünvádi eljárást inditott ellenök, a királyi kamara rendeletére sem akarta őket kibocsátani, sőt végül a mozgalom meginditóját, ki a megyei hatóságtól elszakadva idegen hatalomhoz folyamodott, halállal akarta fenyegetni. Ilyen szigorral őrködött a megye a maga jogkörén s épen az idegen uralom korában kényszeriteni merte és birta a területén élő lakosságot, hogy bajai orvoslását ne a császári hatóságnál, hanem egyes egyedül ő nála szorgalmazza. Más hatalmat nem türt meg maga mellett a saját területén. Csak az erőszak kényszerithette pillanatnyilag az engedésre. De a mint az

---

[1]) Abaujmegye 1676. szept. 30-án Kassán kelt felterjesztése. Orsz. Lev. Limbus 1676.

erőszakos nyomás elmult, a megye nyomban visszahelyezkedett előbbeni jogkörébe.

Mint a különböző hatóságokkal, ugy egymással is sűrün leveleztek a megyék s ha valamelyik bizonyos sérelmek orvoslására Bécsbe követet küldött, fel szokta kérni szomszédjait, járuljanak ők is a költségekhez. A középkori politikai szervezetnek megfelelően a megyék bizonyos szükebb kapcsolatba léptek egymással külön érdekeik védelmére. De ez mindig politikai czélból történt s a viszony politikai, nem pedig administrativ jelleget öltött.

Az idők folyamán igy támadt a hét vármegye csoportja, mely néha tizenhárom vármegyére bővült ki; ez volt az északkeleti országrész. A városok közt az öt, később hat felsőmagyarországi város hasonló viszonyban állt egymással. De sem e csoportosulás, sem az országnak Alsó- és Felső-Magyarországra való felosztása, mely a XVII. században általánosan divott, mikor a dunántuli részt Alsó-Magyarországnak, a többit Felsőnek nevezték, nem birt jelentőséggel a tulajdonképeni közigazgatás terén. E tekintetben a csoport minden tagja megőrizte teljes önállóságát s közös fáradozásaik, tanácskozásaik, actióik mindig általános politikai czélok valósitására irányultak.

Mint közigazgatási és önkormányzati tényező a megye teljesen Verbőczy populusának, a nemesség különböző rendeinek intézménye volt. Már emlitettük, hogy sok megye még ez időben sem birt állandó székhelylyel. A gyüléseket oly helyeken tartották, melyeket legkevésbé fenyegettek a törökök portyázásai. A megye élén a király képviselője, a főispán állt. Igen sok megye főispánsága örökös volt a nagybirtokos főuri családokban. A ilyen született főispánok gyakran nem a megye területén laktak, másokat viszont fiatalságuk gátolt a főispáni tiszt személyes teljesitésében, mi szintén elősegitette a megyei intéz-

mény önállóságának kifejlődését. A megye valódi feje és vezetője mindinkább a választott alispán lett, még katonai tekintetben is. Mert a megyében még mindig a társadalom középkori katonai szervezete tükröződött vissza. Névleg a megye ekkor is katonai intézmény volt, s összeségében az ország egyik fontos honvédelmi tényezőjét, a nemesi fölkelést képviselte; közegei nemcsak polgári tisztviselők, hanem a fölkelő sereg katonatisztei voltak s az 1662-ki fontos honvédelmi törvény a helyi sereg vezérévé szintén az alispánt jelölte ki. De mint katonai intézmény a megye már elavult, mi épen kevéssel az emlitett reformtörvény meghozatala után az 1663—4-diki háboruban bizonyult be leginkább.

A megye központi vezetése az alispán kezébe volt letéve. Mellette müködött a jegyző, ki néha két-három megyét szolgált egyszerre s a megyei életben nagy szerepet játszó táblabirói kar. A megye — terjedelme szerint — több járásra (processus) oszlott; mindegyiknek élén a szolgabiró s 2—4 esküdt állt. Voltak még más hivatalok, adószedők, — dicatorok, rovók, — megyei katonák — drabantok — parancsnokai stb. A tisztviselőket és táblabirákat évenkint a széképitő széken (sedes restauratoria) választották. Ezt egy nappal szokta megelőzni a számonkérő szék (sedes exactoria), mely elé a szolgabirák bevételeikről és kiadásaikról a számadást terjesztették. Voltak törvényszolgáltató székek (sedes judiciaria), melyek kétháröm, kisebb megyékben egy napig tartottak a peres ügyek elintézése czéljából, továbbá sedes sigillaris, sedes rectificatoria s általában a megye igen gyakran és sokféle ülést tartott egy-egy esztendő folyamán. A nagy megyei közgyülés, a congregatio generális néha ünnepélyesen a megye kibontott zászlaja alatt a mezőn (sub expanso vexillo Cottus in Campo) ment végbe, főleg a megyei nemesi fölkelő sereg táborba szálltakor.

A mily sokoldalu szerepet játszik ez időben a megye a politika terén, oly kevéssé termékeny maradt müködése a szó szoros értelmében vett közigazgatás ügyeiben. Noha, mint emlitettük, a XVII. századi administratio még számos olyan feladatot, melyet ma kielégiteni tartozik, nem ismert, sokat pedig az egyházzal s a királyi hatalom szilárdulása folytán ez utóbbival osztott meg, hatásköre a mainál mégis jóval tágasabb volt. Ő szabályozta a büntetőjogot, sőt részben a magánjogot; limitálta az élelmiszerek és mindenféle áruczikkek árát; mélyen belenyult a kereskedelem és ipar viszonyaiba; rendezte a czéhek ügyeit és czivakodásait; kivetette, behajtotta s elszámolta az országos és megyei adókat, végezte a közbiztonsági teendőket, vigyázott az utakra, hidakra, közmunkák teljesitésére a végváraknál, a vizek szabályozására, a közerkölcsök állapotára, s megfelelő törvények hiányában mindenre szabályrendeletet alkotott. Hozzá fordult mindenki, kinek baja, panasza volt, az egyes községek, az egyházak, a császári tábornokok, magánosok, testületek, szóval vállain olyan óriási, olyan sokféle teendő halmozódott össze, melyet szerény anyagi és másnemü eszközeivel még kedvező körülmények közt sem láthatott volna el. Az ország mostoha helyzete folytán azonban a tulajdonképeni közigazgatást a legnagyobb mértékben elhanyagolta. Közbiztonsági, igazságszolgáltatási, adóügyi s sok más tekintetben anarchicus állapotba hanyatlott az ország; néha olyan volt helyzete, mintha semmiféle közigazgatási szervezet nem létezett vagy legalább nem müködött volna. Nemcsak a gubernium korában észlelhető e sajnos jelenség; egyes nádorok gyakran kiemelték ezt s egyik országgyülés a másik után kényszerült ugyanazon apróbb ügyben törvényt hozni, bizonyságául annak, hogy az előző törvény nem vezetett czélhoz, nem hajtatott végre. Épen a tulságosan nagy hatáskör tette lehetetlenné a rendszeres

közigazgatási tevékenységet. A megye sokat markolt, de keveset fogott s épen azért, mert mindent neki kellett volna végeznie, a legtöbbször szertelenül keveset, néha semmit sem végzett.

Milyen nagy aránytalanság forgott fenn a megye széles jogköre s a rendelkezésre álló eszközök közt, s ennek folytán milyen csekély lehetett a közigazgatás terén valóban elért eredmény, azt a legszembetünőbben egy megyei költségvetés, az évi bevételek és kiadások kimutatása tünteti föl. Költségelőirányzatok akkor még a magyarországi hatóságoknál sehol sem divatoztak, de a tényleges bevételeket utólag elszámolták. A megyénél ezt az egyes szolgabirák tették a számonkérő szék előtt s ily gyülések jegyzőkönyveiből kell a megyei költségvetést reconstruálni.

Borsodmegye 1670. évi kiadásait és bevételeit a következő év január 27-ki gyülésén terjesztette elő a megye négy szolgabirája. Három járásból e kimutatások[1]) elég részletesek, s egy pár összeadási hibán kivül szabatosak is. Ellenben a szendrői járásról csak néhány zavaros szám szerepel, melyen eligazodni nem lehet. Igy az alant közlött kimutatások és adatok Borsodmegyének csupán három járására vonatkoznak. Ezek szerint a megye 1670-ki költségvetésének főszámai következők:

I. Bevételek.

Kirovás.	Levonás és költség.	Tiszta bevétel.
1734 frt 98 dr.	277 frt 08 dr.	1457 frt 90 dr.

II. Kiadás.

Összesen . . . 1313 frt 25 dénár.

A szendrői járás jövedelmét szintén ez arány szerint számitva, a megye egész évi netto bevétele, melyből nem

---

[1]) Borsodmegye levéltára.

az országos terhek, hanem a törvényhatóság szükségletei fedeztettek, semmi esetre sem érte el az 1700 frtot. Pedig Borsod a hódoltság daczára a nagyobb és népesebb megyék közé tartozott. Bármi tetemes volt az akkori és a mostani pénzérték közti különbség, Borsodmegye 1670-ki budgetének főösszegei mindenképen szerényeknek mondhatók. E számokban a megyei intézmény culturpolitikai müködése nagyon szerény alakban jut kifejezésre.

A megye mint nemesi intézmény saját szükségleteit jó részben a nemesség adójával födözte. A kirovást a megye eszközölte, a szolgabiróra csak a behajtás feladata várt. Minden év elején megkapta a saját járására vonatkozó „regestrum"-ot, hogy a benne kivetett tételeket beszedje s utólag elszámolja. A befolyó összeg, valamint a végrehajtások után a szolgabirót és esküdt-társait külön dij illette. Mind e dijakkal együtt a judlium és jurátusai egész fizetése évenkint 52 frtra ment. Ennyi szerepel e czimen a járások kimutatásában.

A megyében lakó főurak és nemesek hozzájárultak a megyei szükségletekhez. A nem megyebeli uraktól szintén szedtek bizonyos alkalmakkor taksát. Végül minden kapu (porta) — ez ama kor adókulcsa, — főleg a jobbágyság állami adózásánál — fizetett valamit a megye számára is. De mig a nemesség adója az összes jövedelemnek körülbelül 80%-át teszi, a portalis adózók, a jobbágyok csak mintegy 20%-kal járultak a törvényhatósági költségekhez. A kirovott összegből levonták a megye összes tisztviselőinek, továbbá az év folyamán elhunytak vagy véginségre jutottak taksáit, valamint a szolgabiró és esküdtek diját és a levonások után maradt netto összeg került részletes elszámolásra a következő év számon kérő széke előtt. Megyei pénztárnok még nem volt — legalább Borsodban nem — s a szolgabiró maga kezelte a bevételt s eszközölte az alispán utalványára a kifizeté-

seket. Az év végeig el nem költött pénzt a számonkérő széknek volt köteles átszolgáltatni. De ezt nem mindenkor tette. A jegyzőkönyvek szerint sokan voltak hátralékban, melyet egyesektől sohasem lehetett behajtani.

A megyei kiadások főbb tételei tüntetik föl a legjellemzőbben a megye tevékenységét. A számadásokban a kiadások nincsenek csoportositva. A szolgabiró csak azt emliti, hogy ilyen vagy amolyan czélra ennyit meg annyit költött. A kiadások főbb czimei különféle apróbb tételből következőleg vonhatók össze:

Adomány egyházra és iskolára . .	20	frt	—	dr.
Kivégzési költségek	15	„	—	„
Megyei rabok élelme	7	„	06	„
Béklyó és bilincs	5	„	70	„
Ajándékok	130	„	—	„
Követségek	361	„	—	„
Megyei katonaság	91	„	80	„
Az alispán fizetése	122[1]	„	—	„
Adósságtörlesztés	150	„	—	„
Fülek erőditése . . . . . . : .	50	„	—	„

Ezek a legfontosabb kiadások. A többi apróságokra oszlik el. A felsorolt tételek még szorosabban összevonhatók. A megye egész culturtevékenysége egy évi időben arra szoritkozott, hogy tiz frttal segélyezte a miskolczi iskolát s ugyanannyival járult egy templom felépitéséhez. Igazságszolgáltatási kiadásai — a szolgabirák fizetésén kivül — sem sokkal többre mennek. Három tételben valami 28 frt szerepel, s ebből 15 frt kivégzésre. Egy-egy kivégzés csupán 3 frt költséggel járt, s a megye három járásában 1670-ben nem kevesebbet mint öt embert végeztek ki. Jelentékenyebbek a közbiztonsági kiadások. A megye katonái, kik rendesen rendőri szolgálatokat végeztek,

[1]) Egész évi fizetése 150 frtra ment.

főleg Diós-Győrött állomásoztak. Szükségletök nincs részletezve, de kétségtelen, hogy az itt szereplő összeg az egész költségnek csak töredéke, ámbár a megye rendőrkatonáinak száma ez időben szintén igen csekély lehetett. Hogy a közbiztonsági szolgálattal a megye keveset törődött, arról tanuskodik a közbiztonság teljes megrendülése, melyről az egykoru emlékek hajmeresztő képet adnak. A nádorok s más főtisztviselők ez irányban tett sürgetései foganat nélkül maradtak. A megyének nem volt pénze a szükséges rendőri erő fedezésére. A Dunántuli hét megyének például 1659-ben 100 lovas és 200 gyalog katonát kellett volna tartania, de összesen csak 80-at tartottak. Vasmegyében 88 helyett csak 15 szolgált, Sopronban szintén ennyi. Veszprémmegye mindössze négy emberrel rendelkezett a közbiztonság fentartására.[1])

A gubernium idején a megyének annál kevésbé jutott pénze ily czélra, mert az uj adók és különösen a német hadak eltartására követelt nagy összegek kimeritették minden erejét. Igy Zólyommegye 1674-ki áprilisi közgyülésén keservesen panaszkodott, hogy a lopó törökök ellen 30—40 gyalogot nem képes tartani.[2])

Borsodmegye budgetének valami 40%-a az ajándékok és követségek két tételére esik. A kettő kiegésziti egymást. A megye 100 frtot Rottal gróf császári biztosnak, 30 frt ára bort pedig a kassai kapitánynak küldött ajándékul. Ebben és a bécsi, kassai, eperjesi, egri stb. követségekben, melyek együttvéve csaknem 500 frtot igényeltek, nyilatkozik a megye ez időben legfontosabb tevékenysége, a politikai. A mint ezen költségei a legnagyobbak, ugy politikai müködése szintén tulszárnyalja minden más

---

[1]) Nádasdy Ferencz gróf jelentése a pozsonyi kamarához 1659. márcz. 22. Orsz. Lev.

[2]) A kamarához intézett felterjesztése. Orsz. Lev.

irányu tevékenységét. De bármi meddő maradt a közigazgatás terén, a megyei intézmény egészségesnek, életrevalónak mutatkozik, mert egészen a nemzeti talajban gyökerezett. A megrongált, haldokló államszervezetben ő az egyedüli, mely megóvta ifjui erejét, mely folyton nagyobb tevékenységi tért s ezzel jelentőséget szerzett már a XVII. században s az idők annyi változása közepett fenn tudta tartani később is.

IV.

A mint közigazgatás és igazságszolgáltatás, ugy honvédelem és pénzügy is szorosan összefüggenek, mely ténynek jóval Montecuccoli előtt minden hadvezér a maga módja szerint kifejezést adott. A XVII. századi magyar állam pénzügyi és adózási szerkezetének ismerete nélkül a magyar honvédelmi intézmény állapotát sem lehet megérteni. Közigazgatás és igazságszolgáltatás kevésbé függtek attól, képes-e az állam az illető közegek megélhetéséről kellően gondoskodni. Legnagyobb részök nem is az államtól kapta fizetését. Ellenben a honvédelmi tényezők müködésére döntő befolyással volt az, fizet-e pontosan a kincstár; van-e pénze, a mikor s a mire kell s fedezik-e a befolyó közjövedelmek a hadügyi szükségleteket. A nemzetek történetében a nagy katonai organisatorok mindig olyankor tüntek föl, mikor az államkincstár vagy tele volt, vagy könnyen meg lehetett tölteni. A török birodalom hatalmi tulsulya a maga idejében szintén e tényen alapult s az ozmánok hadszervezete ama pillanatban indult hanyatlásnak, midőn a szultánok féktelen pazarlása vagy meggondolatlan vállalatai a közjövedelmeket kimeritették s a kincstárt kiüritették.

A XVII. század magyar államának pénzügyi és adózási viszonyai leverő képet nyujtanak. Az adórendszer is

a mohácsi vész előtti időből származott s noha törvényeink időnkint toldoztak-foltoztak rajta, lényegébe ható reformnak nem vetették alá. Az adókulcs, az adók kivetése, behajtása változatlan maradt a változott viszonyok közt is. Egyedül az összeg változott, nőtt s fölemésztette a nemzeti jövedelem egy jelentékeny részét a nélkül, hogy az államkincstárt a feladatai valósitásához szükséges eszközökkel ellátta volna. Lényegileg még nem veszté el érvényét nálunk a középkori hübérrendszernek azon Európaszerte uralkodó elve, hogy a szabad ember, a földbirtokos adót nem fizet s az uralkodó azért kapja az államjavakat, s az indirect adók — regalia, vectigal — szedési jogát, hogy azok jövedelméből fedezze a közszükségleteket. Csak időnkint szavaztak meg a rendek a felszaporodó kiadásokra önkénytes segélyt — dona gratuita, subsidia —, tehát nem tulajdonképeni direct adót s azt is első sorban a jobbágyok rovására. Mindazonáltal a XVII. században a nemesi adómentesség kiváltságán sok csorbát ütöttek a körülmények s a jog csak elméletileg élt. A nemes ember fizette a koronaőrség költségeit — pecunia coronalis — fizetett váltságot a személyes insurrectióért, néha maga is adott subsidiumot a királynak, hozzájárult a megye szükségleteihez, s habár mind e terheket lehetőleg jobbágyaira igyekezett áthách áritani, mi gyakran sikerült, hisz ő volt a megye, vagyis a végrehajtó közeg, adómentessége a valóságban akkor már sokszorosan át volt lyukasztva. Az állam fokozódó kiadásaival azonban a közjövedelmek nem álltak kellő arányban.

A kincstár tehát folyton uj bevételi források nyitásán fáradozott s a pozsonyi gubernium egyik főczéljául épen a magyar adó- és pénzügyek javitását tüzték ki. A királyi hatalom megszilárdulásának első következményei minden európai államban épen financziális téren nyilatkoztak a leghatékonyabban. Az uralkodók jövedelmei min-

denütt megszaporodtak. Bécsben is ezt akarták. De csak ügyetlen utánzásig tudtak emelkedni. Nagy adókat vetettek ki, tulzott igényekkel álltak elő; azt azonban nem vették észre, hogy a külföldön a fináncz-politika már nem csupán szükkeblü kincstári, hanem nagy arányu gazdasági szempontokat követ s földművelés, kereskedelem és ipar fejlesztésével törekszik a népet oly helyzetbe juttatni, hogy az állam felszaporodó terheit könnyen elviselhesse. Francziaországban már átgondolt és következetes gazdasági politika gyámolitotta a nemzet teherviselési képességét. Bécsben ilyesmivel keveset gondoltak s egyszerüen ugy okoskodtak, hogy Magyarország nem fizet annyi adót, amennyit fizethetne.[1]) 1670 után furfangos bécsi kormányférfiak folyton azon törték fejöket, minő uj jövedelmi forrásokat lehetne nyitni, hogyan lehetne a már meglevőket még jobban értékesiteni. Az ország viszonyait azonban legkevésbé sem ismerték, s a merész combinatiók ma egészen gyerekes benyomást keltenek. A legfantasticusabb számitásokat tették. Abból indultak ki, hogy Magyarországban mindennap 125.000 pint bort isznak meg az emberek. E fogyasztásból roppant összegeket akartak kinyerni. Terveikben kiváló szerep a — csizmadiáknak jutott; minden csizmát, papucsot, s más lábbelit meg akartak adóztatni s csak a csizma-adóból valami 200.000 frtot reméltek évenkint. Ez együgyü tervek némelyikével kisérletet is tettek s 1672-ben ugy megterhelték az országot, hogy a következő évben a gubernium adóleszállitást kényszerült engedélyezni. De még az igy mérsékelt adóból is vajmi kevés folyt be. Noha a megyét folyton zaklatták, s az adóbehajtáshoz katonai karhatalmat alkal-

---

[1]) Ez volt Montecuccoli gróf nézete is, ki L'Ungheria 1673. czimű munkájában fölemlíti, hogy Magyarország annyi adót sem fizet, mint a kis Morvaország.

maztak, a tényleg elért eredmény nem állt arányban a nagy előirányzatokkal. A kincstár tovább is üres maradt s az adóemelés hatása egyes-egyedül az adóhátralékok elijesztően nagyra növekedésében nyilatkozott. A gubernium kudarczot vallott minden téren, de sehol sem oly teljeset, mint a kincstári jövedelmek gyarapitása körüli igyekezetében.

Az idegen uralom először a nemesség adómentességét szüntette meg s ekképen a régi kiváltságot elvben is eltörölte. Minden nemes embertől öt frt évi fejadót kivánt. Ezenkivül a régi telekadót, a dicát, melyet az országgyülés mindig csupán meghatározott időre és pedig rendesen a jobbágyok terhére szavazott meg, a nemesek jószágainak adó alá vonása folytán igen lényegesen fölemelte. Az országgyülésileg megszavazott dicalis adó, mikor legmagasabb volt, sem haladta meg portánkint[1]) az évi tiz forintot, sőt rendesen jóval ez összeg alatt maradt. Most ez adótételt egyszerre negyven forintra rugtatták fel, utóbb azonban 35 frtra mérsékelték. Behozták továbbá a sör-, bor- és husfogyasztási adót — accisa — s ebből is jelentékeny összeget reméltek. Eleinte az élénk képzelődésü bécsi finaczbölcsek nem kevesebbet, mint három milliót vártak évenkint a fogyasztási adóból. De mikor a csizmaadó s más efféle elejtetett, a tulajdonképeni fogyasztási adó tiszta eredményét már csak 200.000 frtra számitották.

---

[1]) A porta, vagy kapu volt a régi magyar adózás állandó kulcsa s az maradt 1848-ig. Egy porta alatt bizonyos számu jobbágytelket értettek, mely minden vidéken a föld minősége szerint változott. Igy Beregben 240 köblös jó, 360 köblös középszerü, 480 hold rosz föld, illetve 4—6—8 jobbágy-telek tett egy portát. Hol kevés volt a föld s a lakosoknak házukon kivül egyebök nem volt, ott 50 ember, ahol a lakosoknak sem házok, sem kertjök nem volt, ott 80 ember számittatott egy portára. A portákat a megye irta össze, s annyi tiz forintot hajtott be, a hány porta volt területén.

A tényleges bevétel körülbelül elérhette ez utóbbi praeliminaret.

De minden más irányban keserü csalódás követte a gubernium várakozásait. Adóügyi gazdálkodásának összes részleteit még a levéltárak homálya boritja ugyan, de a mi onnan eddig előkerült, az elég érthetően elmondja, hogy Bécsben és Pozsonyban sejtelemmel sem birtak a magyar nép akkori teherviselési képességéről, melynek fejlesztését meg sem kisérlették. Milyen nagy volt az országra kivetett egész adóösszeg, az még ismeretlen. Csupán egyes megyék évi adóterhéről találtam töredékes közléseket.[1])

1674-ben s a rá következő időben egy-egy évre ki volt vetve: Barsmegyére 5292 forint, Veszprémmegyére 2290 frt, Komárommegyére 7992 frt, Győrmegyére 5777 frt 75 dr., Trencsénmegyére 11,816 frt.

E számokban egy egész korkép lép jellemző realismussal elénk. Az itt felsorolt öt megye közül a háboru viharaitól távolabb eső Trencsén akkor legelől járt, még pedig aránylag tekintélyes összeggel, s adóelőirányzata csaknem ötszörösen meghaladta például Veszprémmegyéét. Ma ellenben ez utóbbi körülbelül két annyi egyenes állami adóval van megróva, mint amaz.

Csakhogy a kirovott és a tényleg befolyt összegek közt elijesztő különbség mutatkozott akkor is. Az idegen kormány kivetette ugyan a szertelen adót, de behajtani képtelen volt. Hihetetlen hátralékok jelentkeznek mindenütt. Igy például Trencsénmegye az 1672—5. években kivetett adójának még tiz százalékát sem fizette be s hátraléka meghaladta a $90^0/_0$-kot. Barsmegyéből valami 20, Győrből és Komáromból $30^0/_0$-a az adótartozásnak

---

[1]) Nem akarva az olvasót a forrásokra való gyakori utalással zavarni, általánosságban megemlitem, hogy az e fejezetben közölt összes számokat és adatokat kivétel nélkül egykoru okmányokból meritettem, főleg az Orsz. Levéltár dusgazdag gyüjteményeiből.

folyt be az emlitett négy, néhol öt évi időszakban.[1]) De talán sehol sem nőttek a hátralékok oly nagyra, mint az akkor is aránylag vagyonos, a török dulásoknak és kuruczmozgalmak kevésbé kitett Sopronmegyében, mely a pozsonyi guberniumhoz igen közel esett s igy folytonos intésben s mindenféle hivatalos sürgetésben részesülhetett. Fennmaradt e megye 1673. és 1674-diki hátralékairól egy okmány, mely a jószágok szerint előbb az urak — a nagybirtokos főranguak — azután a nemesek adótartozását sorolja föl. Az akkor legloyalisabb főurak épen oly kevéssé birták meg az adót, mint a mindig nyugtalankodó kisebb nemesek, s igy a nem fizetést, a mi különben is kétségtelen, nem a rebellis szellem, mint Bécsben hitték, hanem egyes-egyedül a pénzhiány okozta. A győri püspök épen ugy, mint Draskovich Miklós és Kéry Ferencz grófok, továbbá Csepreg városa jelentékeny hátralékban voltak, de legelől állt a megye legnagyobb birtokosa és főispánja, gróf Esterházy Pál — a későbbi nádor és herczeg — ki két esztendőről 10,499 frt 62 drral maradt adós, melyből összeirás közben törlesztett egy jócska részletet. A főurak összes hátraléka az emlitett két évről 23,153 frtot, a nemes urak hátraléka 5394 frtot, s levonva minden levonandót, a megye összhátraléka 27,451 frt $12^1/_2$ drt tett. Minthogy az egész két évi kirovás sem sokkal lehetett több, a valóságosan behajtott összeg alig ment néhány ezer forintra.

Hasztalan fordult a gubernium a katonaság közreműködéséhez. A katona rossz adóvégrehajtó volt akkor is, s talán e karhatalomnál többet használt volna, ha a megyei adóbehajtási gépezet korszerüen átalakittatik. De ilyesmire a gubernium sem vállalkozott, a katonai erőszak pedig megtörött a nép szegénységén, főleg a készpénz

---

[1]) A hátralékok részletes kimutatását közzétettem Századok 1885. 717.

hiányán, midőn a produktiv munkát a legszerényebb körre szoritották a hadak viszontagságai.

A régi magyar adó- és pénzügyi rendszer mindenesetre inkább megfelelt a nép közgazdasági fejlettségének, habár nem a kincstár akkori fokozott szükségleteinek. Az alkotmány uralma idején a lakosság kevésbbé készpénzben, mint inkább terményekben és személyes szolgálatokban teljesitette az adózást. A személyes szolgálat a nemes emberre a katonáskodásból, a nemesi felkelésben való részvételből állt. Ezért minden más köztehertől, — némely önkényt elvállalt s már jelzett kötelezettség kivételével — mentve maradt. A városi polgár személyes szolgálat helyett közmunkára volt kötelezve, mely abból állt, hogy a császári hadak tüzérségét a városok látták el a szükséges előfogattal. Ezt a kötelezettséget meg lehetett váltani pénzzel. Végül a személyes szolgálatot a jobbágyság közmunkában — gratuitus labor — végezte. A közmunka ut- és hidépitésre, vizek szabályozására, folyók kitisztitására, de főleg a végvárak épitésére és javitására szolgält. A törvény pontosan megjelölte, melyik vár fentartására kell minden egyes megye közmunkáját forditani. Mivel némelyik megye a számára kijelölt vártól messze esett, ezt a közmunkát is meg lehetett pénzen váltani.

E személyes szolgálatok mellett a régi magyar adórendszer második főtényezője a nyers terményekben való adózás, mely alól a nemesség rendszerint szintén föl volt mentve.

Természetben — annona — szolgáltatott a köznép gabonát, lisztet, zabot, fát, szalmát és gyertyát. Ez is jelentékeny értéket képviselt, de mivel nem készpénzben fizették, czélszerü behajtási mód mellett nem rótt volna tulságos terhet az adózókra. De a romlott közigazgatási gépezet e téren sem teljesitette hivatását. A közmunka, valamint a nyerstermény-adózás körül roppant nagyra nőtt

a hátralék. A felsőbb hatóságok örökösen intették a megyét, sürgesse az adószedőket, végeztesse a közmunkát, szedje be a terményeket s szállittassa a várakban levő eleség-raktárakba. De még az is, mit a tisztviselők a szegénységen megvettek, csak részben került rendeltetése helyére, a megváltásból befolyó összegek pedig vagy a behajtó közegeknél vesztek el, vagy ha átadattak azon várkapitánynak, melynek közmunkája megváltatott, ez egyszerüen magánszükségleteire forditotta. Máskor viszont a várhoz tartozó közmunkát forditotta saját czéljaira. Ez anarchikus állapotok tették a régi magyar adórendszernek különben eléggé elviselhető két tényezőjét, a személyes szolgálatot s a terményekben való adózást igazi csapássá a népre, mert a behajtás körül a gyakorlatban a legsulyosabb visszaélések harapóztak el.

A nyerstermény-adózás s a pénzbeli adózás közt bizonyos átmenetet képez a dézsma — decima — vagy tized és a negyed, — quarta — mely egyházi adóból a XVII. században már állami adó lett, mert a kincstár készpénzzel váltotta meg vagyis vette bérbe az egyes püspököktől s a saját számlájára kezelte. Igy például 1673-ban és 1674-ben Gömörmegye dézsmájáért 1200 frtot, a negydért 600 frtot, Tornamegyéért 600, illetve 240 frtot fizetett a kamara az esztergomi érseknek. E bér fejében az illető dézsma és negyed állami czélokra fordittatott.

A régi magyar adórendszerben csak harmadik helyen következett a tulajdonképeni egyenes adó, a készpénzben való fizetés. A XVII. században egy ilyen adónem volt a dica, mely rendszeresen csupán a jobbágyságot terhelte. Mindig az országgyülés szavazta meg, legtöbbször két évre és pedig akként, hogy egy-egy portára 5—6, legfölebb tiz forintot vetett ki. Az egyes megyékre eső összegeket a megyei dicatorok hajtották be. A dica egy esztendei

tiszta jövedelmét 30—40,000 frtra praeliminálták az egykoruak. Tényleg azonban a porták hanyag összeirása, de még inkább a rossz behajtás s a gondatlan kezelés folytán a kincstárba sokkal csekélyebb összeg folyt be s a hol a kamarai számadásokban a dica egyáltalán előfordul — oly években, melyekre az országgyülés meg nem szavazta, nem is fordul elő, — ritkán haladja meg az évi tizezer forintot. Már gróf Eszterházy Miklós nádor emliti, hogy ha a megyék czélszerübben kezelnék a dicát, az évi százezer forintnál is többet jövedelmezne. De ez összegnek alig egy tizedrészét látta a kamara, mely folyton sürgette a megyét, utasitsa az adószedőket, számoltassa meg a közpénzek kezelőit, tartson rendet az adózásban. A megye adóügyi tekintetben nehézkesen és rendetlenül müködött, akár a jobbágyok, akár a nemesek adójáról volt szó. Noha a szegénységen néha két-három izben is megvették a dicát, illetékes helyre vajmi kevés jutott el belőle. A nemességtől pedig egyáltalában alig hajtott be valamit. A szent korona őrzésének költségei fedezésére szolgáló korona-pénz — pecunia coronalis — mely portánkint minden évben csak egy-egy forintot tett s a kimutatások szerint csupán a nemességet terhelte, olyan rendetlenül folyt be, hogy a koronaőrség néha a legnagyobb nyomorban tengődött. Pozsonymegye az 1655—67 tizenhárom év alatt 8.616 frt koronapénzt lett volna köteles fizetni, de az egész időben csak 1.832 frtot szolgáltatott be s néha négy év eltelt a nélkül, hogy e czimen egy fillért behajtott vagy legalább a kamarához juttatott volna.

A megyénél hathatósabban teljesitették adózási kötelességöket a szabad királyi városok. A mint a rendi kiváltságok korszaka a jogegyenlőséget nem ismerte, olyan távol állt attól is, hogy egyenlő adóknak vesse alá az összes alattvalókat. Voltak felekezeti adói, az anabaptisták és zsidók adója; voltak nemzetiségi adói — ilyen

jellegüeknek mondhatók a magyar városokban megtelepedett görög és rácz kereskedők taksái, kik nem a letelepedésök helyén divó adózásnak vettettek alá, mint ma történik, hanem a kamarával folytatott tárgyalások alapján egész külön adót fizettek — s végül voltak városi adói, melyek teljesen elütöttek a nem városban élő néposztályokra rótt közterhektől. E városi adók képezték a kincstár egyik igen jelentékeny s egyszersmind rendesen befolyó jövedelmét.

Mindig a városok voltak a mozgó tőke, a pénz központjai. Jobban védett falaik közt huzódott meg az ipar, a kereskedelem, a készpénz-forgalom. Könnyebben fizethettek tehát s aránylag nemcsak nagy összegekkel adóztak, de azokat pontosabban törlesztették is. Ezzel viszont a kincstárban élesztették a hajlamot, hogy folyton nagyobb igényeket intézzen hozzájok. Évi adójuk egyre emelkedett s az idegen kormány által behozott fogyasztási adők leginkább őket sujtották. Az alkotmányos időkben kétféle adót fizettek, a census regiust, mely azonban a XVII. században már csekély összegre olvadt le, és a taxát, mely a kincstári jövedelem igen jelentékeny részét tette. 1638-ban 25 horvát-magyar városra 75.600 frtnyi évi taksa kivetését tervezték, mely összeget azonban utólag a nagyobb városoknál valamivel leszállitották. Ez előirányzat némi világot vet az akkori városok nagyságára és vagyonosságára. Összesen három szerepel benne tizezer frttal vagy ennél nagyobb adóösszeggel, és pedig: Pozsony és Sopron — egyenkint tizenkét, Kassa pedig tizezer frttal. Hat-hatezer frttal Nagy-Szombat, Lőcse és a hét bányaváros együttvéve, négy-négy ezer frttal Modor és Eperjes, 3.200 frttal Bártfa, 3000 frttal Szt.-György van fölvéve. A horvát-, vagy az akkori földrajz szerint helyesebben szlavoniai városok közül csak Varasd viszi fel ezer frtig, mig Zágráb 800, Kőrös és Kaproncza

egyenkint 300 frtnál marad. Egyébiránt ez utóbbi három város a régibb időben reá kivetett hat, illetve kétszáz frtnyi taksából sem fizetett néha éveken keresztül egyetlen dénárt is.

A század folyamán a kincstár a városok taksáját folyton emelni igyekezett. Igy például 1655-ben Pozsonyét és Sopronét 18.500 frtra rugtatta fel. De csakhamar ismét le kellett szállitani, kétségkivül azért, mert a lakosok nem birták meg a terhet. Nem emelkedett, hanem apadt tehát a század folyamán a vagyonosság a városokban, melyek a felszaporodott hátralékoktól csak ugy menekedtek, hogy a királyi kegyelem igen jelentékeny összegeket, néha egész az tartozás felét engedte el nekik.

Mindazáltal a városok taksája a kincstári jövedelmek egyik fő forrása maradt. Mig még 1626-ban a tényleg befolyt jövedelmek közt e czimen csak kevéssel több mint tizenkétezer frt szerepel, 1687-ben a tényleges bevétel már megközeliti az 50.000 frtot. Ritkán történt ugyan, hogy valamelyik város még ugyanazon évben lefizette volna egész esztendei adóját, de viszont az is előfordult, hogy előre fizetett néhány részletet későbbi évekre. A fizetés sem mindig készpénzben, hanem terményben, gabonában, borban, vagy olyan áruczikkben teljesittetett, melyre a kincstárnak épen szüksége volt.

Mig a közigazgatás minden ága s igy a helyi pénzügyi administratió is a törvényhatóság, a megye vagy város gondjaira bizatott, a pénzügyi kormányzat legfelsőbb közege királyi volt s némely teendőkre exponált helyi közegekkel rendelkezett. A kincstári jövedelmek kezelésének központi organuma a királyi kamara volt, állandó székhelylyel Pozsonyban. Maga a kamara ősrégi európai intézmény. A camera principis, chambre des comptes eleinte a fejedelem, mint a nagy államjavak ura, bevételeit s a részére törvényesen kijelölt szolgálmányokat kezelte és számolta

el. De a mint a XVI. század óta a fejedelmek sikeresen gyarapitották jövedelmi forrásaikat, kamarájok jellege is megváltozott. Nemcsak a király földesuri, hanem uralkodói jövedelmeit is kezelte. A magyar kamara a Habsburgok idején a kezelt jövedelmek természetéből kifolyólag mindig bizonyos összeköttetésben állt a bécsi császári udvari kamarával, mely a magyar ügyekre is kiterjeszteni igyekezett befolyását. A gubernium idején ez az összeköttetés valódi függési viszonynyá változott. Mindazonáltal a kamara, a régi magyar kincstárnokság örököse, ez időben is főfontosságu intézmény maradt. A mi rend, szabályszerüség, pontos kezelés a XVII. századi administratióban egyáltalán van, az nagyobbára csak itt található. Számadásai, pénzkezelése a körülményekhez képest egész a kifogástalanságig pontosak. Szigoru rend és fegyelem jellemzi tevékenységét, s habár mint közgazdasági intézmény, mely a közjövedelmek gyarapodását, egészséges gazdasági politikával igyekszik elérni, mely nem csupán a kincstár pillanatnyi hasznát, hanem párhuzamosan a nép adóképességének fejlesztését is szem előtt tartja, egyáltalán nem érvényesült, hanem csupán központi pénzkezelő hivatal maradt, ezt a munkakört egész lelkiismerettel végezte. A kamrában fölvillant néha az eszme, hogy gazdasági politikával is kellene foglalkoznia. De a zürzavaros viszonyok közepette még a legközönségesebb visszaélések orvoslása is annyi nehézségbe ütközött, hogy a kamara kénytelen volt legspecialisabb feladatára, a királyi jövedelmek és fiscalis javak kezelésére szoritkozni. E helyett azonban hatáskörét minden más irányban fejleszteni igyekezett s sokszor a pénzügyekkel egyáltalán nem rokon dolgokba is beavatkozott. Minthogy egyetlen hatóság competentiája sem volt törvényesen megállapitva, a kamara, mint a királyi hatalom képviselője, birói, közigazgatási, katonai, szóval a legkülönbözőbb kérdésekbe is beleszólt.

Másrészt nincs az az ügy, melyben a közönség minden rétegéből hozzá nem folyamodtak volna. Különösen jobbágyok földesuraik vagy azok tisztei zsarolása ellen kerestek a király kamarájánál védelmet s e hatóság a XVII. században már csaknem olyan jelentőségre vergődött, mint később a helytartótanács.

A királyi kamara személyzete két csoportra oszlott; az egyik a cancelláriában, a másik a számvevőségben szolgált. Amannak tagjai voltak a kamara elnöke — praefectus — három tanácsos, két titkár és négy jegyző. A számvevőséghez tartoztak a fő- és alszámvevő két segédével, a pénztárnok, a levéltárnok, egy fogalmazó és hat jegyző, továbbá több tiszteletbeli jegyző és hat szolga. (1655-ki állomány.) A fizetések a kor viszonyaihoz képest elég jelentékenyek; a rendes fizetésen kivül mindenki nagy ujévi ajándékot kapott, mely a fizetésnek mintegy 40%-áig emelkedett. Némely tisztviselő segélykép állandó évi pótlékot, s mindegyik gyertyára, fütésre s más dologi szükségletre állásához mért átalányt kapott. A kamara évi személyi és dologi saját szükségletei körülbelől tizezer forintot tettek.

A pozsonyi kamara alá voltak rendelve mint királyi hatóságok: a szepesi kamara Kassán; a királyi harminczad-hivatalok; a postamesterek és a nagyobb várakban levő eleségraktárak tisztei, az ugynevezett annonariusok.

A szepesi kamara fiókja, exponált közege volt ugyan a pozsonyinak, de a számára kijelölt területen ugyanazon hatáskörrel járt el, mint a pozsonyi. Pénzügyileg két részre volt osztva az ország, mert a határszéli Pozsonyból ivalakban hosszan elnyuló területet igazgatni nem lehetett. A nyugati és északnyugati megyéket közvetlenül maga, az északkeleti tizenhárom megyét azonban a Kassán székelő szepesi kamara által kormányoztatta a pozsonyi kamara. A kassainak személyzete nem is volt oly nagy, mint

a pozsonyié. 1657-ben két tanácsosból, egy pénztárnokból, egy titkárból, — egyszersmind a királyi ügyek aligazgatója, — egy levéltárnokból, egy segédhivatalnokból, két jegyzőből állt három szolgával.

Volt még hazánkban egy harmadik kamara is, de kiszakitva az ország alkotmányos szervezetéből. Ez a bányavárosok kamarája, az ország gazdag bányászati kincsei kezelésének legfőbb közege, mely azonban nem a pozsonyi, hanem az alsó-ausztriai s általa a császári udvari kamara alatt állt. A magyarok nem szüntek meg sürgetni a törvénytelen kapcsolat megszakitását. De mindig hasztalan, s a bányavárosok kamarája, mely 1674—77-ben évenkint csaknem 300,000 frtnyi tiszta jövedelmet szolgáltatott hazánkból Bécsbe, lényegileg inkább osztrák mint magyar hatóságnak mondható.

A területi viszonyok s a határok kedvezőtlen alakulata tette szükségessé a feltünően sok vám- vagy harminczadhivatalt, mely a XVII. században található. Nemcsak a török és erdélyi birtokok, továbbá Lengyelország, hanem az örökös tartományok is vámvonallal voltak elzárva, s a század második felében valami hetven rendes vagy fiókharminczadhivatal müködött a királyi Magyarországban. Közülök huszonhét a felső-magyarországi részekre, huszonöt a dunáninneni, tizennyolcz pedig a dunántuli megyékre jutott. Az egykoruak szerint azonban mindez nem volt elég, s a hivatalok csekély száma miatt a kincstár igen érzékenyen károsodott.

Ez volt ama pénzügyi organisatió, mely a XVII. században a kincstári jövedelmeknek részben behajtására, részben kezelésére fennállott. Hogy a jövedelmek összesége egy esztendőben mennyire ment, azt igen nehéz kideriteni. Nem azért, mintha a kamara elszámolási módja hiányos lett volna. Az állami pénzügyek középkori jellegéből következik, hogy a király bevételeiről nem tartozott sza-

batos számadással az országnak. Arra nem volt joga, hogy önkényesen a rendek jóváhagyása nélkül vessen ki adót a népre vagy nyisson magának uj bevételi forrást. De a mit a rendek egyszer alkotmányszerüen megszavaztak, azzal szabadon rendelkezett minden számadási kötelezettség nélkül. A középkori adózásnak[1]) az volt alapelve, hogy a szabad ember, a földbirtokos a hübérrendszerből kifolyóan nem fizet adót. A fejedelem szintén csak földbirtokos, a legelső, legnagyobb birtokos, ki azért kapta az államjavakat, hogy jövedelmökkel fedezze az összes közszükségleteket. De mint a többi földesurak magánuradalmai, ugy a fejedelem kezén levő államjószágok is minden nyilványos ellenőrzésen kivül maradtak, legalább a jövedelem tekintetében, melyről az uralkodó épen ugy nem tett számadást, mint a többi földbirtokos a saját jövedelmeiről.

Ugyanez elv alkalmaztatott később minden királyi jövedelemre, a közadókra, melyek a subsidium, a don gratuit jellegével birtak. A mit az ország önkénytesen megajánlott, mintegy a királynak ajándékul adott, azt ez nem tartozott utólag elszámolni. A XVII. század folyamán az országgyülések mindig csak bizonyos jövedelmeket szavaztak meg, de a kiadásokról nem kértek felvilágositást, mert a megszavazott összeg hovaforditása a király dolga volt. [2]) Ennek folytán a kiadásokról nem terjesztett a kamara kimutatást az országgyülés elé, mely ha néha sürgette is a pénzügyi tisztviselők megszámoltatását, ezzel

---

[1]) Bővebben e tárgyról Stein: Die Finanzlehre des XVII. Jahrhunderts. Schantz Finanzarchiv I.

[2]) Ezt a többek közt gróf Eszterházy Miklós nádor több izben kifejezi. 1630-ban irja az országgyülésileg megszavazott dicáról Győrmegyének: „Ő felsége ezt a dicát, a mit jure regiminis sui máshová forditthatott volna, a mi hazánk és maga végházaira forditotta." Magy. Tört. Tár. VIII.

nem azt akarta mondani, hogy a közjövedelmekről neki tegyenek számadást, hanem csupán azt, hogy a király ne engedje az ország pénzét egyes hanyag tisztviselőknél elveszni.

A középkori pénzügyi felfogásból folyt tehát, hogy a mint szabályszerü évi költségelőirányzat nem készült, ugy elmaradt az államháztartás eredményeinek nyilványos elszámolása is. Nem készült általános zárszámadás, mely rendszeresen feltüntette volna a királyi jövedelmek és kiadások egész összeségét. De a saját czéljokra a pozsonyi és szepesi kamarák minden évben készitettek külön-külön az egyes bevételi ágakról s a pénz elköltéséről számadásokat. Csakhogy ezekből aránylag igen kevés került elő s teljes budgetet ma még nem lehet belőlök reconstruálni. Hozzávetőleges számitás szerint a királyi jövedelmek Magyarországban 1680. körül évenkint elérték a 800.000 forintot,[1]) a mi, tekintve a kor nehéz viszonyait, a csekély területet s a gazdasági élet kezdetlegességét, elég nagy összeg s ha nem is fedezte a kincstár szükségleteit, igen érzékeny teherkép nehezedett a számban megfogyott lakosságra.

A modern budget mértékét és fogalmait azon számadásokra alkalmazni, melyekben a két kamara a kezén átment évi kiadásokat és bevételeket kimutatta, alkalmazni egyáltalán nem lehet. Nemcsak a bevételek és a kiadások csoportositása, a hiány fedezésének módja különbözött a mostanitól, hanem az elszámolás körül is egészen más nézetek érvényesültek. A számadások közt azonban van egy, melyben a kamarák, az ama kor fogalmai szerint, rendesnek nevezett kiadást és bevételt minden egyes évben összeállitották. Ez a XVII. század aránylag számos esztendejéről maradt ránk, s amaz idő rendes budgetkezelése

[1]) Ez összeget lehetőleg részleteztem Századok 1885.

zárszámadásának mondható, habár a kiadások és bevételek rovatában sok olyan fordul elő, mely az állandóság és rendesen visszatérő tétel jellegével egyáltalában nem bir.

Ugy látszik e számadásba[1]) foglalták össze akkor mindazt, a mit nem a félharminczad, fogyasztási adó, érczbányászat, az államjavak és lefoglalt jószágok jövedelmeztek, ámbár néha ezek némelyikét is belevették, ugy, hogy következetesség a számadás összeállitásában nem mutatkozik. Mindenesetre azonban az államháztartásnak csupán egyes töredékéről ad tájékozást. Csakhogy e töredékben és számadataiban is az egész korszak fináncziális, sőt politikai képe tükröződik vissza, s rájok szintén alkalmazható a mondás, hogy a számok, ha nem is uralkodnak a világon, azt bizonyára megmutatják, hogyan kormányoztatik a világ, vagy a jelen esetre vonatkoztatva: hogyan kormányoztatott akkor Magyarország. E hosszu és száraz számoszlopok sokszor élénkebb, igazibb világitásba helyezik a kormánygépezetet és müködésének hatásait a lakosság összes elemeire bármily más hivatalos okiratnál.

A pozsonyi kamara rendes kezelésének 1675-ki zárszámadása a bevételeket nyolcz, a kiadásokat tizenkilencz tételbe csoportositja. Ez utóbbiak közt van egy-két igen apró tétel, van továbbá több tétel, mely azonos vagy rokon forrásból számazik, melyek tehát szintén összevonhatók. Az apró vagy rokon kiadási tételeket egybefoglalva a

---

[1]) Az itt érintett számadás eredeti czime: Ratio super perceptione et erogatione proventuum Ordinariorum, Regiorum Tricesimalium, Extraordianorum, Salis, Papyri et Contrabandorum et Restantiarum decimalium. Ilyen czimü számadást évenkint külön a pozsonyi és külön a szepesi kamara készitett. De ugyanegy évről mindkét kamara ezen számadása még nem került elő. A szepesi kamaráe fenmaradt az 1650, 1653, 1655, a pozsonyié az 1660, 1662, 1666, 1669 és 1675 évekből az Orsz. Levéltárban. Ez utóbbi évi az, mely a felszabadító hadjárat korához legközelebb esik.

pozsonyi kamara 1675. évi akkor rendesnek nevezett költségvetésének mérlege a következő:

Bevétel	frt	dr
Régibb hátralékok...	1.649	37
Rendes harminczad...	81.482	51
Rendkivüli bevétel...	2.645	50
Kölcsön utján szereztetett.............	45.457	10
Lefoglalt dugáru......	641	47
Eladott papirosért....	272	75
Sójövedék............	15.682	92
1672. dézsmahátralékból...............	927	—
Összes bevétel	148.678	64

Kiadás	frt	dr
A gubernium szükséglete..............	18.025	—
Főpapok és zászlós urak fizetése...........	2.800	—
A pozsonyi kamara tagjai fizetése......	9.317	12
Külső (vidéki) tisztviselők fizetése.......	6.974	20
Nyugdijak és deputatumok............	6.631	—
Kegydijak...........	5.506	—
Adósságtörlesztés.....	3.250	—
A pozsonyi vár kijavitása...............	3.527	—
Ajándékok és apróbb kiadások...........	4.254	74
Rendkivüli szükségletek................	128.696	50
Szegény plébánosok segélyezése...... ...	9.292	86
A többi apróbb kiadások együtt.........	3.501	71
Összes kiadás	201.776	13

A mi e mérlegben legelőször feltünik, az a bevételek és kiadások közti nagy aránytalanság, vagyis a nagy deficzit, mely 53,097 frt 49 dénárt tett. Mivel azonban itt az állambudgetnek csupán egyik részéről van szó, a hiány nem jelentett semmit, mert egyszerüen másutt elszámolt jövedelmekből fedezték. Igy például az 1675-kit a félharminczadból (28,198 frt 26), a kincstári jószágok jövedelméből (20,539·23) és a városok adóhátralékából (4,360 frt).

Ha pedig az összes bevételi ágakban hiány mutatkozott s az egész évi kezelés deficzittel végződött, vagy ha évközben elfogyott a készpénz, akkor egyáltalában nem fizettek mindaddig, mig valahonnan be nem folyt némi jövedelem. Némely köztisztviselők s általában a Pozsonytól távolabb levők, kiknek a kamarától fizetésök, illetményök vagy esedékes követelés alapján bárminő pénzök járt, sokszor évekig nem láttak egy fillért, mert a befolyó jövedelmet a Pozsonyban élő tisztviselők, vagy azok, kik a kamara tagjaival bensőbb összeköttetésben álltak, vették igénybe.

De a folytonos pénzhiány daczára a kincstári gazdálkodásban a takarékosságnak legcsekélyebb nyoma sem mutatkozik. A rendkivüli szükségleten, a kis adósságtörlesztésen s a pozsonyi vár restaurálására forditott háromezer forinton kivül az összes kiadások majdnem mind személyiek, s közöttük aránylag jelentékeny összeg megy el kegydijakra, nyugdijakra, melyeket mind a király égető állami szükséglet rovására önkényesen, tetszése szerint utalványozott ki. Mig a katonák gyakran éheztek a végvárakban s két évig sem láttak egy fillért is zsoldjukból, némely dusgazdag főur, ki az udvar hajlamait megnyerte, busásan kapta a kövér kegydijakat. Az pedig, hogy a legbefolyásosabb urak két-három állás után is huzzanak rendes és a körülményekhez képest jelentékeny fizetést, általános szokásban volt. Igy például az 1675-ki számadásban Szelepcsényi György esztergomi érsek egyházi állása jövedelmein kivül mint a gubernium tagja 1450, mint királyi helytartó 400, Kollonics gróf püspök a püspöki jövedelmen kivül mint a gubernium tagja 500, mint zászlósur 400, mint kamaraelnök 800 frt évi fizetést s 450 frt ajándékot, gróf Forgách Ádám mint a gubernium tagja 500, mint zászlósur 1.200 frt fizetést s ezenkivül 2.000 frt kegydijat kapott. Bármi szerények voltak tehát az állam

jövedelmei, jelentékeny részök nem a közszükségletekre fordittatott, hanem az udvar kegyenczeinek zsebébe folyt.

Figyelmet kelthet a kiadások két tétele. Az egyik, mely a nyugdijak, a másik, mely a szegény plébánosok segélyezése czimén szerepel. Olyan nyugdijasok, mint ma, kik bizonyos szolgálati idő után munkaképtelenség esetén pensioba léptek, a XVII. században nálunk még ismeretlenek. Az akkori pensionariusok a királytól nyertek kegyelemkenyeret. Az 1675. évben e czimen szereplő 6.631 frtból valami 3.700 forint egyszerüen cath. papok és szerzetesek segélyezésére fordittatott. De a budget más tételeiben is szerepel a szerzetesek segélyezése, igy például a rendkivüliben több apró összeggel. A szegény plébánosok segélyezésére kiadott 9.292 frt tisztán cath. egyházi czélokra szolgált, de nem csupán szegény cath. lelkészek támogatására. A legkülönbözőbb egyházi kiadás szerepel itt. Az erőszakosan visszafoglalt templomokban hiányzott a cath. istentisztelethez szükséges mindenféle egyházi szer. A kamara Bécsben tömegesen készittetett, főleg kelyheket s érettök 1.577 frtot fizetett egy ötvösnek. Aránylag sok pénzt igényelt a kitértek segélyezése. Aszszonyok, férfiak, főleg volt protestáns papok,[1]) uj-keresztények, orthodox keletiek és zsidók, kik a cath. hitet fölvették, a kamarától 6—50 frtot kaptak. Valami huszonöt ember, köztük két nő és tizenöt azon évben áttért

---

[1]) Az 1675-ki számadásban következő convertita prot. papok és tanitók segélyeztettek: Fábry Márton 25, Szeghy János Lajos 50, Gömöry Pál 30, Thuróczy János 18, Nostitz Pál 30, Wiedemann Kristóf 50, Bányay Márton iskolamester 15, Maderer Udalrik Lipót 10, Sinapi Mihály pap fia 25, Amorosiades Pál 30, Malobics György áttért iskolamester 20, Corilli István 22, Nováky János 50, Schulz Kristóf 50, Holis Ábrahám 30, Rosinsky Ádám 30, Wiederman Pál 12, Mokossin Joakim 35, később ujra 18 frttal.

prot. pap és egy kaboldi zsidó szerepel a segélyezettek közt. A nagy hévvel folytatott térités tehát a budgetben is kifejezést nyert s a cath. egyház jelentékeny pénzbeli segélyezése folytán a magyar államháztartás 1680 körül határozottan catholikus jelleget öltött.

A kiadások legnagyobb tétele 128.696 frt, egyszersmind a legérdekesebb is. Noha a legkülönbözőbb természetü szükséglet szerepel benne, igy például 106 akó sopronyi bor ő felsége asztala számára 886 frttal, török foglyok eltartása, szerzetesek segélyezése, egészben mégis itt csoportositvák a hadügyi, katonai költségek, melyek két főrészre oszlottak. Az első a hazai várak kijavitására, a magyar végvárbeli katonák fizetésére s más a magyar véderő által igényelt szükségletekre vonatkozik. E czélra jelentékeny összeg ment el évenkint nem csupán a rendes bevételekből, hanem az ugynevezett félharminczadból, mely eredetileg egészen hadi kiadásokra szavaztatott meg. Az évi szükséglet nem volt s nem is lehetett megállapitva; költöttek annyit, a mennyi készpénz befolyt s ha hiányzott a készpénz, a legsürgősebb szükséglet kielégitése, például valamely fontos végvár bedőlt bástyájának felépitése, vagy az elfogyott készletek pótlása máskorra halasztatott. Ellenben a hadügyi szükséglet második főrésze: azon összeg, melylyel Magyarország a német katonaság eltartásához évenkint járult, az ugynevezett quotta aulica már szabatosan meg volt állapitva. A XVII. század financzpolitikájának természetéből folyt, hogy a kvóta összege nem alkotmányos uton, országgyülési tárgyalásokban állapittatott meg. A király határozta meg, hogy a pozsonyi kamara a közjövedelmekből mennyit bocsásson a császári hatóságok rendelkezésére. Ez a kvóta egy ideig évi 60.000 frtot tett, de a gubernium által behozott uj adók után évi 120.000 frtra emeltetett, sőt egyes számadási töredékek szerint

néha pár ezer frttal többre is ment.[1]) Magyarország tehát már a XVII. században jövedelmei egy jelentékeny részével, azok mintegy 15%-ával járult a monarchia közös védelmének költségeihez s a császári katonaság eltartásához, noha a maga külön honvédelmi szervezete szintén igen tetemes évi kiadást igényelt.

Az 1675. évi számadásban felsorolt s mint ismételve emlitettük az összes bevételeknek csak egyik töredékét tevő közjövedelmek kevésbé igényelnek közelebbi felvilágositást. A sójövedék csekély anyagi eredménye abban leli magyarázatát, hogy a királyi Magyarországban akkor kevés sóbánya volt, mert a dusgazdag máramarosi és királyhágontuli telepek Erdélyhez tartoztak. A sóeladást a nagyobb harminczad hivatalok közvetitették. Ugyanezek árusitották el a papirost is, mely a kincstári papirmalmokban gyártatott. Ezen s a többi apróbb bevételi forrásoknál minden tekintetben jelentékenyebb a harminczad vagy vámjövedelem, a XVII. századi magyar állam kincstári jövedelmének legbővebben fizető s egyszersmind legállandóbb bevételi forrása, mely pénzügyi és közgazdasági szempontból egyaránt figyelmet érdemel.

A harminczad jövedelem kétféle volt: a rendes vám, mely a ki- és bevitt áruk után a kamara által megállapitott tarifa szerint szedetett s a legrégibb indirectadók — regium vectigal — egyike volt. A másik egy vámpótlék, ugynevezett félharminczad, medietas, melyet az országgyülés külön a végbeli katonaság eltartására szavazott meg. Ezt is a pozsonyi és szepesi kamarák kezelték, de külön kimutatásokban számolták el. A kezelési költ-

---

[1]) 1677. január—juliusban a pozsonyi kamara összesen 75.771 frt 77 krt fizetett a cassa bellicanak, noha mint mondja, az előzetes megállapodás szerint csak 63.600 frtot lett volna köteles fizetni. Orsz. Lev.

ségek s a tisztviselők fizetéseinek levonása után ez a kétféle vám átlag évenkint 160—180.000 forintot jövedelmezett [1]) a kincstárnak.

Noha a harminczád a legfontosabb királyi jövedelmek közé tartozott, az idők folyamában ott is sok baj támadt, sok visszaélés harapódzott el, melyeket a kedvezőtlen közviszonyok folytán a kamara nem vala képes a sokfelől sürgetett reformokkal orvosolni.

Számtalanok a panaszok a harminczadrendszer ellen, nem egyedül a közvetlenül érdekeltek, termelők és kereskedők részéről, kiket a kapzsi vagy tudatlan tisztviselők örökösen zaklattak, de a kamara által kiküldött alapos szakférfiak körében is, kik nem késtek tapasztalataikat és javaslataikat hosszu emlékiratokban kifejteni. Egy ilyen szakférfiu [2]) hosszasan felsorolja a harminczadosok, nemes emberek és katonák visszaéléseit s kiemeli, hogy arany- és ezüstnemü alig fordul elő a vámhivataloknál. Azt mind csempészik. A legnagyobb bajnak azonban mégis azt tartja, hogy a vámárszabály nincs többé az uj kereskedelmi viszonyokkal öszhangzásban. „A mely — hogy saját szavait idézzük — mivel még a régi időkben szabatott és rendeltetett volt, a mostani idővel semmiképen nem egyez,“ mert mióta az érvényben levő tételeket megszabták, nemcsak megváltozott a pénzérték, hanem egészen uj áruczikkek jöttek forgalomba. A javitást azonban a kül- és belharczok folyton meggátolták, s a gazdasági élet sok egyéb nehéz csapáson kivül az elavult vámrendszer nyügétől sem menekedhetett. Egészben a török uralom megszünte előtti magyar pénzügyi és adóintézmények, mint minden más közintézmény,

[1]) 1675-ben a pozsonyi kamaránál a rendes harminczad 81,000 frtot, a félharminczad valami 43,000 frtot, 1676-ban a szepesi kamaránál a kettő együtt 57,913 frtot jövedelmezett.

[2]) Országos Levéltár. Nyéki Rauch Dániel kir. harminczados irta.

a legsürgetőbben igényelték a reformot, mert noha ólomsulylyal nyomták a népet, az állam akkori fokozott szükségleteinek fedezésére a kellő anyagi eszközöket beszerezni nem tudták.

V.

Az örökös pénzhiány és rendetlen közigazgatás a legnagyobb mértékben visszahatottak a nemzeti honvédelemre. A magyar hadszervezet intézményei a XVII. század második felében a hosszas használatban annyira elkoptak, hogy az idegen kényuralom könnyü szerrel el tudta tenni maradványait láb alól. Ez volt az egyedüli intézmény, melynek megdöntése nem járt nehézséggel. Könnyen pótolni lehetett. Az országot, városait és fontosabb várait elözönlötte a német katonaság, a magyar honvédelem tényezői háttérbe szorultak s épen ama válságos években, melyek a felszabaditás nagy hadjáratát közvetlenül megelőzték, a régi magyar hadszervezetből vajmi kevés élt és működött. Helyét elfoglalta a császári hadsereg. Reá támaszkodott az idegen uralom s az udvari politika, mig a törvényes magyar honvédelmi tényezők vagy megszüntek, vagy harczban álltak a királylyal.

Honvédelmünk a XVII. század második felében még ugyanazon alapokon nyugodott, melyekre a XV. század fektette. A nemesi insurrectio, benne a banderiatus urak és a végvárbeli katonák képezték mozgó, a végvár-rendszer pedig nyugvó, röghöz kötött alkatelemét. Csakhogy az országot sujtó nagy csapások sehol sem nyertek oly szembeszökő kifejezést, mint épen a védszervezetben. Mindegyik eleme meg volt bénitva. Az insurrectio reformjára komoly kisérletet tett ugyan az 1662-iki országgyülés, de a reform végrehajtását a zürzavaros viszonyok meg-

hiusitották s az 1663—4-ki háboruban gróf Wesselényi nádor több havi buzditás, fenyegetés, erőködés daczára sem volt képes a nemesi fölkelést országszerte lábra állitani. Több maradt meg a végvárrendszerből, melyről törvényeink gyakran emlegetik, hogy tőle függ az ország s a szomszéd osztrák tartományok nyugalma és fennmaradása. Csakhogy az a büszke erőditési öv, melynek egykor Belgrád és Szabács voltak végpontjai, aszerint, amint a török mindinkább belevájta magát az ország testébe, folyton beljebb szorult s 1680 körül nyugaton a vágvölgyi Lipótvár, keleten a szamosparti Szatmár voltak szélső pontjai. Szabálytalan félkörben huzódott a várak, váracsok, palánkok és górék vagy őrházak lánczolata az Adriától, a tengermelléktől föl a Vágvölgyig s onnan az erdélyi határig, hogy a megmaradt területet megoltalmazza a barangoló török pusztitásaitól. Az apróbb erődök egy-egy nagyobb vár köré csoportosultak, mely a főkapitányság székhelyéül szolgált s az egész országban, a horvát, tót és tengermellékiekkel együtt kilencz fővárcsoport volt, összesen valami nyolczvannyolcz erőditett helylyel az előretolt kisebb védművek nélkül.

A várak száma időnkint változott; egyik-másik vagy török kézbe került, vagy elvesztve stratégiai jelentőségét üresen hagyatott s igy a XVII. századi emlékekben az egyes főkapitányságokhoz tartozó várak száma körül némi eltérés mutatkozik. A század dereka táján következő főkapitányságok voltak:

A felsőmagyarországi főkapitányság: székhelye Kassa, melylyel együtt egész területén kilencz végvár volt.

A bányavárosi főkapitányság — confinia antemontana. — Székhelye 1663-ig Érsek-Ujvár, azután Lipótvár 11 végházzal.

Komárom magánvaló végház, nem függvén más generálisságtól, kinek okát nem tudhatni — mondja egy

XVII. századi hivatalos jelentés. Most már tudjuk okát; e vár köré csoportosult a dunai hajóhad.

A győri főkapitányság, székhelye Győr 11 végházzal.

A dunáninneni vagy Kanizsa elleni főkapitányság a Muraközzel állandó főkapitányi székhely nélkül 17 várral.

A tótországi főkapitányság; székhelye Varasd 7 végházzal.

A horvátországi főkapitányság; székhelye Károlyváros 12 várral.

A bánsági végvárak, szám szerint 12.

A tengermelléki végvárak, szám szerint 5.

Erdélytől fogvást a velenczei tengerig, tehát volt összesen 85, más számitás szerint 88 vár, melyek állandó helyőrsége mintegy 5000 horvát és magyar lovasból, 1500 nemes lovasból, 7400 horvát és magyar gyalogból, 2481 német gyalogból, összesen 14.931 főnyi két rendbeli vitézlő népből állt.

Ez a helyőrség nem a nemesi insurrectióból került ki. Ez utóbbi akár országos, akár részleges volt, törvény szerint csupán háboru esetén köteleztetett harczba szállani. Állandó szolgálatra, minő a várőrzés, sem hivatva, sem kötelezve nem volt. E czélra a német katonaságon kivül, mely egyes várakból a század egész folyamán nem vitetett ki, a fogadott magyar katonaság szolgált. És ez az elem honvédelmünknek egy harmadik fontos tényezője, mely noha még állandóan szervezett intézménynyé nem nőtte ki magát s nélkülözte a tartósság jellegét, mégis átmenetet alkotott a középkori védrendszerből az álló hadsereg intézményéhez. A XVII. században még csak azt tették, hogy felfogadtak annyi katonát, a mennyi kellett s felfogadták akkor, a mikor épen kellett, némelyeket csupán egy havi szolgálatra. Ennek folytán az intézmény bármi fontos hivatást teljesitett, bizonytalan alapokon nyugodott.

Ez időben a végvárak helyőrségének fizetését már a király vagyis a kincstár vállalta magára. Csakhogy a 15,000 főnyi állomány évi költsége messze meghaladta a magyar állam összes közjövedelmeit. A végvárbeli katonaság tisztán személyi szükséglete szerény számitás szerint is többre ment egy millió és kétszázezer forintnál.[1]) Ez egyes egyedül személyes járandóság volt a várak kijavitására, ágyu, lőszer s másnemü sokféle anyag beszerzésére kellő összegek nélkül. Minthogy e roppant kiadás nem telt ki tehát az ország közjövedelmeiből, melyek együttvéve sem érték el ezen szükséglet 60%-át, a szomszéd tartományok segélyét kellett igénybe venni és pedig teljes joggal, mert csakugyan igaz volt a felfogás, hogy „ezek a végvárak a mi hazánknak nem végében, hanem közepében is belől vannak, kire nézve majd inkább tarthatják a szomszéd országok és provincziák maguk végházának, mint mi, mint a kik közel vannak az ők határához és azokat tartják oltalomban és békességben.“ Csakugyan nem Magyarországnak, hanem a szomszéd örökös tartományoknak szolgáltak e várak és őrzőik oltalmul. A magyarok tehát joggal kivánták, hogy fentartásuk költségeihez ez országok szintén járuljanak.

Meg is tették. A horvátországi végvárak költségét

---

[1]) A végvárrendszerre vonatkozó ez adatokat egy rendkivül becses kéziratból vettem, melynek czime Considerationis circa confinia Regni ac evolutione corundem s a Muzeum Berényi-levéltárának Acta Diaetalia kötetében maradt fenn. Az okmány gróf Eszterházy Miklós nádor müve s 1639--40 táján az országgyülés számára készült. Felsorolja a várak s az egyes generalatusok helyőrségét, az évi pénzbeli szükségletet fedezése módozataival együtt. A lovasság $3^{1}/_{2}$, a gyalogság $2^{1}/_{2}$ forint havi zsoldot kapott s a szükséglet következőleg oszlott el: Lovasság 190.000 frt., gyalogság 219.000, nemes lovasság 322 240, a tisztek és főparancsnokok fizetése 400.000 frt., összesen 1,218.320 frt. Egy előbbi időből származó ilyen okmányt ismertet Salamon F. Tört. Dolg.

Krain és Karinthia, a tótországi végekét Stiria, a bánságbeli végvárakban 375 gyalogot a tótországi rendek fizették s a fizetés legalább a század első felében — mint az Eszterházy-féle emlékirat mondja — mindig elég pontosan történt. A győri generalatus szükségleteit Alsó-Ausztria rendei fizették, nem mindig pontosan, de mégis türhetőképen. Ellenben a bánsági helyőrségek — az emlitett 375 gyalog kivételével — a dunáninneni, a komáromi, a bányavidéki és a felső-magyarországi végvárbeli katonák a magyar kincstár bevételeire voltak utalva. Azelőtt e főkapitányságok költségeihez Csehország, Morva- és Szilézia is járultak s akkor „az a sok confusio és panasz nem volt az országban.“ De a harmincz éves háboruban a cseh korona tartományai annyira elszegényedtek, hogy nem járulhattak többé a magyar katonák fizetéséhez. A magyar kincstár pedig örökös pénztelenségben szenvedett; a közjövedelmek nagy része, mig a hosszu utat a megyékből Pozsonyba s onnan vissza a végvárakba megtette, a sok kézben, melyen átment, gyakran elpárolgott s a szegény katonák fizetése körül hihetetlen visszaélések harapóztak el. Néha évekig nem kaptak semmi zsoldot s a kincstár, midőn elmulasztotta rendesen fizetni a fogadott katonaságot, egyenesen a fosztgatásra, rablásra, lopásra és erőszakoskodásra utalta. Lassankint e téren elijesztő demoralisatió kapott lábra, mely a honvédelmet teljesen megmételyezte, s annak akkor legjelentékenyebb tényezőjét valóságos csapássá tette az országra. Nem megvédésére, hanem megmaradt csekély vagyonának elpusztitására szolgált az, s főleg a bányavárosi és felső-magyarországi végbeliek — ezekről gondoskodtak legkevésbé, — lettek az ország rémeivé, s sokszor kegyetlenebbül harácsoltak, mint maga a török. Iszonyu dolgokat beszélnek az egykoruak e katonák pusztitásairól. Nemes ember és paraszt egyaránt ki volt téve zsarolá-

saiknak; lopni, rabolni, koldulni jártak, s messze földön senki sem élt tőlök biztonságban. Sokszor átcsaptak török területre, s kalandozásaikért viszont a török azzal állt boszut, hogy ő is betört a királyi földre, elhamvasztotta a falvakat s rabszijon hajtotta el a lakosokat. Már az 1641-ki szőnyi tárgyalásokban ismételve emlité Eszterházy nádor, hogy a törökkel addig békességben élni nem lehet, mig a végbeli katonákat rendesen nem fizetik. E nélkül mindig háborgatják becsapásaikkal a törököt, ki azután hasonló módon felel s igy minden béke daczára sohasem szünhetik meg a lakosság zaklatása. 1641 után ez irányban a helyzet nem csak nem javult, hanem évről-évre rosszabbra fordult. Tisztek és katonák egyaránt nem kapták meg illetményöket. Igy Révay István nyolcz évig volt a fontos Tokaj vára kapitánya. Évi fizetése 1776 frtot vagyis a nyolcz évi összesen 14,208 frtot tett. De az egész időben csak 3,072 frtot kapott s 11,136 frt követelni valója maradt.

De az ilyen főtiszt utólag mégis segitett magán; némi protectio mellett máskép szerzett kárpótlást. A hátralék fejében királyi adomány utján jószágot kapott. A szegény katona azonban, ki zsoldjára volt utalva, ki abból kényszerült elélni, ily viszonyok közt a legszánalmasabb helyzetbe sodortatott. Az inség vitte rá, hogy fegyverével szerezze meg legalább a kellő élelmet, s a katonaságból lett az a „nyuzó-fosztó“ nép, a sok ezer meg ezer szabad legény és hajdu, a ki ép oly kegyetlenül gazdálkodott, mint a szintén rendetlenül fizetett német katonaság, vagy épen a török. Hogy a rosszul fizetett, gyakran éhező legénység sorában a fegyelem minden féke megbomlott, hogy kötelessége teljesitésére képtelenné vált, hogy veszély esetén nem igen koczkáztatta életét, az magától értetődik. 1669-ben gróf Csáky István szatmári kapitány irja katonáiról: „ha a ki elszökik is közülök, nincs oly jó lelkiismeret szerint való törvény, hogy ha

kézbe akad is, megbüntethessem, mert a fizetetlenség, melyből mezitelenség és éhség szokott következni, nem kötelezhet senkit." Leveveléhez csatolja „ő felsége szatmári gyalog vitézeinek" panaszát, mely egyszerüségében meghatóan vázolja szánalmas helyzetöket. Annyira jutottak, hogy „némelyikünknek még a szűr is alig akad nyakában, bocskorunk sincs, mezitláb megyünk a zászló alá reggel-estve, még a tizedes is. De még a faló kenyerünk sem volna, ha sallóval, kaszával, cséplővel, kapával egy keveset nem vághattunk volna. De a ki evvel bánni nem tud, gyermekségétől fogva kardjával evén kenyerét — a kénytelenség törvényt szeg" [1]) — vagyis rablásra, fosztogatásra vetemül.

A német kormányzat idején a végbeliek helyzete még rosszabbra fordult. Olyan fontos vár magyar helyőrsége, mint a rév-komáromi, irja 1677 nyarán, hogy noha éjjeli nappali vigyázásban kell lenniök a török közelsége miatt, mégis igen kevés tekintettel vannak reájok s a „seregrendnek is nem lévén semmi fizetése, annyira jutottunk, hogy sokan közülünk immár fegyverét és lovát is elkényszerittetett adni, hogy magát és cselédecskéit táplálhassa ekkoráig." [2])

Igy ama korszakban a török ellenségen kivül az a tényező, mely védelmére lett volna hivatva, a fogadott katonaság lőn egyik főokává az ország pusztulásának. Az inség és nyomor lassankint teljesen demoralizálta a végbelieket. Már a XVII. század közepe táján tulsulyra emelkedtek benne a kétes elemek, az ellenséggel szemben tehetetlen, a védtelen paraszttal szemben erőszakos egyének, a társadalom természetes ellenségei, a munka elől megszökő jobbágyok és mindenféle büntettesek, kik a katonai szolgálatot csak czégérül használták gonoszságaikra, s az

---

[1]) és [2]) Az iratok Orsz. Lev.

ellenség előtt nem igen vitézkedtek. A már többször idéztem katonai emlékirat kiemeli, hogy a végbeli gyalogság kivált jobbágyokból áll; „gyakran azok mennek be a végházakba, a kik avagy földesuraikkal összevesztek, avagy más valami gonoszságot cselekesznek." Később még inkább eltüntek a jobb elemek a végbeliek sorából.

Ez időbeli törvényeink telvék a katonaság elleni panaszszal. De senki oly kérlelhetetlen itéletet a végbeliekről nem mondott, mint a legilletékesebb biráló, a nagy Zrinyi Miklós. E fogadott hadakról irja: „Mentől rosszabb, hitetlenebb, tolvajabb volt országunkban, az gyült össze a mi dobolásunkra." És ki lett az ily csapatok hadnagya? „Szintén az ilyen, — feleli — vagy aki jobban megelőzte a többit részegséggel, garázdasággal, kevélységgel." A maga drasticus nyelvén „rühes juh"-nak nevezi a végbelit, a ki egyebet sem tud, mint „faluról-falura kvártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni."

Ilyen állapotba juttatta a kincstár pénztelensége a végvárbeli sereget, ama hadat, mely a XVI. század végén az ország nemesi ifjuságának virágát, szinét-javát egyesíté magában s a hős Balassa Bálintot ihletett dalra lelkesité. Akkor még a végbeliek a jó hirért, névért, a szép tisztességért mindent koczkára tettek; emberségről példát, vitézségről formát ők adtak. És száz év multán a végbelieknek, ifju vitézeknek dicséretes serege helyét a nép legromlottabb elemei, mint Zrinyi mondja, a rühes juhok foglalták el. Ez eléggé jelzi a fontos honvédelmi tényező szörnyü elsatnyulását.

A magyar fogadott katonaságot teljesen háttérbe szoritani nagyon könnyen sikerült tehát a német kormányzatnak. Egy rész különben is a kuruczokhoz csatlakozott, a másik elszéledt ugy, hogy 1681-ben az összes dunáninneni és tuli területen csupán kilencz magyar-horvát gyalog és lovas század 2234 főnyi tényleges szolgálati

állománynyal maradt, melynek összes évi szükséglete, minthogy a legtöbb század legénysége csak két forint havi zsoldot kapott, 65.694 frtot tett.[1]) Nehány évvel ezelőtt e szám még kétszernél is nagyobb volt. 1674—77-ben a győri, bányavárosi és bánsági főkapitányságok területén 3724 német, 4491 huszár és 3079 magyar gyalog — a mint akkor nevezték: hajdu — 142 tüzér és 110 más ember állomásozott. Volt továbbá német és magyar katonaság a felső-magyarországi főkapitányság területén is, s az emlitett négy főkapitányságban levő összes katonaság hat havi szükséglete tett 353.173 frtot készpénzben s 53.066 frtot posztóban, melyet a kincstár készpénz helyett egyenruhára szokott a végbelieknek adni.[2]) E négy kapitányság helyőrségének költsége is meghaladta tehát az évi nyolczszázezer forintot. De ez összegre sem levén fedezet, a fogadott katonaság minimális létszámra apadt le s az intézmény elvesztette egész jelentőségét.

De nem csupán a helyőrség, a védelmi szervezet személyi tényezői, hanem magok a végvárak is szánalmas állapotba jutottak, s még a kuruczok rohamának sem birtak ellenállani, annál kevésbé voltak képesek a törökök rendszeres ostromával daczolni. Ez szintén nem a törvényeken mult. Az országgyülések mindenkor szivükön viselték általában a honvédelem, de főleg a végvárak ügyét, s jó karban tartásukról egymásután hozták a törvényeket. De itt is igaznak bizonyul a classicus mondás: Corruptissima respublica plurimae leges. Nem tartatott országgyülés, mely valami honvédelmi törvényt nem hozott volna. De minél inkább elszaporodtak a ide vágó törvények, annál inkább hanyatlott a nemzeti honvédelem. A mi különösen a végvárakat illeti, a törvényekben szabatosan meg volt

[1]) Extractus summarius stb. Orsz. Lev.
[2]) Wolff, Die Hofkammer czimü munkája.

jelölve, hogy minden egyes vár, sőt kisebb erőd, melyik megye és járásai országos közmunkájával tartandó épen[1]) s szigoruan meghagyatott, hogy falai, sánczai, árkai jó karba helyeztessenek. De már azon tény, hogy mindegyik országgyülés ismételni kényszerült elődjének intézkedéseit, eléggé elárulja, hogy az idevágó törvények végrehajtására vajmi kevés történhetett. S valóban örökös a panasz az egykoruaknál a végvárak elhagyatott állapota miatt. Igazi nagy erősségnek ez időben csupán Komáromot és Győrt, de főleg ez utóbbit lehet nevezni. Ezek szakképzett hadmérnökök által épitve, s folyton felügyeletök alá rendelve, koruk erőditményi igényeinek szinvonalán állottak. Az 1665-ben épült Lipótvár kisebb volt ugyan, de szintén megfelelt ama kor hadmérnöki tudományának. Ellenben a többi várakat nagyon megrongálta az idő, s a hanyag gondviselés. A szathmári kapitány 1669-ben elpanaszolja, hogy saját lakása düledező félben van, a kémények beszakadtak, s attól fél, hogy az egész épület meggyul; legalább épittessék meg, mert a mint irja, étlen csak nem maradhat. A közmunka ugy teljesittetik, folytatja, hogy a vár palánkjainak kijavitására sem elég. A Szendrő fontos végvárban lakozó nemes és vitézlő rend 1670. május 31-én az uradalom földesasszonyának, Széchy Máriának irja: „Édes hazánk s megnyomorodott nemzetünk végházai közül Szendrő végházánál köntösére nézve pusztább hogy legyen, alig hiszszük.“ Azután elpanaszolják, hogy a „rossz, semmirekellő palánk közt“ a szabadban kénytelenek tanyázni, mert hiába sürgetik a megyéket, melyek törvény szerint a közmunkát kirendelni kötelesek: ezek a vár kijavitására semmit sem tesznek.[2]) De nemcsak ők, hanem a többi

---

[1]) Az országgyülések ide vonatkozó határozatait a Corpus Jurisból az egyes várak szerint összeállitotta Melichar Kálmán Ludovica Acad. Közlönye. 1884.

[2]) A levél Orsz. Lev. Limbus 20.

kapitányok is folyton sürgették a megyét; ez olykor-olykor kirendelte a jobbágyságot, mely néha megváltotta magát, máskor nem engedelmeskedett. Ha pedig megjelent valamely várnál, ott vagy egyáltalában nem czélszerü módon használták fel munkaerejét, vagy pedig egyes kapitányok magánépitkezésekre forditották. E visszaélések ellen számos törvényczikk hozatott, s „mi in effectu is kivántuk venni — irja gróf Eszterházy Miklós nádor, — de nem replikálnak requisitiónkra a nemes vármegyék.“ A vármegyék viszont azzal védekeztek, mint például 1660-ban Bereg, hogy a közmunkaváltságot beszolgáltatták, de az illető várkapitány zsebre rakta. Minde körülmények folytán a végvárak az élő s a holt anyag tekintetében egyaránt védképtelen állapotba jutottak. El is foglalta őket minden ellenség könnyedén, s 1683-ban a törökök bécsi veresége előtt összesen csak nyolcz maradt meg a király kezében.

Magyarország honvédelmi szervezete tehát épen azon időben, midőn legnagyobb szükség volt reá, nemcsak elavult, hanem a több százados használatban teljesen szétfoszlott. Csupán egyes darabjai maradtak meg. Tudták ezt már a kortársak. A javitás érdekében gróf Eszterházy Miklós nádor, korának egyik legkiválóbb egyénisége fenkölt hazafias érzés sugalta fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. Ő még tisztán a régi alapokon óhajtá az ujjáépitést. A reformok embere volt, nem a radicalis ujitásoké. Ismerte a létező bajok legfőbb kutfejét, a pénzhiányt s ezt igyekezett kiküszöbölni. Nemes hévvel fejtette ki az akkori állapotok veszélyeit, hogy áldozatkészségre, ujabb adók megszavazására s a régiek pontos beszolgáltatására serkentse a nemzetet. Csakhogy tervei nem valósultak, de nem is valósulhattak, mert olyan szabatosan müködő közigazgatási és adózási gépezetet föltételeztek, minő akkor Magyarországon nem létezett. Pár évtizeddel később

szintén igaz hazafiságtól vezetve gróf Wesselényi Ferencz nádor tett a királynak részletes előterjesztést a magyar honvédelem reformja iránt. E terv már egy uj eszme, az állandó hadsereg alapján nyugodott. Azt ajánlotta, hogy a végvárakban 25.744 főnyi állandó magyar helyőrség tartassék, melynek évi szükséglete meghaladta a $2^1/_2$ milliót, hogy továbbá az összes végvárak is egy milliónyi költséggel jó karba helyeztessenek s két uj vár épittessék.[1]) Zrinyi Miklós a nagy hadvezér és lánglelkü költő viszont a közvéleménynél próbálta fenkölt szelleme egész hevével az ujitásnak utját egyengetni. A kiváló egyéniség, ki mint hazafi, politikus, katona és költő egyaránt nagy volt, sehol sem küzd oly meggyőzően, oly erővel, lelkesedéssel s annyi dönthetetlen érvvel, mint a kis munkában, melynek czime „A török áfium ellen való orvosság." Régi irodalmunk egyik gyöngye ez a munka, olyan becses kortörténelmi adalék, minő kevés maradt reánk. Azt akarja, annak halaszthatatlan szükségét és sokféle előnyét bizonyitja, hogy „a nemes ország tartson egy ármádát lábon", melynek katonai szervezetéről rövid képet ad, melynek pénzügyi s fentartási forrásait megjelöli, melyet romlatlan elemekből összeállitani, gondosan fegyelmezni és begyakoroltatni, kellően felszerelni s mindennel ellátni óhajt, „mert én azt az ármádát — mondja — örökösnek akarom." Állandó hadsereget sürget tehát a nemzet megmaradására; e nélkül jobb önként kivándorolni; van elég puszta ország Braziliában, ott alapitsunk gyarmatot, ha ezt a hazát megvédeni nem tudjuk — mondja humorba fojtva hazafias bubánatát.

Hatalmas vészkiáltása nem ébreszté tettre a nemzetet. Az 1662-ki országgyülés megkisérté ugyan a régi honvédelmi intézményt javitani, a nemesi fölkelést szabályozni,

---

[1]) Ortelius Red. et Cont.

de a megkésett reform nem hajtatott végre s nem orvosolta az ország bajait.

A honvédelmi intézmények e példátlan hanyatlása azonban nem a magyar nemzet katonai erényeinek, vitézségének, harczias bátorságának hanyatlását jelenti. Ez az ősi jellemvonás nem veszett ki a nemzeti egyéniségből. A magyar katona vitéz, bátor volt ez időszakban is s az egykoru külföldiek kivétel nélkül, még azok is, kik a magyarság törekvései irányában ellenszenvet tanusitanak, elismerik hadi erényeit. Főleg a magyar lovasságot magasztalják s kiemelik, hogy háboruban a magyar többet ér lóháton, mint gyalog. Nem a katona, nem az emberanyag, hanem a katonai szervezet volt rossz, amint azt a maga idejében a hires kurucz tábornok Forgách Simon fölismerte.[1]) A magyar lovas katona mindig huszárnak neveztetik. Öltözetét az egykoruak igy irják le: Fején könnyü sisak, mellén pánczél, melyet köpeny, vagy bunda borit. Fegyverzete szablya, vagy pallos, jobb kezében kopja zászlócskával; a kopja nyele fehérre, vagy vörösre van festve. A nyeregkápában pisztoly van. A gyalog katona rendes nevén hajdu, rövid csövü puskát hord, baloldalán lóg szablyája, jobb oldalán egy övben van a buzogány vagy csákány. A gyalog szintén köpenyt vagy bundát visel.

Egészen kivül állt a magyar alkotmány hadi szervezetén, de nagyobbára honlakosokból alakittatott, a dunai flottilla, mely még a régi magyar honvédelem egyik maradványa. A naszádosok állandó kikötője Komárom volt. Ott állomásozott az egykoruak szerint 24 gyors harczi hajó, vagy naszád s fel s alá czirkált a Dunán. Mindegyiken egy ágyu és 30—32 evező matróz volt. Begyakorlásukra nagy gond fordittatott s egy ütemre eveztek

---

[1]) Zrinyi Miklós művéhez irt előszavában. Bártfa, 1705.

mindnyájan. Fegyverzetök kopjából, hosszu puskából és kardból állt. E naszádok sok szolgálatot tettek a Dunán, melynek kereskedelmi jelentősége akkor nem jutott ugyan érvényre, mely azonban az általános harcztérnek fontos alkatrészét képezte. A törökök szintén nagyobb vizi haderővel rendelkeztek s ennek ellensulyozásán sikeresen fáradoztak naszádosaink, kik kiváltságos magyar honlakosok voltak[1]) s alaposan ismerték a nagy folyam helyi viszonyait. De a magyar flottilla ekkor már egészen a bécsi hadi tanács alatt állt, mely kiforgatta eredeti jellegéből.

A török korszak utolsó évei az összes alkotmányos és nemzeti intézmények terén a kimerülés, a hanyatlás, a feloszlás siralmas képét mutatják.

A igazságszolgáltatáson, a közigazgatáson, a pénzügyeken és a honvédelmen egyaránt meglátszott az ozman uralom rettenetes visszahatása. De az udvari politika egy hatalmi szóval ez omladozó szervezetet mégsem volt képes megsemmisiteni. A gondviselés ugy akarta, hogy a magyar állam azon intézményekkel érje meg felszabadulása nagy pillanatát, melyek mögött másfél száz esztendőn át nemzetisége, hite, hazája, a nyugati polgárosodás védelmében vagyonát áldozta, vérét ontotta.

---

[1]) Szentkláray: A dunai hajóhadak tört.

HARMADIK FEJEZET.

A TÁRSADALOM.

A fejezet tartalma.

I. A társadalom a rendi és felekezeti világban. — A külföld véleménye a magyarokról. — Idegen utazók, — az ország éghajlatáról, — természeti kincseiről, — lakóiról, — szokásairól. — Egy német munka a magyarokról.

II. Az udvar. — A király és a nemzet. — A főuri osztály. — Politikai és anyagi helyzete. — A főurak udvarai. — Az életmód. — Lakmározások. — Mulatságok. — Vadászat. — Lakás és butorzat. — Az aristocratia egykor és ma.

III. A köznemesség. — Szellemének átváltozása. — A szegény nemesek. — A birtokos nemesség és az idegen uralom. — A kuruczmozgalmak hatása. — A vagyoni különbségek. — Nemesek Szepesben. — Liptóban. — Életmódjok. — A nemesség s a városok. — Küzdelmeik. — A nemesség beköltözése a városba. — Ennek hatásai. — A nemesség felfogása a polgárokról. — Válságos helyzete.

IV. A jobbágyság. — Általános helyzete. — Terhei. — Közadó. — Párbér. — Urbér. — Jobbágy és földesur. — A jobbágy jogi állása. — Viszonya az urasági tisztekhez. — Költözködési joga. — A katonatartás. — Német és magyar katonák zsarolásai. — A jobbágy családi élete. — A falvak a felföldön. — Az alföldön. — Az életmód. — Mi mentette meg a szegény népet?

V. A városok. — Jelentőségök. — Nem magyarok. — Kizárólagosságuk. — Kiváltságaik. — Egyes csoportok. — Pozsony. — Sopron. — Nagyszombat. — Kassa. — Lőcse. — A városi hatóság. — A város jogélete. — Belső igazgatása. — Szépitési és tüzbiztonsági intézkedések. — Az önvédelem és szervezete. — A polgárság életnézlete. — Házai. — A lakás. — A butorzat. — A viselet. — Lakomák. — Helyi szokások. — Debreczen és a magyarság.

VI. A nők szerepe. — A politikában. — A szellemi életben. — A társadalomban. — A főrangu nő. — A köznemes nő. — Az alsóbb osztálybeli nő. — Házasság nemes és nem-nemes közt. — A kor közerkölcsisége. — A nőiség cultusa.

I.

A társadalom állapota a nemzeti közintézményekben tükröződik vissza. Ezek keretében mozog tevékenysége, ezek befolyásolják anyagi jóllétét, szellemi haladását és eszményi törekvéseit. Rongált, hiányosan müködő államszervezetben virágzó társadalom nem képzelhető. XVII. századi intézményeink és gyakorlati hatásuknak jellemzésében benfoglaltatik tehát már a társadalmi viszonyok rajza, sőt birálata is. A szó modern értelmében társadalom a középkorban — s Buda visszafoglalása előtt Magyarország még nem jutott ki belőle — egyáltalán nem létezett. Az a nagy hatalom, mely ma minden téren üdvösen egésziti ki az állam müködését, mely nemes eszmék szolgálatában százezereket áldoz, a tudománynak, müvészetnek, közjótékonyságnak fényes csarnokot épit s fölkarolja a sokféle emberbaráti törekvést, nem fejlődhetett ki a rendi szétszaggatottság mellett, melynek az egyház régibb erőteljesen democraticus irányzata is meghódolt. A válaszfalakon, melyek a nép egyes osztályait ridegen elkülönitették egymástól, csak a vallás tudott rést ütni s ő alkotta az egyedüli lelki kapcsot nemes, polgár és jobbágy között. A hitegység korában valóban az egyház végezte a mai társadalom teendőinek szertelenül nagyobb részét; oktatta, tanitotta a hiveket, közvetitette nálok a szeretet müveit, enyhitette inségöket, gyógyitotta betegeiket, gondjaiba vette az elaggottakat. A hitegység megszüntével e nagyszerü tevékenység is megakadt s a rendi tagolaton kivül

a társadalomban a felekezeti megoszlás került érvényre. Utóbb gombamódra szaporodtak a felekezetek; sokféle secta támadt nálunk is, uj-keresztény, szombatos, unitárius s az egyik bizalmatlanul, ellenségesen nézte a másikat. Ekkép a nemzet-egész nemcsak politikailag, hanem vallásilag is számtalan apró töredékre forgácsolódott, melyek örökös versenyharczait még nem mérsékelte egy magasztosabb eszme, a közös nemzeti érzés tudata. Világtörténelmi tapasztalás, hogy a felekezeti szellem, a hol élesen érvényesül. s ez történt nálunk a XVII. században, hatalmasabb minden egyéb érzésnél. Az a visszataszitó erő, mely az emberek közt a valláskülönbség czimén müködik, mindig háttérbe szoritja azon vonzó erőt, mely őket mint egy és ugyanazon haza fiait egyesiti. Sőt a XVII. században a rendi ellentétek szintén élesbedtek. A renaissance egykor már majdnem odáig jutott, hogy áttörje a rendi válaszfalakat s az egyház első századainak szellemében visszahelyezze jogaiba a keresztény democratiát. De a reformatioval kezdődő harczias korszak más irányba terelte a fejlődést s a heves valláspolitikai tusákban a rendi válaszfalak még ridegebb alakot öltöttek. Rendi és felekezeti talajból fakadt Magyarországon is a XVII. században minden. A hazafiság, a szabadság, az erkölcs és a humanitás eszméi mindnyájan rendi és felekezeti korlátok közé szorultak s ennek megfelelő sajátos jelleget öltöttek. Megvolt a szó, az érzés, de más tartalommal, mint ma. Kétszáz évvel ezelőtt e jelszavak, melyek ma egy nagy nemzet minden rétegét egyenlően föl tudják villanyozni, csak szükebb társadalmi köröknek szólottak. Függetlenség, szabadság lengett a régi zászlókon is. De más volt a szavak tartalma, mint ma s azok, kik pro libertate küzdöttek, ezt a szabadságot a saját kizárólagos privilegiumuknak óhajtották, melyből ki legyen zárva nemcsak a polgár, a jobbágy, a zsellér, hanem lehetőleg bármely más vallásu ember. Min-

den egyes rend, minden felekezet a saját külön érdekeiért küzdött. A felekezetek harczaiból semmi haszon sem hárult a vallás, a lelkiismeret általános szabadságára és a politikai állásáért küzdő kiváltságos osztály szintén csupán saját „nemesi szabadság"-át, „nemesi jussai"-t védte,[1]) föl és lefelé ugyanazon elszántsággal. A mint a királyi hatalommal, ugy az alsóbb rétegekkel sem akarta a maga külön jogait megosztani. Ez a középkori világ jellemző sajátszerüsége mindenütt. A mai embernyom a szabadság egyik legfőbb kezességét, szilárd alapját abban látja, hogy áldásaiban minél többen részesüljenek. De a privilegiumok korszakában a kizárólagosságot tekintették az előjogok legfontosabb biztositékának. Igy az osztályok exclusiv törekvései mellett igazi társadalom nem képződhetett s a népélet társadalmilag épen ugy szét volt forgácsolva, mint politikai és vallási tekintetben.

A régi Magyarországról és lakosairól már sok egykoru tudományos és utazási munka maradt fenn. Hazánk épen a XVII. században nem volt terra incognita a külföld előtt, melynek figyelmét állandóan ide irányozták a szüntelen folyó heroicus küzdelmek. Ezer meg ezer idegen katona harczolt itt a törökkel s hazatérve csodadolgokat beszélt tapasztalatairól olyan országban, mely sajátszerü viszonyaival, feltünő szokásaival, természeti szépségeivel lényegesen különbözött a nyugati világtól. A kalandos apró harczok, a véres nagy hadjáratok, melyek minduntalan ismétlődtek, sohasem engedték elszunnyadni a külföld érdeklődését.

A legjámborabb nyárspolgár is szivesen elbeszélgetett egy pohár sör mellett azokról a vérengző tusákról, melyek „messze lenn Törökországban" nem szüneteltek soha.

---

[1]) Ugyanez történt Németországban, hol a fejedelmek a császár, a rendek a fejedelmek ellenében mindig a „deutsche Libertät" jelszavát hagoztatták, de ez alatt csupán a magok kiváltságait értették.

Kiváncsiságának, tudvágyának kielégitéséről sietett gondoskodni a már akkor nagyhatalmu sajtó. Tömegesen jelentek meg a tudományos vagy napi szükségleteknek szánt könyvek, rajzokkal, arczképekkel, csataképekkel ép oly gazdagon illustrálva, mint ma a leghiresebb képes lapok vagy diszmunkák. Angol, olasz, hollandi, német, latin és franczia könyvek élénken foglalkoztak a magyar néppel és viszonyaival s habár némelyik furcsa módon összezagyvált költészetet és valót, a sok felületes között akadtak nagybecsü, kitünő munkák, müvelt és lelkiismeretes iróktól, tudós utazóktól, a viszonyokat élesen megfigyelő férfiaktól. Velencze bécsi képviselőinek jelentései, Konstantinápolyba utazó császári oratorok és kisérőik uti rajzai, Tollius és John Brown, valamint a kalandor Simplicissimus helyszini tapasztalatainak leirása, Fröhlich Dávid a késmárki mathematicus és számos külföldi tudós szakmunkái jellemző érdekességgel tükrözik vissza Európa felfogását a magyar népről és XVII. századi állapotairól.

A sok munka közt alig akad egyetlen is, mely nem szólana rokonszenvvel a magyarságról, részvéttel hányatott sorsáról s elismeréssel kitartó küzdelmeiről az ozmánok ellen. Minél távolabb állottak az irók a bécsi hivatalos világtól, minél kevésbé meritették értesüléseiket az udvar köreiből, annál kedvezőbb volt itéletök. A velenczei követek, a hires relatiók irói, kik másod kézből vették informátioikat, a nemzet politikai törekvései iránt sokkal inkább elfogultak, mint azok, kiket a katonai szolgálat, vagy másnemü hivatás hozott Magyarországba. A független emberek, kik saját szemökkel látták a nép szenvedéseit, kik tapasztalataikat részrehajlás, vagy politikai mellékczél nélkül vetették papirra, meleg részvéttel szólottak — s ez érzést olvasóik szivében is fentartották — a magyarságról, mely a bécsi kormánytól állami jogaiban és lelkiismerete szabadságában, a török uralomtól emberi

lételében fenyegetve, csodás kitartással védte magát a mindenfelől reá zuduló veszélyek közepett, s melyre ez időben is alkalmazható volt az, a mit egy emberöltővel előbb Pázmány Péter mondott, hogy „mint a küszöb és ajtó között levő ujj, ugy vagyunk mi is a hatalmas császárok közt és mind oltalomtul, mind ellenségtül romlanunk kell.“

Magyarország éghajlatáról a külföldön igen kedvezőtlen és hiányos fogalmak terjedtek el. Gyilkosnak, emberfogyasztónak tartották, mely örökösen szüli a járványokat s főleg az idegenekre hat rombolóan. Egészségtelen volta miatt a magyar földet a keresztények sirjának, a németek temetőjének nevezték. E sokban nagyitott, sokban téves felfogás a komolyabb munkákba is behatolt, noha már a magyarországi Fröhlich [1]) helyesebb nézeteket igyekezett terjeszteni s kiemelte, hogy nehány kevés hely kivételével a levegő egészséges s csak a sikságon nagyobb a nyári hőség, mint Európa más mérsékelt égalju országában.

Annál kedvezőbb felfogás uralkodott az ország termékenységéről, természeti kincseinek nagyszerüségéről, gazdagságáról vadban, halban, mindenféle terményben s ennek folytán a nép jóllétéről, valamint a kiséretében jelentkező tunyaságról és pazar életmódról. Itt is sajátszerüen összebonyolult a költészet és a való. Az ország pazar természeti kincsei akkor is megvoltak s Brown, az angol utas fölemliti, hogy Európa egyik országa sem éri fel hazánkat bor, meleg fürdők, ásványvizek s nagy, hasznot hozó folyamok tekintetében, mely utóbbiak csodásan gazdagok halakban. El volt ragadtatva a szőlőtől is s főleg a verőczeit — Vácz mellett — s a szerémségit

---

[1]) Bibliotheca Sive Cinosura Peregrinantium. Ulm, 1643. Magyarországról a IX. fejezet szól.

dicsérte. Kiváltképen magasztalta a kitünő és olcsó kenyeret, melyből két krajczáron többet kapni, mint Angliában huszonnégyen.

De az éles eszü angol tudós, kit a londoni orvosi egylet küldött hazánkba, észrevette, hogy a természeti adományok még nem azt jelentik, hogy a nép könnyen él és jó módban van. Különböző irányban járva be az országot, szemébe ötlöttek az egyes vidékek közötti lényeges különbségek. A török uralom alatt levő vagy hozzá közelebb eső megyék egészen más képet nyujtottak, mint a többiek. Midőn Komáromból a bányavárosokba s onnan a Vágvölgyén át Pozsonyba rándult, feltünt előtte, hogy Felső-Magyarország nagy része egészen máskép néz ki, mint Ausztria. Lépten-nyomon találkozott nyomaival annak, hogy hazánk állandó és örökös csatatér. Szegényes falvak, omladozó házak, néhol tető, fedél nélkül, másutt alig valami butorral ellátva léptek eléje mindenütt. A lakosok őszintén megvallották, hogy nem is igyekeznek helyzetöket javitani, házaikat felépiteni, nehogy azon gyanuba jussanak, hogy némi jóllétre tettek szert s ezzel magokra vonják a török vagy más hatalmasok figyelmét. A töröktől távolabb eső falvak állapotát valamivel türhetőbbnek találta ugyan, de ott meg a vallásüldözések s más állami bajok gátolták a nép anyagi gyarapodását.

Közvetlen tapasztalatai az angol utasban teljes rokonszenvet ébresztettek a magyarok iránt. Azt találta, hogy nem a tudományokkal, hanem katonai dolgokkal foglalkoznak ugyan, de nem nélkülözik a képességet a szép müvészetek és ismeretek elsajátitására. Ruházatok a katonai hivatáshoz alkalmazkodik s ez életmódnak annyira megfelel, hogy horvátok, tótok s mások is elfogadták a magyar viseletet, sőt a végvárakban még a törökök is. A ruha mindig szines, kék, sárga, zöld, biborszinü ; fekete ruhát ritkán látni s a papok sem járnak feketében. Mint

ritkaságot emliti, hogy a magyarok fejöket egészen lenyirják s csak homlokuknál hagynak üstököt. Ez a nagyban elterjedt divat, a törököktől hatolt át hozzánk a XVII. század elején s jámbor keresztény lelkekben, mint a késmárki tudósban Fröhlich Dávidban nagy felháborodást keltett. O mondja, hogy e csunya szokást „ujabban"[1]) fogadták el a szomszéd töröktől és muszkától.

Egy másik egykoru iró[2]) szerint Magyarország lakói harcziasak, és a kereszténység határvonalán őrködnek, szabadságukat vitézül védik, de finom modorban és a felsőbb művészetekben nem sokra vitték, ámbár főleg a nyilvános életben a latin nyelvet használják. Szokásaik jellemzésére fölhozza, hogy nagyon szeretik a fokhagymát, épen ugy, mint a spanyolok a retket, s ünnepeken, lakodalmakon drága prémes ruhát és kalpagot hordanak télen nyáron, sőt a legnagyobb melegben is. Körülbelül ugyanezt mondja Simplicissimus, ki a lakosokat ekképen jellemzi: Ezek az emberek nem oly dölyfösek, mint más nemzetek, viseletöket sem változtatják, mint más népek; szivesen ragaszkodnak ősrégi kiváltságaikhoz, s ellenségei minden ujitásnak, mindnyájan háborura hajlandók s nagyon is könnyen koczkáztatják életöket. Szokásaikban udvariasak, de nem szeretik a tulságos bókolást. Kemény természetüek s inkább élnek durva, mint subtilis ételekkel; a ruházatban szeretik a fehér, vörös, zöld, lazur és kék szint. A fehérnép nem rut s illedelmes, takaros ruhát visel. A férfiak szintén jól megtermettek s szeretik a nagy szakállt, de nem a hosszu hajat. A magyarok nem sokat utaznak, mely okból szokásaikat és erkölcseiket a legjobbaknak tartják;

---

[1]) 1643-ban megjelent Bibl. Peregrinantium czimü művében emliti a magyarokról, hogy „noviter in rasura capillorum et gestatione cinguli infra unbilicum vicinos Turcas et Moscos turpiter etiam imitari ceperint.

[2]) Zeiller M. Neue Beschreibung.

minden többi népnek, de főleg a németeknek ellenségei, s inkább fejöket vétetik, semhogy más nemzetek által reguláztassák magokat. Hatalmasul ülik meg a lovat s a vivásban mi sem gátolja őket, mert könnyü, rövid és kényelmes ruhát viselnek. A nemes, polgár és paraszt Kassától egész Erdélyig fiatalságától kezdve katona. E jellemzés sokkal inkább megközeliti a valóságot, mint azok a félhivatalos, bécsi udvari sugalmazásra készült iránymüvek, melyek már a XVII. században a végből irattak, hogy Európa rokonszenvét elvonják a magyar nemzettől és törekvéseitől. Már azon időben felhasználták a sajtót efféle czélokra. Egy ilyen munka[1]) szerint a magyarok nem üznek ipart és kereskedést, nem járnak a külföldre sem tanulni, sem katonáskodni, hanem otthon lebzselnek és elégedetlenkednek. Nincs drágaság; a föld kitünő és rendkivül termékeny. A nép tehát nem kénytelen dolgozni, hanem dőzsöl, eszem-iszommal és henyéléssel tölti idejét. Mindenki fiatal kora óta megszokta a jó életet s a tunyaságot; a köznép lusta, az urakban pedig nagy az ambitio, a dics- és uralomvágy, azért mindenkor készek az országot zavargásokba dönteni, hogy annál könnyebben fosztogathassanak és féktelenkedhessenek.

Mig azonban a magyar nép folytatta hősi küzdelmét a félholddal, az efféle elfogult és rosszakaratu iratok nem érték czélt. A müvelt Európa nem szünt meg annak tekinteni a magyarságot, a mi csakugyan volt, a keresztény polgárosodás védfalának, a nyugati világ előörsének az ázsiai barbárság ellen.

---

[1]) Ungar. Libertiner 1687-ben megjelent röpirat, melyet Flämitzer J. M. császári hadbiró irt.

II.

Amint nem volt a XVII. századi Magyarországnak politikai góczpontja, ugy még kevésbbé lehetett társadalmi középpontja. Ama korszak magyar hazafia nem azokkal az érzelmekkel tekintett Pozsonyra, az ország fővárosára, mint ma Budapestre, vagy már a XVII. századi angol ember Londonra és a franczia Páris-Versaillesra. Mit is látott volna ott? A nemzeti nagyságból, a nemzeti dicsőségből vajmi keveset. A város székhelye volt ugyan egy-két állami főhatóságnak, de különben meglehetősen kivül állt a nemzetélet keretén. Teljesen hiányzott belőle az, ami London és Páris fővonzóerejét tette, a világvárosi jellem, s a királyi udvar fénye. A magyar király udvartartása idegenszerü volt s különben is külföldön székelt. Ez okból az udvar befolyása a harczias erkölcsök és szokások szeliditésére, a társadalmi érintkezés finomitására, a müveltség terjesztésére az egész század folyamán Magyarországon egyenlő maradt a semmivel. A király csak az országgyülés idején szokott magyar földre jönni. De országgyülés 1680. körül már tizennyolcz évig nem tartatott, s midőn Lipót király ily alkalommal utoljára Pozsonyban járt, a rideg és merev spanyol etiquette, melynek bonyolult szertartásaiból teljesen elpárolgott a megnyerő franczia elegantia, elijesztette köréből a szabadabb mozgáshoz szokott magyar főuri világot. Még nagyatyja idején szivélyesebben érintkezett nemzetével a király. II. Ferdinánd nejével és két fiával — az idősebbik, III. Ferdinánd, már meg volt koronázva — 1634. decz. 18-án érkezett Sopronba az országgyülésre. Hagyományos szokás szerint ilyen alkalmakkor mindkét tábla összes tagjai, főurak és követek, az érkező uralkodó köré csoportosultak s magyar módra kezet fogtak

vele. Ezuttal azonban, mint egy megyei követ emliti,[1] a palatinus megkérte az urakat, hogy a hideg téli időben a mezőn ne molestálják a kézfogással, hanem csak a deputált personák fogják kezét ő felségének. A nádor akként intézkedett, hogy az országgyülés ünnepélyes fogadtatása másnap legyen, a mikor is szabad minden követnek kezet fogni a királylyal. Az „asszony császárné"-val szintén kezet szoktak fogni. De a nagy hideg miatt nem szállt ki kocsijából s igy a kézszoritás elmaradt. Ez a patriarchalis szokás I. Lipót idején már megszünt. Az udvar kimért szertartásai háttérbe szoritották, s a király Pozsonyban is főleg udvari környezete közt maradt, mely idegen volt s társadalmilag hatni sem igyekezett a magyar főuri világra.

De azért ez időbeli irodalmunk minduntalan emlegeti az udvart és udvari életet. Csakhogy ez alatt nem a király, hanem a magyar főurak udvartartásait érti. Minden mágnásnak megvolt a maga udvara s fényes háztartása valamelyik családi várában vagy erősitett kastélyában. Még mindig ugy éltek birtokaikon, mint a feudalis világ oligarchái, igazi kiskirályok, kiknek a törvény óriási jogkört, kiterjedt jószágaik roppant hatalmat, ősi nevök varázsa ellenállhatatlan tekintélyt kölcsönzött. A XVII. század folyamán már tömegesen történt a grófi és bárói rang adományozása a nagybirtoku nemesség számára, s az uj czimek viselői kezdtek zárkozott kasztképen elválni a kis- és középbirtoku nemességtől, melynek köréből mindnyájan kikerültek. De azért udvarivá, mint Bécsben a cseh, Versaillesban a franczia, még nem változott az aristocratia. Függetlenül, szabadon élt jószágain s büszke nyakát nem hajtotta meg senkinek. Az egyetlen Pálffy Károly grófot jellemzik a kortársak olyannak, mint a ki nemzetiségéből kivetkőzött s udvari mágnás lett. Ő tehát e typus első példánya hazánkban.

[1] Szemere Pál követi jelentése Zemplénmegye levéltára.

Csakugyan ő az egyetlen magyar, ki az 1665—6-ki bécsi udvari ünnepélyekben a külföldi főurakkal közvetlen szereplőként a carrousselben részt vett. A többi magyar urak csupán a nézők közt foglaltak helyet.

Az aristocratia önállósági hajlamai erőteljes kifejezést nyertek az 1670-ki mozgalomban, melynek tragicus lefolyása számos főrangu családot gyászba ejtett. Többen vérpadon hunytak el, mások bujdosni kényszerültek, s vagyonukat a fiscus zár alá vetette. A Zrinyi, Frangepán, Nádasdy, Wesselényi, Thököly, Balassa, Rákóczy és más nagy családok belesodortattak a catastrophába, a többieket pedig az alkotmány felfüggesztése szoritotta le a közélet mezejéről.

A zavaros idők, valamint a nyilvános szerepléssel és a fényes udvartartással járó fokozott szükségletek a főuri osztály vagyoni állását már ekkor érzékenyen érintették. Óriási birtoka volt egy-egy főurnak. Volt terményekben busás jövedelme is. De a készpénzjövedelem nem állt többé arányban azon kiadásokkal, melyeket készpénzben kellett födöznie. A hiányt mindenféle hitelmüvelettel egyenlitették ki, s az adósságcsinálás nagy arányokat kezdett ölteni. Mások az ingó vagyont, az ősi családi kincseket, az arany-ezüst „marhát", ékszert és ötvösmüvet értékesitették.

Még a dusgazdag, egy kis országnyi birtokkal biró Báthory Zsófia, I. Rákóczy György özvegye sem rendelkezett annyi készpénzzel, hogy egy reá nézve fontos jószág vételárát kifizethesse s kincses háza arany-ezüst tárgyai egy részét kényszerült felajánlani. Mások Bécsbe vitték ilynemü értékeiket, hogy ottani gazdag pénzembereknél zálogba tegyék. Mások vagy egész uradalmakat, vagy egyes jószágrészeket zálogositottak el vagy enélkül csináltak bécsi és felvidéki kereskedőknél adósságot, melyet a legritkább esetben törlesztettek készpénzzel,

hanem kivált borral, buzával és más nyersterménynyel. Az óriási földbirtok nem menté meg a főurakat az eladósodástól, mely némelyiknél, mint gróf Wesselényi Ferencz nádornál, kinek pedig — ezt maga emlité — három milliónyi ingatlana volt, egész a tönkrejutásig fokozódott. De a magyar Crösus, a vérpadon elhunyt Nádasdy Ferencz gróf után is elég sok adósság maradt. Két másik vértanutársa ellen a hitelezők még nagyobb követelésekkel léptek elő. Gróf Draskovics Miklós országbiró szintén a leggazdagabb főurak közé tartozott, s midőn meghalt, özvegye 1682-ben fájdalmasan panaszkodott a sok adósságon. Özvegy gróf Pálffy Francziska hasonló bajjal küzködött, s sok adóssága törlesztésére nem birt pénzhez jutni, ámbár ingatlana tetemes volt.[1]) Az erős királypárti gróf Eszterházy Pál feltünő nagy adóhátralékai 1674. körül szintén főleg a készpénz-hiányra vezethetők vissza. Mindez oda mutat, hogy a nagy változás, mely a natural gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba való fokozatos átmenet folytán Európaszerte beállt, nálunk először is a magyar főuri világban, a legfelsőbb társadalmi rétegben éreztette hatását.

De bármi megdöbbentően mutatkoztak a pénzügyi hanyatlás előjelei, bármint befolyásolták a politika váltakozó esélyei az egyes családok sorsát, és bármennyire összetornyosultak a felhők az ország láthatárán, a magyar aristocratia ez időben is a világi elem legfontosabb szereplője maradt.

A nemzet benne látta természetes és törvényes vezetőjét, tisztelettel tekintett fel hozzá s készségesen követte vezényszavát. A nagy mozgalmakat, melyek a felszabadító háboru előtt a hazán átviharzottak, főurak kezdeményezték, de a középosztályok tömeges részvételével nyerték mélyen ható nemzeti jelentőségöket. Ritkán nyilatkozott

---

[1]) Panaszkodó leveleik. Orsz. Lev.

tökéletesebben az érdekek, az érzelmek, a politikai törekvések közössége, mint akkor a kiváltságosak összes rétegei közt. A főnemesség még nem hajtotta büszke nyakát az udvari járomba, nem németesedett, francziásodott ugy el, mint utóbb. Nevelése, életmódja, müveltsége, egész világnézlete még ugyanazon közös talajból, a magyar nemzeti szellemből fakadt, mint az akkori középosztályé, a nemességé. Dus vagyona, a hatalom, melyre szert tett, s az ebből folyó nagy politikai és társadalmi előnyök már némi irigységet kezdtek ugyan kelteni, mi azonban még kevéssé hatott át a politikai életbe. Egy e korbeli szinmüben kifejezést nyert a főur és köznemes közti ez ellentét. Az igaz nemes ember képviselője, a jó kedvü Gaude uram már akkor azzal vág vissza egy főurnak: „Nagyságodhoz én nem tehetem magamat; mert Nagyságod nem ember, hanem ur.“ De ez a guny az akkor még lappangó ellentétet jelzi, mely csak pár évtizeddel később fejlődött ki egész ridegségében a főranguak és közép nemesség közt. II. Rákóczy Ferencz idejében megtörtént, hogy a legvitézebb hadvezérek egyike csak azért nem nyerhette el a legfőbb katonai rangot, mert nem volt mágnás, hanem csak köznémes. 1680 táján azonban a főurak legtöbbje sem müveltségre, sem szokásaira nem különbözött a köznemességtől, melyből kiemelkedtek s melylyel még mindig sokféle vérségi, családi és vagyoni kapcsolatban állottak.

A XVII. század magyar főurai leginkább régi várakban vagy kastélyokban laktak, melyek olyan időben épültek, midőn kevéssé lehetett számba venni a kényelem igényeit. A közbiztonsági viszonyok megrendülése, a török portyázásai az urakat arra kényszeritették, hogy magas hegyen épült, sánczczal, árokkal védett váraikban tartsák udvarukat. Az a körülmény pedig, hogy mint minden nemes ember, a főur is született katona volt, kinek folyton készen kellett állania, hogy a király parancsára a

harczmezőre siessen, az életmódnak állandóan tábori, katonai szinezetet adott. Ha az ur otthon élt, megfelelő őrség környezte; ha utazott, számos katona és szolga kisérte. Mindez visszahatott egész életmódjára; a harczias környezetben finomabb modor, csiszoltabb, pallérozottabb szokások és érintkezési formák nem fejlődhettek. A tábori élet erősebb parfumje érezhető még a legelőkelőbb háztartásokon is.[1]) Középpontját a főur és családja alkotta. Köréje csoportosultak a férfi- és női szolgaszemélyzet legkülönfélébb rangfokozatai. A nők közt legelől állottak az ugynevezett „öreg" asszonyok. Nem azért hivták őket igy, mert nagyon elvénültek. Ők voltak a háziasszony támaszai a háztartás vezetésében, a gyermekek nevelésében, az unalom elüzésében, szóval segédkeztek neki és szórakoztatták. Csakis tisztes nemes asszonyokat, özvegyeket vagy olyanokat, kiknek férje katonai vagy hivatalos teendők folytán hosszabb időre más vidékre távozott, vettek az urasszonyok ily állásba magok mellé. Voltak azután leányasszonyok, jobb családból származó fiatal hölgyek, kik nevelésöket befejezni, háztartási ismereteiket kiegésziteni vagy az előkelők közt szórakozni jöttek egy időre a főuri udvarba, melyet az ifjak hasonló czélból nagy számmal kerestek fel. Általános szokás volt, hogy a nemes urak felnőtt fiaikat, mielőtt ezek a közpályára kiléptek, ismeretek, összeköttetések szerzésére, egy főur udvarába küldötték. A főurak szivesen magok köré gyüjtötték a középbirtokos családok ifjait és leányait. Költségbe ez nem került; mindenféle élelmiszer termett bőven, másrészt az illetők nem csupán bizonyos apróbb szolgálatokat végeztek, hanem nagyban emelték az udvartartás fényét. Hozzájok járultak az uradalmi tisztek, a gazdaság vezetői, a

[1]) A XVII. századi magyar főuri életet részletesebben rajzolom „Széchy Mária" czimü munkámban a 172—204. lapokon.

várőrző katonaság, a cselédség, zenészek, mesteremberek; igy a főuri udvar meglehetősen népessé lőn s az udvartartás néha egész fejedelmi személyzettel rendelkezett.

Komoly irók és satiricusok egyaránt kevéssé kedvezőnek rajzolják a főuri udvarok ez időbeli erkölcsi állapotait. Az „udvari" emberről nem a legjobb véleményt táplálták. Egész közmondássá vált, hogy

Az udvari, ha nem tud hizelkedni,
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Ritkán szokott az oly valamire menni.[1])

Egy másik egykoru költemény,[2]) mely értékes adalékul szolgál a kor mivelődési viszonyai ismeretéhez, a főurak elé tart tükröt s abban nagyon különös dolgok láthatók. Azt állitja, hogy nincs olyan udvar, a hol a szolga urától akár gróf, akár zászlós ur, akár nemes ember legyen, jó példát vehetne. Az ur maga nem foglalkozik komoly dolgokkal, törvényolvasással, ország ügyeivel, hanem

Ha magát elunja ostáblya-játszásban,
Avvagy hogy ifjakkal a kugli-hányásban,
Mulatja idejét gyakran nyulászásban,
Egyéb sok efféle haszontalanságban.

Az urak, hogy minél zajosabb legyen udvaruk, válogatás nélkül mindenkit magok mellé vesznek s legfeljebb ép oly könnyen el is kergetnek, ha tetszésöket megnyerni nem képes. Fizetést ugysem adnak neki, de ha az ur és az asszony körül jól tud forgolódni, akkor ehetik, ihatik bőven s megkapja az ur ócska köntöseit, ezenkivül azonban csak koczka és kártya a conventiója. Az udvariak urok

[1]) 1678-ki naptár egy verse.

[2]) Czime Udvari Violÿa s 35 versszakban rajzolja az udvari életet. Nemzeti Muzeum.

ruhájában hivalkodni szoktak; süvegöket balfülökre csapják, üstöküket hajtják, fodoritják, övüket hosszan lebocsátják s korbácscsal kezökben járják be a korcsmákat, isznak, egymással csere-berélnek s hazatérve

Konyhán nyalakodnak s némely a kulcsárnál.
Ihognak-vihognak leányasszonyoknál,
Ott rut tapogatást s csókokat láthatnál.
Az ifjak minemük leányok olyanok.

Mint az ur az ifjakra, ugy az asszony a leányokra sem visel gondot. Ezek néha napestig vele henyélnek vagy a kertben tánczolnak. Sokat állanak az ablakban, csókot dobálnak le az ifjaknak, s még a templomban is csak suttognak, csintalankodnak. Nincs az a parasztház, melyben annyi trágárságot hallani, mint egy zászlós ur vagy akármely gróf asztalánál, mert ott csak háromféle ember kap helyet: a nagy ivó, a hazug-hizelkedő és a trágár beszédü.

Efféle dolgokat udvarban tanulnak,
Mert egyéb jót semmit sohasem láthatnak.
Mestere az udvar a sok trágárságnak,
Koczka, kugli, kártya s trapulya-játéknak.

Az erkölcsös verselő azzal végzi kifakadásait, hogy: Exeat ex aula, qui cupit esse pius, távozzék az udvarból, a ki jámbor kiván maradni.

Hogy ez a rajz nem épen tulsötét s nagyjában a való képét adja, azt a kor kimagasló alakja Zrinyi Miklós megerősíti, ki az udvari életről nem sokkal kedvezőbben itél. Gáncsolva emliti, hogy a nemes ifjak tétlenül töltik idejöket s „legfelebb egy magyar ur udvarába“ állanak be. „Ott mit tanulnak? Innya. Mit többet? Pompáskodni, egy mentét aranynyal megprémeztetni, egy kantárt pillangókkal czifráztatni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egyszóval esküdni, hazudni és semmi jót nem követni.“ Természetes azonban, hogy az egyes

főurakhoz képest udvaruk és háztartásuk jellege is változott. Az ur egyénisége egész környezetében visszatükröződött s egy Zrinyi Miklós udvarát egészen más szellem hatotta át, mint egy másikét, aki a köznapiság szinvonalán tul nem emelkedett. A csáktornyai élet meglepte és elbüvölte a külföldi vendégeket. Tollius, a kiváló hollandi tudós egész elragadtatással festi azt s az előkelő franczia katonatisztek, kik Zrinyivel az 1664-ki nagy hadjáratban megismerkedtek, bámulattal szóltak a kiváló emberről, kiemelve, hogy nem hitték volna, hogy a magyar népnek ily ritka műveltségü főurai lennének. Gróf Wesselényi Ferencz nádor udvartartása szintén nem csupán eszemiszomra volt berendezve; a szellemi érdekek figyelemben részesültek, s sok derék, érdemes ember ott kezdte meg nyilvános pályáját. Gróf Nádasdy Ferencz országbiró korának egyik legtudósabb főura volt s az aristocrátiában akadtak más, nagy müveltségü, szellemi és tudományos törekvések iránt érdeklődő, irodalommal többé-kevésbé foglalkozó, vagy legalább az irókat anyagilag támogató férfiak. A XVII. században a magyar könyvek jelentékeny része áldozatkész mágnások és nemesek költségén jelent meg s amint az irók közül a legtöbb ez osztályhoz tartozott, ugy az irodalompártolást is erkölcsi kötelességének tekintette s bőkezüsége tette lehetővé számos eredeti és forditott munka kiadását. Könyvtár épen nem tartozott a ritkaságok közé a magyar uri házban. Némely főur buzgón foglalkozott érmészettel, numismaticával, mások ismeretszomja a XVII. század hirhedt korcs-tudományánál, az astrologiában és az alchymiában keresett kielégitést. Szóval az uri osztály nem szükölködött, művelt, idegen nyelveket ismerő, világot látott emberekben, kik tanulmányaikat hazai, vagy külföldi főiskolákon végezték. A legtöbbre azonban mégis illett az akkor gyakran hangoztatott vád, hogy nem járnak peregrinálni idegen országba, nem

ismerkednek meg más népek haladásaival, hanem otthon ülnek s ha épen közteendők nem foglalkoztatják őket, lakmározással, hiábavalósággal töltik az időt. Az ilyenek udvara csakugyan nem is volt a műveltség, erkölcs és finom modor főiskolája. Kiválóan rossz hirben állt gróf Thököly István († 1670.) késmárki udvara, melyet ama kor egyik kitünő ismerője[1]) Circe barlangnak nevez.

Thököly István halála után fia Imre, a későbbi kurucz király Erdélybe menekült s ottan élt kiterjedt birtokain. Legénykorából fennmaradtak naplói, melyekben pontosan följegyezte, mit csinált napról-napra, hol járt, mit művelt éveken át. Összeköttetésben állt ugyan az erdélyi irányadó körökkel, s a bujdosó magyarokkal, de maga még nem lépett ki a politikai szinpadra. Magánéletet folytatott rangjának és vagyonának megfelelően s naplója aprólékos részleteiben megadja egy akkori főrangu ifju életmódjának képét. Gondos vallásos nevelésben részesülvén, lelkiismeretesen teljesitette egyháza parancsait. Igen gyakran volt templomban reggeli és délesti prédikáczión, megtartott minden ünnepet, bőjtöt, utazgatott jószágain, átrándult szomszédaihoz, eljárt keresztelőre, lakodalomra, temetésre, nagy ritkán gazdasági dolgokkal is bibelődött, irogatta naplóját s magánleveleit, néha olvasott is valamit, ha a társas élet zajos szórakozásai igénybe nem vették. Csakhogy nagyobbára igénybe vették. Vagy vendégei voltak, vagy ő járt vendégségre. Ilyenkor aztán nagyokat ettek s még nagyobbakat ittak ugy, hogy a fiatal Tökölyi gyakran bele betegedett; néha nyulászni, vadászni voltak, este pedig tánczoltak. Egészben meglehetős egyhangu és anyagias életet élt, ámbár nem hiányzott nála az erős irói hajlam, mely számos kötetre menő naplóiban nyert kifejezést s az olvasási kedv, melyről könyvtára tanuskodik.

[1]) Pauler Gyula: Wesselényi összeesküvés I.

Még egyhangubb lehetett a többi hasonló ranguak élete, kikben élénkebb szellemi szükséglet egyátalán nem fejlesztetett.

Semmiféle társas összejövetel, még ha a legszomorubb alkalomból történt, nem eshetett meg hatalmas lakomák, zajos, végtelen evések nélkül. Az étlap a magyar nemzeti konyha minden specialitását felölelte. Szalonnás, zsiros, füszeres ételek — füszerszámból aránylag rengeteg menynyiségek fogytak el, mert a legtöbb ételt anyira teletömték vele, hogy a mai gyomor alig birná megemészteni — meglepő változatosságban, s még nagyobb tömegekben kerültek asztalra, s a hus, liszt, tojás s más eleségczikk, melyet egy-egy ilyen lakomán elfogyasztottak, bámulatot ébreszthet a XVII. századbeli ember evőképessége iránt. Ezt csak egy multa felül, az óriási ivóképesség. A nehéz ételek még több italt, bort, sört, savanyuvizet igényeltek. Férfiak, nők, sőt gyermekek is ittak kegyetlenül, s a mértéktelen ivás, valamint a vele járó testi és erkölcsi bajok amaz idők komolyabb gondolkodóit minduntalan keserü panaszra és gúnyra fakasztják. Sem az egyházak mértékletességi törekvései, sem a satira vagy a gyakorlati élettapasztalás nem birtak a szeszes italok élvezetének ez elfajulása elé korlátot vonni. A pap intő szava, a verselő élczei és az orvos tilalma egyaránt elhangzottak hatástalanul. Ebéd és vacsora összefolytak az ivás közben, mely azután eltartott reggelig, hogy délben ujra kezdődjék. A társalgás, melyet az ivók folytattak, nem lehetett valami válogatékos. A bor megnyitotta az emberek száját s a beszélgetés olyan tárgyakról és oly fesztelen modorban folyt, hogy sokszor ama kor egyáltalán el nem kényeztetett hölgyei sem hallgathatták. A nők csakhamar elmenekültek az ivószobából, hol mint a satiricus mondja, annyi trágárságot lehetett hallani, a mennyit a legutolsó parasztházban sem. Egymást érték a pohárköszöntők, mikor is az öblös

kupákat fenékig ki kellett üriteni. A toasztozás divatja virágkorát élte, s már akkor élesen ostorozták e szokás tulzásait. A vigjátékbeli Gaude uram, a törzsökös nemes ember már akkor igy csufolódik: „Ha az ellenséget italbeli köszönetekkel megverhetnénk, hamarább végben mehetnének az ország dolgai!“ E mondás olyan közkedveltségre jutott, hogy még népszerü könyvekbe, a naptárakba is átment. A mértéktelen ital hatásai az emberi szervezetre, a sokféle betegség, melyet szült, senkit sem tett bor nem iszává. Ivott mindenki ur és paraszt, pap és mesterember, polgár és katona egyaránt, de természetesen többet és gyakrabban az, kit nem vont el a lakomázástól a mindennapi munka. A főurak közül kevesen álltak ellent e rut szenvedélynek, ámbár mindnyájokra ráillett az, a mit a hires Vitnyédy István irt gróf Thököly Istvánnak és jószágkormányzójának: „Ugy látom, mikor kedvetek tartja, annyit isztok, a mennyit akartok; ha pedig megbetegedtek a bortól, annyit kell szenvednetek, a mennyit nem akartok.“

Életmódjából következtetve a magyar főuri osztály a XVII. század második felében is főleg nyers-nyakas, féketfegyelmet tűrni, önuralmat gyakorolni nem tudó emberekből állt; vigan élték világukat, könnyen koczkáztatták életöket, de a másokéval sem igen sokat törődtek. A zajos lakomák nem egyszer vérontással végződtek. Borgőz hevitette fővel a vendégek olykor-olykor összekaptak s néha a kard csengése vegyült a mulatozók zajába. Máskor a részeg urak valamely szolgájokat vagy jobbágyokat ölték meg, a mit különben józan állapotban is megtettek s a harag pillanatnyi föllobbanásában olyan lelkiismereti furdalás nélkül szurták agyon, a mint ma összeszidják inasukat. Jó szivü, épen nem kegyetlen főurak, mint például Bethlen Péter, Wesselényi Ferencz, Zrinyi Péter grófok nevéhez füződnek ily vérengzések. Büntetlenül tehették.

A szegény jobbágyot nem reclamálta senki; megölésével legfölebb önmagát kárositotta a földesur. Sőt, ha az áldozat nemes ember volt, akkor sem gondolhattak megtorlásra a rokonok, mert a befolyásos főurral szemben megszünt a törvény büntető hatalma s még szerencsések voltak, ha némi vérdijat vagy anyagi kárpótlást nyerhettek tőle. Az ilyen emberölés akkor általában más büntetőjogi és moralis beszámitás alá esett, mint ma. De gyakori voltuk jellemzően megmondja, hová fejlődtek a kor erkölcsei még a legmagasabb társadalmi rétegekben is.

Az uri osztály szórakozásai közt szerepeltek a koczka, kugli, ostábla és kártyajátékok, melyekben néha nők is szenvedélylyel szoktak résztvenni. A kártyázás Németországból hatolt át hozzánk s Gaude uram a maga humoros modorában azt mondja, hogy addig volt jó világ, mig csak kártyán látta a magyar ember a németnek képét, mi azt sejteti, hogy a használatban levő kártya német gyártmány volt s Bécs fedezte az itteni fogyasztást. De finomabb, előkelőbb szórakozások sem hiányoztak. Rendeztek balleteket, fényes „farsangos lakodalmat“,[1]) álarczos, jelmezes mulatságokat, a mostani élőképek mintájára, melyekben a környék uri társaságának szine-java szokott szerepelni s a mulatságra számos néző kapott meghivást. A legtöbb szórakozást azonban a vadászat és halászat nyujtotta. Ez volt a lakosság minden rétegének legkedvesebb időtöltése; roppant vadállomány volt erdőn, mezőn és vizeken s ur és paraszt egyaránt vadászott vagy halászott, természetesen kiki a maga módja szerint. A közönséges szórakozások közé tartozott a nyulászás; mindenütt volt agár, melyeket néhol a jobbágyság tartozott adókép a földesurnak nevelni és beszolgáltatni. A főuraknál gyak-

---

[1]) Gróf Forgách Ádámnál tartott ilyen mulatságról. Tört. Tár 1878. 362—3.

ran gyült össze nagy vadásztársaság s akkor hatalmas hajsza indult meg lovakkal, kutyákkal, peczérekkel, hajtókkal, trombitásokkal. A vad elejtéséhez lőfegyvert használtak ugyan, de a vadászat régi módja sem ment ki a divatból s a kor költője, Gyöngyössi István egy ilyent nagy elevenséggel örökitett meg. A mint az ur kimondta, hogy vadászni akar, a vadászmester nyomban megtette az előkészületeket, hogy szolgák, lovak, ebek készen álljanak. A megszabott időben az urak a nyeritő paripákra ültek, az ebészek kürtöltek a szagló ebeknek, a szolgák nagy zajjal siettek elő, s a társaság utnak indult. A gyorslábu lovak, s ilyeneknek mondják a magyar fajtát, ámbár a nagy urak istállóiban sok oláhországi és török ló volt, mig Angliából ez időben még nem szállitottak külföldre lovat — csakhamar a kijelölt vadászó helyre érkeztek. A mint ez megtörtént, megszólaltak a kürtök, hogy jelt adjanak a kopóknak; azután szijra s selyempórázra fogták az ebeket, s minden urvadász kétkét kutyát kapott, hogy pórázon vezesse őket a felhajtott vadra. Az ebek kitünő fajtájuak voltak, s nagy gonddal tanittattak be; akadt köztük török, perzsa, moldvai, oláhországi és magyar vér. Az ilyen vadászkutyák értékes kereskedelmi czikket képeztek, s a keleti országokból Erdélyen át kerültek a magyar főurakhoz. Mindegyiknek volt neve, mely nagyobbára származását is jelzé. Igy a törökországiak kedvencz neve Dervis, Beslia, Tauz, a havasalföldieké Dorcse, Agre, a magyarországiaké Szárcsa, Csóka, Hattyu, Kurta, Csonka volt, mig mások mindenféle mythologiai nevet viseltek. Mielőtt a vadászat megindult, a kopók mellett rendben helyezkedtek el az agárvezetők, a hajtóebektől várva a jelt a hajsza megkezdésére. Vadászok, szolgák, ebek nagy kört alkottak, s mikor valahonnan fölhangzott a vigyázz kiáltás, mindenki figyelt, hogy a közelébe üzött vad a körből ki ne szabadulhasson. A vidék

vadállománya szerint nyul, őz, szarvas, róka, vaddisznó, medve szorittatott be a körbe, hol végre egyik vagy másik vadász pórázon vezetett ebeinek áldozatul esett. Néha hatalmas, izgató küzdelem folyt a vad és üldözői között, s az ilyen hajsza, a lóháton ide-oda ugrató, ebeit kiáltásaival folyton biztató vadász bátorságát és ügyességét kemény próbára tette. Férfias, testet-lelket edző mulatság volt ez, mely a vadásztól sok hidegvért, ravaszságot, leleményt igényelt, s mintegy folytatását képezte a harczmező izgalmainak.

Az urak várai rendesen magas bérczteton emelkedtek, mig a kastélyok szegleteiken bástyatornyokkal, s még a kisebbek is erős fallal környezve, a falu kiesebb pontján épültek. A lakóház előtt az udvar, mögötte a virágos, zöldséges vagy gyümölcsöskert terült el.[1]) A házba lépve a folyosóról vagy pitvarból a vendég az ebédlő palotába, — ez a szó akkor termet jelentett — onnan az egyik oldalon az ur lakosztályába jutott, mely a körülmények szerint több szobából (irószoba, könyvtár) állt. Az épület ugyane szárnyán laktak az urfiak, a háziur felnőtt fiai, az „inasok“, a mint akkor a főuri udvarhoz tartozó nemes ifjakat nevezték, a paterek vagy udvari papok. Itt volt a vendégház is, mig az épület másik szárnyát az urnő s a leányasszonyok foglalták el. Voltak továbbá fürdőszobák, konyhák, mindenféle éléskamrák, tárház a családi kincsek számára, tömlöczök, mig a cselédség nagy része, s a házőrző drabantok melléképületekben laktak. A szobák fala festve vagy többé-kevésbé diszes és drága kárpittal volt bevonva; a falakat képek, főleg családi arczképek vagy tájképek, s tükrök disziték. A nagy termek menyezete vagy boltozata megfelelő diszszel készült. A padlót közön-

[1]) Báró Radvánszky Béla, Magyar családélet és háztartás. I. kötet.

séges vagy mázos téglával, deszkával vagy keményfával rakták ki, s főleg télen pokróczczal vagy drága keleti szőnyeggel takarták le. A szoba valamelyik sarkában állt a többé-kevésbé diszes, rendesen zöld agyagkályha. A butorzat a palota, az ur és az asszony szobái, s a vendégszobák kivételével meglehetősen egyszerü volt, s csakis a szükségesebb tárgyakra szoritkozott. Annál értékesebb iparmüvészeti czikkek diszitették az ur vagy az asszony lakosztályát. Szépen faragott és festett nagy és kis asztalok, kerekded vagy négyszegletü, némelyik kihuzható, nagyértékü selyemvirággal varrott atlasz vagy posztó, s ezüsttel, aranynyal, skófiummal diszitett bársony vagy bőrtakaróval boritva; számtalan fióku iróasztal remek téntatartóval; mindenféle apró ládika: aranymives láda ékszer számára, patikaláda szépitő s gyógyszerrel, varróláda varró eszközzel; sok nagy láda és szekrény, pohárszék, tálasszék, kerevet, ülőszék, továbbá az ágy az oszlopostól és menyezetestől le az egyszerü nyoszolyáig, adott az ur és az asszony lakosztályának fényes, előkelő kinézést. A butorzat egyes darabjai igen értékesek voltak, néha mübecscsel birtak s részben külföldön gyártattak, honnan Bécsen és Velenczén át jutottak hozzánk. De a butornál még fényesebb volt az asztali készlet, a férfi- és női ékszer, a lószerszám, melyben a kor egész pompakedvelő hajlama nyert kielégitést.

Előkelő, fényüző életet folytatott s társadalmilag épen ugy mint politikailag a mainál sokkal befolyásosabb szerepet játszott a magyar főuri osztály a XVII. században. Utána indult a nemzet, hozzá fordult az udvar valahányszor a király s az ország közti egyenetlenségnek véget akart vetni. De boldogabb volt-e mint ma a fény, a befolyás, a hatalom e magas ormain? A lezárt koporsók, a porladozó tetemek nem felelnek az ilyen kérdésre. Közvetve, egyes tényekből való következtetés utján azonban erre nézve is nyerünk tájékozást. Egyes társadalmi osztá-

lyok viszonyaira élénk világot szokott vetni a közepes élettartam, melyet tagjai elérnek. Az akkori főuri világ átlagos életkora azonban jelentékenyen csekélyebbnek mutatkozik, mint ma. Az örökös harczokban számos főur fiatalon vérzett el s általában az életmód, a katonai foglalkozás izgalmai, valamint a békés idők dőzsölései, egészségirtó lakmározásai elijesztő gyorsasággal meritették ki az életerőt. A régi világ főurai közül igen kevesen érték el a magas aggkort, mely ma épen nem tartozik a ritkaságok közé azon osztályokban, melyek bőségben, gondtalanul töltik napjaikat s kevésbé érezik a lételért vivott küzdelmek romboló hatásait. Noha a kétszáz évvel ezelőtti embernyom phisicailag erősebbnek mondható a mainál, s igy több életerőt kapott a természettől, azt mégis hamarabb elfogyasztotta, mint ma. Nem szólva azokról, kik a harczmezőn vagy erőszakos módon vesztették életöket, amaz idők legtöbb kiváló szereplője, habár természetes halállal mult ki, aránylag olyan ifjan, vagy férfikora azon szakában szállt sirba, mely a tapasztalás tanusága szerint még messze esik az emberi életnek természetszabta határától.

Épen a XVII. században feltünően sok főuri család halt ki. Uj emberek emelkedtek helyökre s legtöbb most is virágzó főrangu családunk akkor nyerte a bárói vagy grófi rangot. A személyi viszonyok e lényeges átalakulása arra vall, hogy a széles körü politikai és társadalmi előjogok, a roppant ingatlan vagyon s a vele járó tekintély, a fényüzés és szemkápráztató pompa kifejtése daczára a magyar aristocratia akkor nem élvezte a jóllét, kényelem, nyugalom s általában a polgárosult élet amaz előnyeit, melyekben mai utódai részesülnek, habár a főuri osztály jogi és társadalmi tulsulya, vezérszerepe azóta lényegesen megcsökkent. Romba dőltek sziklafészkei, bástyatornyos várkastélyai, parancsait nem lesik fegyveresek, drabantok,

s nincsenek már katonái. De ma egy harmadrendü vidéki uri lak is több kényelmet, boldogságot, biztonságot rejt magában, mint régen a sáncz- és árokövezte vár s ma az egyszerü polgár sokban szintén többet élvez az élet nemesebb javaiból, mint egykor a sok ezer jobbágy földesura.

III.

A magyar nemesi rend különböző rétegeinek jogegyenlősége a XVII. században csupán a magánjog terén maradt fen sértetlenül. Közjogilag a populus, az akkori nemzet kebelében is kezdtek az osztályellentétek élesebb alakot ölteni.[1]) Társadalmi tekintetben pedig fenforogtak ez ellentétek mindenkor.

A nagybirtokos urak bármely időszakban természetszerüen más szerepet játszottak, mint a közönséges armalista, vagy a szerényebb vagyonu családok fiai, habár eredetöket a honfoglalás mesés korába vezethették vissza. Az ősi név varázsa erős hatást gyakorolt ugyan, de a közszereplésnek, a politikai befolyásnak a nagy vagyon régen sokkal kevésbé nélkülözhető előföltétele volt mint ma, midőn az egyéni tehetség, a szakképzettség könynyebben ösvényt nyithat magának a nyilvánosság szinpadán. A vagyon egyenlőtlenségének hatása közjogilag a XVII. században már erősen érvényesült. Akkor szereztek a nagybirtokos urak tömegesebben külön czimet és rangot; akkor nyert határozott alakot a két táblai rendszer a törvényhozásban s jutottak a főurak az államélet különböző ágaiban a köznemesekénél jelentékenyebb befolyáshoz. Az a régi elv, hogy minden nemes ember egyenlően a szent korona tagja, egész tisztaságában már

[1]) Wenzel Gusztáv Magyar magánjog. I.

csak a magánjog terén maradt érvényben. Nemesség nélkül senki sem tartozhatott ugyan Verbőczy populusához, a politikai jogokkal felruházott osztályhoz, de magában ez osztályban sokféle válaszfalat alkotott a vagyon, az életmód, a foglalkozás, sőt a lakóhely is.

Egészben a nemesség, noha még mindig a középkori honvédelmi szervezeten nyugodott, a mi a régi magyar társadalomnak lényegileg katonai szinezetet adott, ez időben szakitani kezdett a harczias életmóddal. Az intézmény külsőleg katonai maradt ugyan, de a katonai szellem már csaknem egészen elpárolgott belőle. Az insurrectio rendszerének hanyatlása s a személyes fölkelés kötelezettségének pénzen való gyakori megváltása szembeszökő tünete volt a nemesség nyilvános szereplésében beállt átalakulásnak. A kor nagy megfigyelője Zrinyi Miklós fölismerte e sokat mondó változást. „A mostani nemes nem gondolja meg — mondja — micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték a mi eleink a nemességet, s mivel tartatik meg is.“ Elpanaszolja, hogy a nemes ifjak vagy otthon töltik idejöket hasztalanul, vagy egy főuri udvarba állanak, a hol szintén nem látnak jót, vagy pedig prókátorságot tanulnak patvarián, nem az igazságnak szeretetéből, vagy papságra adják magokat, isten tudja, miféle indulatból. Nem mennek országvilágot látni, „jó“ tudományt — ez alatt a hadakozás vitézlő mesterségét érti — tanulni, hanem husz éves korukban megházasodnak, ami a hadi erények eltespedését leginkább elősegiti. A nemesség ez időben csakugyan nagyobbára a megyére, a közügyekben való kevésbé harczias szolgálatra vetette magát s ez okozta a megyei élet hatalmas lendületét, ez öntött a régi intézménybe uj erőt, friss lehelletet. Mert végre is a köznemesség volt a politikai nemzet zöme, számra nézve legjelentékenyebb eleme. Bocskay, Bethlen és I. Rákóczy György idején a köznemesség nagyon el-

szaporodott, különösen a hét megyében, mely időnkint Erdélyhez tartozott. Megfelelő jószágot az uj nemesek természetesen nem kaptak s ennek folytán az uralkodó osztályban a kis vagyonu vagy épen vagyontalan nemesek száma aránytalanul nagyra növekedett. Az ilyenek vagy egyházi vagy hadi pályára léptek; belőlük került ki a fogadott katonaság, mely ha elbocsáttatott vagy zsoldot nem kapott, szánalomra méltó proletariatusként lézengett, s szabad hajdu, szegény legény név alatt néha százakra menő csapatokban kóborolta be az országot, fosztogatva ellenséget és jó barátot egyaránt. Törvényeink telvék az ellenök hozott kegyetlen intézkedésekkel. De a bajt nem orvosolták. Ez a szegény, meg nem telepitett, máról holnapra élő nemesség, melyet szökevény parasztok, vagy paraszt végbeliek minduntalan szaporitottak, a társadalomnak egyik flottans, örökre nyugtalankodó, rendet nem ismerő elemét képezte. Nem volt beleillesztve a socialis szervezetbe; az állam nem törődött vele s nem jelölt ki neki olyan munkakört, melyből megélhetett volna. Nem a restség, dologkerülés, kalandvágy vagy erkölcsi romlottság, hanem csupán anyagi existentiájának bizonytalansága, a társadalmi viszonyok sanyarusága kényszeritette ez osztályt oly életmódra, melyben örökös harczot folytatott a renddel és a közbiztonsággal. A legjobb indulat, minden nemes föltevés hajótörést szenvedett a kedvezőtlen közviszonyok közt, melyek egy sok ezer főnyi s e mellett közjogilag privilegiált osztály megélhetéséről teljesen megfeledkeztek gondoskodni.

Az ilyen vagyontalan nemes, szegény legény benső töprenkedéseit, hányt-vetett életét megható közvetlenséggel festi egy XVII. századi népének. [1]) A névtelen verselő a saját szánalmas állapotát ecseteli. De ez álla-

[1]) Thaly Vitézi énekek II. 105.

potban sok ezer ember helyzete tükröződik vissza. Nemes ember fia volt s bármi szegényesen nevelték, kiváltságos állásának tudata szükségképen megmaradt lelkében. Pedig alig érte el ama kort, midőn „életét rendelni," valamely felé forditani kellett, vagyis amint pályát akart választani, már összeütközésbe jutott a viszonyokkal. A mint elhagyta az iskolát, már nem tudta, melyik utra adja magát. Házasodni nem mert, mivel a házasélet költséges. Maradt a katonai pálya; de a katonakenyér akkor csupa koplalás volt s igy nem támadhatott benne kedv olyan életut iránt, melyen az a kilátás biztatta, hogy soha sem fog jól lakni. Mesterséget tanulni már elkésett. Hogy kanczellista vagy patvarista legyen, mint óhajtotta, ahhoz nem volt módja, protectioja. Uri udvarhoz sem szegődhetett, mert

Ott a czifrák meg a nyalkák
Pirongatják és huritják
A szegénylegényt.

A barátélet neki nem kellett, béresnek, szolgának nem való volt, mert

Ugyan kirí a kezéből
Ekeszarva mindenestől
Szegénylegénynek.

Szóval senki sem gondolt vele, ha üres volt a gyomra; tudományát nem ismerték, becsületet nem adtak neki s igy végre is, nem maradt mit tennie, mint istenre bizni dolgát, a mi nála nem megadást és lemondást jelentett, hanem a véletlen körülmények kihasználását ugy, a mint épen lehetett. Készen volt mindenre; csatlakozott kóbor utonállókhoz, török földön kalandozó katonákhoz, parasztokhoz, fosztogató hajdukhoz, s örömmel üdvözölt minden belmozgalmat, mert sorsa javitását remélte tőle. Kiszoritva a társadalom gazdasági organisatiojából, nem birva becsületes és biztositott foglalkozáshoz jutni, állandó

veszélyt képezett a birtokos vagy munkájokból élő osztályokra.

Sok ezerre ment e szegény nemesek száma az ország minden részében. Igy a kor felekezeti és politikai ellentéteibe belejátszott a kenyérkérdés is, s a küzdelem a társadalmi válság jellegét sem nélkülözte. A török hódoltságból, Szörényből, Krassóból, Biharból épen azon időben kiszoritott s birtokától megfosztott nemesség jelentékenyen szaporitotta e vagyon és foglalkozás nélküli, tehát nyugtalan s mindenre kész elemeket. Sőt a bécsi kormány őrületes eljárása a nemesség legsolidabb elemeit kergette bele a mozgalmakba. Az irtó háboru, melyet a protestantismus ellen inditott, tényleg a nemesség ellen irányult, mely akkor nagyobbára e hitet vallotta. 1670 után az üldözések egész sulya a köznemességre nehezedett; igen sokan fogságra vettettek s a kik elmenekülhettek, azok vagyonát a fiscus rendre lefoglalta. Az udvar a nemesség depossedálását tervszerü számitással inditotta meg s kegyetlen következetességgel folytatta éveken át. Erre formalis jogott adott neki a középkori hübérszervezet, de még inkább a katonai hatalom, melylyel rendelkezett.

A nemesi jószágok birtoklását a régi Magyarországban közvetlenül és gyökeres joggal csak a koronás király törvényszerü adománya utján lehetett megszerezni. Minden nemesi birtok a szent korona kifolyásának tekintetett, melyet csak a koronás király adományozhatott hű és érdemes honfiaknak laurea virtutis-képen, a haza körül szerzett érdemek jutalmául. A nemesi birtokrendszernek alapja és éltető eleme a királyság volt s mikor a király valamely jószágot eladományozott, lényegileg nem tett mást, mint a királyi jogot átruházta az adományosra. Ez a jog pedig nyomban visszahárult reá, mihelyt az adományos, vagy utóda hűtlenség bűnébe esett. E hűtlenségi tan az idők folyamán nem változott, ámbár maga az ado-

mány-rendszer lényeges átalakuláson ment át. A XVII. században legalább nagyobb birtokok már nem adományoztattak ingyenesen, tisztán hazafias érdemek jutalmául. Az adományos mindig jelentékeny vételárt is fizetett a kincstárnak, melynek a donatiók esetről-esetre nagy összegeket hoztak. Az 1670-ki mozgalmakban az udvar e jövedelmi forrást óriási arányokban akarta kihasználni. Tömegesen inditotta a hűtlenségi pöröket, hogy a nemességet ősi jószágairól elüzze s ujabb vegyes adomány — ez volt a fizetés mellett történő donatio neve — utján nemcsak pénzt szerezzen a jószágokból, hanem olyan tulajdonosok kezébe juttassa őket, kiktől absolutisticus törekvései valósitásában kevesebb ellenállást várhatott. Pénzügyi és politikai érdekekből tehát oly actiot inditott meg, mely az ország egész közjogi és social-gazdasági szervezetét alapjában megrázkódtatta. Földönfutóvá akarta tenni a magyar nemesség nagy részét. Erőszakolta a tömeges hűtlenségi pört, de már megindításuk előtt megkezdte az illetők jószágainak lefoglalását. Az ekkép sujtottak, hogy legalább életöket megmentsék, Erdélybe, vagy olyan vidékre menekültek, hol nem állott német katonaság, hol tehát személyöket biztonságban hihették. Egész megyék a szó valóságos értelmében elnéptelenedtek ez üldözések folytán. Ezt akarták a bécsi vezérlő férfiak. Ez volt politikai programmjok egyik sarkpontja s mindúntalan kifejezést adtak abbeli örömüknek, hogy olyan sok nemes ember elbujdosott és egyszersmind abbeli óhajuknak, hogy az illetők vissza se térjenek többé.[1])

A diplomaták ez embertelen politikája megtalálta lelketlen végrehajtóit a Magyarországba küldött császári

[1]) Lobkovitz herczeg főminiszter 1670-ben azt irta Lipót királynak: Das beste wäre, wenn solche entflogene Hauptrebellen garnicht zurückkommen, sondern nur ausbleiben thäten. — Racky, Acta Conjurationis stb. 365.

tábornokokban. Ezekben a bosszu és a pénzszomj élesztette a legvadabb indulatokat. A hadi foglyokat tömegesen végeztették ki, vagyonukat pedig közprédára dobták, vagy magokhoz ragadták. Sőt az üldözést, az irtó háborut a védtelen asszonyokra és gyermekekre is kiterjesztették. Cobb Farkas — ki a farkas kegyetlenségével végezte bakói müvét — 1677. okt. 14-én meghagyta Zemplénmegyének, hogy minden rebellis nejét és gyermekeit tiz nap alatt kergesse a bujdosó férj után, s Lipót király 1679. jul. 19-én hasonlo rendeletet intézett Drugeth Zsigmond gróf kassai főkapitányhoz.[1]) E szörnyü rendszabályra a kuruczok, kik ekkor nem illetéktelenül nevezhették magokat „mi egész nemzetestül szegény bujdosó magyarság"-nak, mert rólok is el lehetett mondani, hogy táborukban van Magyarország, főleg a tizenhárom felvidéki megye politikai nemzetének nagy része, hasonló rendszabályokkal feleltek s nem csupán a fogoly német katonákat huzták karóba. Üldöztek mindenkit, a ki zászlójokhoz nem csatlakozott, a catholikusokat s a királypárti urakat vagy legalább jobbágyaikat. A vásárokat, a hegyaljai szüretet verték föl; családi összejöveteleket, lakodalmakat rohantak meg s kifosztottak mindenkit; néha még régi személyes barátaikat és rokonaikat sem kimélték.

Az ily alkalmakkor lejátszódó tragicomicus jeleneteket egy régi vers[2]) örökitette meg. 1675 körül a Viczmándy család ungmegyei birtokán lakodalmat ült, melyre messze földről jöttek a meghivott vendégek. Javában mulattak, midőn egyszerre elkiáltja magát valaki: Itt van Dalos Mihály és sok kuruczok véle. Nagy rémület támadt e szavakra; menekülni, elbujni igyekezett mindenki, de az ellenség már körülvette a házat. Megkezdődött a rablás;

---

[1]) A két rendelet Zemplén megye levéltárában.

[2]) Közzétette Thaly K Abafi Figyelőjében.

elvittek mindent, a mit találtak. Levetkőztettek férfit, nőt. Ez utóbbiak is „könnyü öltözetben", „egy-egy tatáringben" maradtak, s sirva álltak rendben mint a ludak, minden ruhájoktól, értékesebb holmijoktól, ékszereiktől megfosztva. Elszedték a pénzt, sőt többeket fogságra hurczoltak magokkal s csak váltságdij árán bocsátották szabadon.

Minthogy a kuruczok kalandozásaikat 1680 körül egész Liptómegyéig kiterjesztették s zaklatták, üldözték a nemesség azon részét is, mely hű levén a királyhoz, a jószáglefoglalások erőszakos rendszabályától érintetlen maradt, ennek helyzete sem igen volt kedvezőbb a kormány által birtokaikból kiüldözöttekétől.

A köznemesség társadalmi szereplése, háztartása, életmódja az egyesek vagyoni viszonyaihoz képest mindig nagy eltéréseket mutatott. Voltak nemes családok, melyek birtokai vetekedtek a főurakéval. Ezek tehát körülbelől ugy éltek, mint a főurak. Udvaruk népes, háztartásuk fényüző volt. Szerették a jókedvü társaságot, ittak-ettek, vadásztak, ha a megyei vagy egyházkormányzati teendők igénybe nem vették idejöket. Ellenben a kisebb vagyonu nemesek szerényebben éltek s ha lehetett, hivatalt vállaltak a megyénél, az államnál, mint postamesterek, harminczadosok, kamarai tisztviselők vagy a főuraknál mint jószágkormányzók, tiszttartók, titkárok. Sokan otthon gazdálkodtak ősi vagy szerzett jószágocskájokon. A kisebb nemesek curiája, udvarháza a faluban néha keveset különbözött a parasztházaktól. Igy Zemplénmegye Agárd falvában Tolvay László 1670-ben lefoglalt[1]) nemesi curiája két kamarából és két szobából állt. A kamarákban üres hordókat, az egyik szobában egy hosszu karszéket s egy hársfából

[1]) A lefoglalási jegyzőkönyv Leleszi konvent 1670-ki iratok 18. szám.

kötött nyoszolyát, valamint egy kályhás zöld kemenczét, a másikban egy széket s egy paraszt földkemenczét *talált* a lefoglaló bizottság. A butorzat egy részét a tulajdonos, ki sejthette a veszélyt, mely fenyegette, kétségkivül előbb elszállitotta valamelyik jó emberéhez vagy rokonához. De nagyon sok butor egyáltalán nem fért el az egész curiában, mely kényelem tekintetében csak a legszerényebb igényeket elégithette ki.

Nem sokkal fényesebbek voltak a Szepesmegye falvaiban lakó nemesek udvarházai. Egykoruak[1]) emlitik, hogy az ottani nemes emberek nem mind magyarok, hanem egy részök tót. Fiaikat mindnyájan a szomszéd városokba küldték iskolába, hol a latin s a német nyelvet elsajátitották. Még szegényesebben nézett ki Liptómegyében egy-egy falusi kurta nemes háza. Rendes életmódja *nem* igen külömbözött bármely paraszt emberétől. Hétköznap épen ugy dolgozott, mint a jobbágy; némelyik seprőkészitéssel foglalkozott s áruit maga vitte a szomszéd városba eladni, mig felesége künn a hegyen végezte a mezei munkát ama darabka termő földön, mely tulajdona volt. De bármi szegényes házat vitt, bármi alanti keresetből tengette életét, közte és a paraszt közt roppant válaszfal, a nemesi kiváltság emelkedett. Ennek tudata áthatotta őt és családja minden tagját — s már az apró gyermek kifejezést adott az eszmének, hogy ő minden szegénysége mellett is más ember, mint a paraszt. Mikor Simplicissimus Liptó-Szent-Miklós környékén valami faluban egy ilyen szegény nemes családot meglátogatott, azt kérdé a kis fiutól:

— Hol van atyád?

— Miért nem atyám uram? — vágott vissza a gyermek.

---

[1]) Fröhlich id. müve I. 298.

— Nos, hol van atyád urad? folytatta az idegen.

— Atyám uram a városba ment s seprüt vitt be a vásárra — felelt a fiu.

A kis lány nem kevésbé önérzetesen beszélt s nem türte, hogy anyját, ki épen trágyát hordott a hegyen levő szántóföldre, meg ne asszonyságolják.

Simplicissimus vasárnap ismételte látogatását, s akkor otthon találta a családfőt és nejét. Mindketten takaros ünneplő ruhában fogadták olyan tisztességtudással, minőt nem várt a seprüs tóttól és trágyahordó nejétől. De a seprüs tót, mivel nemes ember volt, más nevelésben is részesült, mint a paraszt. Fiatal korában mendicans-diákképen nehány esztendőt töltött a szomszéd város iskolájában. Most legidősebb fia tanult ott szintén jó szivü emberek könyörületességéből, de tanult, mert nemes embernek született, kinek rangjához mért nevelésben kellett részesülnie, még ha e nevelést mint koldusdiák szerezhette meg, s utóbb atyja parasztos keresetét akarta folytatni. E fiától hozott levelet és üzenetet Simplicissimus, s azért a házigazda tőle telhető vendégszeretettel fogadta. Csakhamar asztalhoz ültek, s a gazdasszony éléstárának összes jó falatait föltálalta.

A fogások sorát füstölt zergeczomb salátával nyitotta meg. Azután következett marhahus savanyu zöld almával főzve, továbbá egész tál sült madár, mely mind pompásan izlett a vendégnek. Finom kalács és friss kecsketuró tenyérnyi nagy és ujjnyi vastag darabokban kisütve, melyet Simplicissimus szintén dicsér, fejezte be a lakomát. Ebédközben élénken folyt a beszélgetés. A gazda eldicsekedett nemes származásával, őseivel; felesége a hegyvidék szépségeit magasztalta. Ebédután még sokáig asztalnál maradtak, adomáztak, nevettek, nagyokat ittak, s végre olyan jó kedvö ktámadt, hogy muzsikust hozattak. Ekkor azután a tizenhét éves házikisasszonyt is behivták. Tánczolnia

neki is szabad volt. De ebédután, mint jól nevelt leányhoz illik, távoznia kellett, hogy ne genirozza az asztaltársaságot a fesztelenebb beszélgetésben.

Simplicissimus elragadtatással szól e liptómegyei falusi nemesekről, kik mint mondja, szertelenül udvariasak, a vallás dolgában kitünően jártasak, idegenek, főleg diákok iránt fölötte előzékenyek. Mint vándorló mendicans bejárta az egész vármegyét a nélkül, hogy egyetlen krajczárt kellett volna költenie. A vendégszeretet akkor a nemes ember egyik társadalmi kötelezettsége volt, melynek szegény és gazdag egyaránt eleget szokott tenni. Sőt a szegényebbek ez időben inkább teljesitették e kötelességet, mert őket kevésbé érintették a politikai élet nagy viharai, melyek a nemesség közép és felső rétegeiben annyi rombolást idéztek elő.

E viharok elől főleg a nem-kurucz nemesség a jobban védett városokban keresett menedéket. A század egész folyamán mutatkozik a nemességnél a hajlam a városi életre. Csakhogy a rendi szervezet korában ez óhaj kielégitése sokféle akadályba ütközött. A városi polgárság a legmakacsabbul ellene szegült a nemesek beköltözésének, kiktől saját kiváltságait féltette. Főleg a ház- és ingatlanszerzési jogot vonták meg a nemes embertől. Néhol ez még a XVII. század elején is annyira ment, hogy a város szabályrendeletileg megtiltotta, hogy városi polgár leánya nemes emberhez menjen nőül, nehogy a nemes ember kerülő uton, örökösödés alapján jusson városi ingatlan birtokába.

A XVII. századi nemzedék agyában a rendi szervezet jelentőségéről sajátszerü fogalmak alakultak. A városi lakosság felfogása szerint a régi szent királyok, kik az országot három részre osztották, tudniillik nemességre, parasztságra és városi rendre, mindegyiket külön törvényekkel ugy rekesztették el egymástól, hogy semmi ele-

gyedés közöttük ne legyen. Külön rendtartást, törvényt és privilegiumot kapott mindegyik. Azok, „kik kőfal közé szorultanak,“ elkülönitvék a nemesektől, kiket a királyok, mint méltóságosabb személyeket, mind törvénynyel, mind helylyel feljebb ékesitettek s az egész ország birodalmát nekik engedték, hogy „mezőben lakván, az országot őrizzék s annak hasznát derékképen ők vennék.“ A nemeseknek alávetették a királyok a parasztságot, de nem a városi rendet s nem is akarták, hogy a nemesség a városba szálljon. A városok pedig még kevésbé óhajtották, mert az ő egyességök „egyarányu személyeknek egyenlőségében áll,“ mely csorbát szenved, ha nagyobb méltóságbeli személyeket engednek körükben megtelepedni.[1])

E felfogásnak megfelelően a városok a végletekig menő nyakassággal ellenezték a nemesség beköltözését. Sokféle panasz hangzott s pörpatvar támadt e miatt, mert a nemesség nem akarta türni, hogy ő, a nemzet összes jogainak és politikai befolyásának vivője itthon, saját hazájában meg legyen fosztva olyan jog élvezetétől, mely minden városi kézmüvesnek vagy kalmárnak biztositva van. Minthogy a városok a gyakori sürgetés daczára sem akartak e pontban enyhébb praxisra hajlani, a nemesség végre is ama forum elé vitte a dolgot, hol az ő szava volt mérvadó. Az országgyülés törvény utján (1635. 21. és 1655. 46. t.-czikkek) rendezte a viszályt s megadta a jogot a nemességnek a városban való letelepedésre és városi ingatlan szerzésére. E törvény alapján a vidéki nemesség nagy számmal a csöndesebb, több biztonságot nyujtó városba tette át lakóhelyét s legalább az év egy részét töltötte ottani házaiban. A kuruczmozgalmaknak inkább kitett vidékeken a beköltözés még nagyobb mérveket öltött. Igy

---

[1]) Magyarországi jogtörténeti emlékek. Szerk. Kolosvári és Óvári. I. 262—3.

Beszterczebányán 1674 után számos patricius háza került a szomszédos nemes urak tulajdonába.[1])

Egyébiránt a fontosabb helyeken, mint Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Eperjes, előbb is lakott nemesség, mert e városok különféle katonai vagy más állami főhatóságnak szolgáltak székhelyül. A nemességgel jutott be a legtöbb városba a magyar nemzetiség, s igy a nemesség ezen beköltözése nemzetiségi szempontból a század müvelődésének egyik kimagasló mozzanata. Néhol az uri családok száma maga is elég tekintélyes volt. Igy például Kassán vagy Nagyszombatban, melyek társadalmi élete akkor magyarabb szinezettel birt, mint a jelen század nagy részében. Az urakkal számos magyar tiszt, szolga, cseléd és mesterember került a városba. Némelyik házassági kapocs vagy más körülmények folytán véglegesen ott telepedett meg s igy a nemesség beköltözése a városokban levő magyar elem minden rétegét gyarapitotta. Számbelileg megszaporodva és azon tudatban, hogy a magyar urak jóakarata az ő pártján van, a magyarság nemzeti önérzete is fokozódott. Sürgetni kezdte a magyar nyelv felszabaditását a városokban divó német nyelv egyeduralma alól s sok helyen czélt is ért. Ekképen a nemesség, mely a nemzeti nyelv terjesztését künn a vidéken, a saját jobbágyai közt kevéssé segitette elő, a városba költözéssel erős lendületet adott e helyek magyarosodásának.

A város viszont a nemesség egész életmódját, gondolkodását, világnézletét átidomitotta. Kiváltságai daczára a városban élő nemes ember mindinkább a tisztán polgári osztály szokásait vette föl s polgári keresetre adta magát. 1670. martius 4-én irják Győrből: „Az itt való nemesség, vitézlő s városi rend egyenesen a kereskedésből tengeti magát; igen kevés, a ki azon kivül maga jószá-

---

[1]) Ipolyi Arnold B.-Bánya, 120.

gából s majorságából élhessen."[1]) Komáromban 1677-ben a „három status" szintén a törökkel való kereskedésből élt, s épen a „seregrend" leginkább ily uton táplálta magát és cselédecskéit. Másutt a nemesek ráadták magokat az iparra, különböző mesterséget folytattak vagy iparczikkekkel kereskedtek. Egyébiránt a vidéki nemességről szintén sokat emlitik, hogy kereskedést üzött vagyis nem csupán saját terményeit árusitotta el, hanem gabonát, buzát, bort, sertést, marhát vásárolt nyerészkedési szándékból, még pedig sokszor a kincstár rovására, mert vámmentességét ezen nem maga termelte áruczikkekre is ki próbálta terjeszteni. De a sok érintkezési pont daczára, mely nemesség és polgárság közt már ez időben kifejlődött, a két osztály közt széles gátat emelt a rendi önérzet. Az utolsó bocskoros nemesben is élt a tudat, hogy ő a szent korona egyik tagja s hogy politikai jogot, befolyást az államügyekre csupán ő gyakorolhat. Bizonyára igénytelen, kevés értékü nemes ember, mert a birtokos uraknak akkor egyéb bajuk volt, irta 1675-ben a nagyszombati burgerek ellen azt a gunyverset, mely a nemesség felfogását a nem-nemesekről hamisitatlan tisztaságban adja vissza. Visszajár az idő, a világ elfordult, kesereg a verselő s nem csodálkoznék, ha a csillagok a földön, a vadak az égen, a halak az erdőben járnának, mikor ime megtörtént az a csoda, hogy pór és paraszt nemes emberrel akar föltenni. Ha ez megeshetik, ezután majd az egér fogja a vadmacskát, a galamb kergeti az ölyvet, a bárány emészti meg a farkast és

Varga varr tanácsot, a szücs megcsinálja,
Az ország törvényét takács magyarázza,
Gombkötő és borbély azt deliberálja.

De képzelhető-e ily felfordult világ? Soha. Azért

---

[1]) Orsz. Lev.

„Az ultimus status“, mely nem ért a törvényhez, igazsághoz, csak maradjon a maga foglalkozása mellett, s a mint nem való

Disznónak a moslék, nem a finom gyömbér!
Agg ebet sem illet festett hintó-szekér.
A szamár hátára arany-nyereg sem fér — —

akképen nem illeti szó az ország dolgában azt a honlakost, a ki nem nemes vér.

Összefoglalva a magyar köznemességről mondottakat, a végeredmény az, hogy az állami válság, mely a felszabaditó háborut megelőzte, kiválóan a nemesi osztály válsága. Őt fenyegette létélének minden mozzanatában; politikai, társadalmi és vagyoni alapjait ingatta meg s nagyon kevésbe mult, hogy ez osztály a királyi Magyarországon ép ugy el nem pusztult, mint a hódoltság területén. Hogy ez nem történt, főleg Erdélynek köszönhető, s ez az utolsó nagy szolgálat, melyet a bérczes ország külön állása elenyészte előtt tett a magyar nemzetiségnek.

IV.

Ura sorsában osztozott a jobbágy, a XVII. század e jogtalan páriája, ki viselte az államélet összes elgondolható terhét, végezte a productiv munka óriásilag legnagyobb részét, és sem adójáért védelmet, sem munkájáért elismerést nem látott. Belesodortatott mindenféle válságba, politikai, gazdasági, felekezeti mozgalmakba, s mindenkor ő neki jutott a küzdésben a legterhesebb osztályrész, a vereségben a legkegyetlenebb megtorlás, a győzelemben a legcsekélyebb jutalom.

A háborus korszak összes rombolásai reá nehezedtek, s a béke rövid perczei nem hoztak neki enyhülést. Bár-

mely párt kerekedett felül, akár a király, akár az urak győztek, akár a protestánsok, akár a catholicusok javára dőlt el a koczka, az ő szánalmas helyzetében nem történt javulás.

Vagyona mindenkié volt; a mit meghagyott az adószedő, a pap, vagy a földesur, azt elvitte a kóborló katona, a magyar hajdu vagy a német zsoldos. A maga személyét, nejét, gyermekeit folyton fenyegették a martalóczok, kik emberrel kereskedtek, a béke idején sem pihenő török portyázók, kik évről-évre fogyasztották a lakosságot, rabszijon hajtva el a keleti országokba.

Amint a zürzavaros közviszonyok közepett sem személyének biztonsága nem volt a legcsekélyebb garantiával ellátva, ugy lelke, hite, vallása szintén a földesur kénye-kedvétől függött. A mohácsi vész után urai, anélkül, hogy ő maga bárminő lelki szükségét érezte volna, rátukmálták a ref. hitet, száz évvel később meg a kath. egyházba terelték vissza, noha épen ez időtájt kezdte magát a protestantismusba beleélni. De még mindig nem vert lelkében oly gyökeret, hogy kiirtása nagyobb rázkódtatásokkal járt volna. A parasztság erkölcsi állapota, szellemi elmaradottsága és anyagi insége folytán az ellenreformatio az országban elég simán végbement volna, ha tőle egészen független okok a nagy nemzeti mozgalmat kitörésre nem juttatják. Őt viselte meg leginkább, de közvetlen eredményt neki hozott legkevesebbé e mozgalom. Igy történt, hogy a XVIII. században, midőn a nemesség háborgásai megszüntek, a parasztosztály kebelében támadt forrongás, sőt több izben lángot is vetett. Az előző században szintén voltak kisebb-nagyobb parasztzendülések. Csakhogy nem az általános szabadságvágy keltette őket. A parasztokban még nem ébredt föl az emberi önérzet tudata; nem isten- és természetadta örök jogaikért, hanem rendesen valami positiv visszaélés megszüntetéseért fogtak

fegyvert. Tudtak vele bánni, a harczias idők, az önvédelem szükséglete hozzá szoktatták őket is a kardforgatáshoz. Sokan szolgáltak önként vagy kényszer folytán a végekben, hová bármikor be lehetett őket sorozni, sokan a kóborló katonákhoz, szabad hajdukhoz csatlakoztak s igy tanulták el a vitézi tudományt. Olyan lángeszü férfiu, mint Zrinyi a költő, észrevette a pórnépben rejlő nagy katonai jelentőséget, s reform-terveiben, melyek az állandó hadsereg megteremtésére irányultak, fontos tényezőképen e néposztályt is számba vette.

A jobbágyokon nyugvó terhek ez időben rendkivül sokfélék voltak. Az állam és a megye évi adót követelt tőlük, mely portánkint vettetett ki készpénzben és terményben. Őket sujtotta a törvényes közmunka a váraknál, utak, hidak épitésénél, vizek szabályozásánál s a különböző katonai szállitásoknál. Mint a mezőgazdasági termelés főtényezőjére reá hárultak vissza eladott és külföldre menő nyers terményeiért a magas vámok és harminczadok s mint némely iparczikkben fogyasztó osztály a behozatali vámok egy részét is ő fizette. A gubernium pedig nem csupán a direct adó emelésével, hanem fogyasztási adóval is sujtotta. Mindez azonban még együttvéve sem alkotott elviselhetetlen terhet. A jobbágyság az állam legitim követeléseit elbirta volna, de a követelések behajtása körül szörnyü rendetlenségek és visszaélések harapóztak el. A lelketlen tisztviselők kétszer s háromszor is megvették az adót, a közmunkát a szegénységen. A földesur az őt személyesen terhelő közadókat szintén lehetőleg reá háritotta át, s ez illegitim igények, a minden ellenőrzés nélkül müködő végrehajtó közegek zsarolásai vetettek gátat a parasztosztály anyagi gyarapodásának még ottan is, a hol a harczias idők hatása kevésbé éreztetett.

Az állami terhekhez járultak az egyházi élet szükségletei. E téren nincs semmi egyöntetüség. Minden

egyházközségben más-más szokás divott, nemcsak a különböző felekezetek körében, hanem ugyanazon felekezetnek egymáshoz közel eső falvaiban is. Kisebb helységek természetesen kevesebbet fizettek a papnak és a kántor-harangozó-tanitónak — mert a „mester“ sok helyt mindez volt egy személyben, — mint nagy községek vagy városok. De mindenütt elég tekintélyes volt az egyházi teher, mely a falvakban csupán a jobbágy-lakosságot sujtotta, mert a patronus földesurak az egyház irányában is kiváltságos állásuk előnyeit élvezték. A pap párbér-fizető hivei csupán a jobbágyok sorából kerültek ki. A szegényebb helyeken is fölment a pap fizetése alku szerint 25—50 frtra évenkint. Ezenkivül földjeit a hivek szántották meg, vetették és boronálták be. Ellenben az aratás és a behordás kötelessége sok helyen nem terhelte őket. Réteit szintén megkaszálták, de nem gyüjtötték fel, hanem csak behordták; a földek végében levő füvet a zsellérek kaszálták le, a pap maga gyüjtötte be, de a telkes gazdák hordták udvarára. Minden keresztelőtől egy tyukot és egy kenyeret, introductiótól egy kenyeret és öt dénárt, háznál való gyónástól tizenöt dénárt, s az illetőnek jó akaratja szerint egy ital bort, prédikácziós temetéstől 50, csupán énekszóval történőtől 25, esküvőtől 50 dénárt, ezenkivül évenkint több szekér nádat és fát tartoztak fizetni. Az iskolamester minden házas embertől egy fertály gabonát, harangozástól egy-egy garast és helybeli gyermek tanitásáért kántoronkint 25 dénárt kapott.[1]) Néhol volt

---

[1]) Az itt közölt adatok Tétény mosonymegyei községre vonatkoznak, mely a XVII. században a jobb módu s népesebb falvak közé tartozott. Nemz. Muzeum Folio Hung. 206. — A catholicusok párbére körülbelől azonos volt a protestánsokéval. Igen sok helyen azonban a cath. papnak és egyháznak nem lévén földje, a hivek a párbért buzában, apró marhában fizették. Timon Ákos: A párbér 77—78 lap.

egyházfi is, ki szintén kapott valamit. Egészben a hiveket kötelező ezen egyházi adók, bármely felekezethez tartoztak, — mert a reformátio előtti korból származó párbérteher az egyes egyházakban később is azonos elvek szerint alakult — pénzértékre reducálva a kor viszonyaihoz mérten elég tekintélyes évi kiadást képviseltek.

Mindez azonban messze elmaradt a parasztság legfőbb terhe, a földesuri kötelezettség mellett. E földesuri vagy urbéri terhek azon jogviszonyból következtek, mely a földesur, mint az ingatlannak gyökeres jog szerinti tulajdonosa s a jobbágy mint a számára a nemesi jószágból kijelölt területrész állandó müvelője közt fennállt. A jobbágynak kiutalt birtokdarab a sessio volt, mely vidékenkint váltakozva bizonyos számu hold szántóföldből, közlegelőből s beltelekből állt. Ha a jobbágy egy egész session gazdálkodott, egész telkes jobbágynak neveztetett. Az idők folyamán azonban sok helyen már megkezdődött a sessiók feldarabolása. Voltak fél és negyed telkes gazdák is, mig másutt a népesség csökkenése folytán igen sokra rugott a puszta telkek száma. Ama jobbágyok, kik nem kaptak szántóföldet, hanem csak házat, beltelket a faluban, voltak a zsellérek. Némely zselléreknek még ház sem jutott s az ilyeneket házatlanoknak „más háta mögött lakók“-nak nevezték. De mindnyájan adózni tartoztak a földesurnak a magok módja és tehetsége szerint készpénzzel, terménynyel vagy kezök munkájával.

Az urbéri terhet a XVII. században nem szabályozta országos törvény. A szokás és a régi gyakorlat fejleszté azt mindenütt a helyi körülmények, a föld minősége, a török hódoltság közelebb vagy távolabb volta, a kereseti viszonyok többé-kevésbé kedvező alakulata, de egyszersmind a földesur kisebb-nagyobb igényei szerint. Minden faluban más szokás divott s egyöntetüség néha még egy és ugyanazon földesur két közeleső falvában sem mutatkozott.

Az urbéri kötelezettségek az ugynevezett urbariumokban irattak össze, melyek részint hivatalból családi perek alkalmával, részint az érdekelt felek tájékoztatása végett készültek. A telkes jobbágyok és molnárok évenkint 102, a zsellérek 51 napot dolgoztak a földesurnak ingyen. Ezenkivül adtak meghatározott számu aprómarhát, a terményekből, méhrajból, sertésből tizedet, a juhból huszadot, végül tojást, vajat, olajat, turót, fát s a helyi viszonyok szerint a legkülönbözőbb háztartási czikket, a mi épen az illető vidéken termett vagy könnyebben be volt szerezhető. Itt zöldséget, hársat, szurokdobozt, lámpába való fenyőfát, sindelyt, nyestet, rókabőrt, amott kását, komlót, pozsár halat, urnak való csizmát, patyolatot kellett évenkint szolgáltatniok. Egy-egy falura egészen exoticus kötelezettségek hárultak. Igy például, hogy az uraság számára évenkint nehány vadászkutyát, kopót, agarat neveljen fel.

Maga az urbéri szolgálat e szertelen változatossága és gyakran aprólékossága [1]) sokféle kellemetlenség és vexá-

---

[1]) E sokféleség bizonyitékául szolgáljon például a gróf Homonnay György zempléni falvaiban 1652-ben eszközölt urbéri összeirás. Ruszka faluban, melyben tizenhat zsellér s egy szabados lakott, az összeiró megyei bizottság előtt magok az érdekeltek, következőkben foglalták össze urbéri tartozásukat. Az évi adó minden helytől, melyen ember lakik, Szent-Mihály napkor 53, karácson adója 7½, Szent-György adója 3 denár. Ezenkivül minden buza, gabona, árpa és zabvetésből nona — kilenczed —; kaszáló rétje vagy erdeje a falunak nem volt; karácsony adójában minden kenyeres ember egy-egy tyukot s egy kerekded kalácsot adott. Minden két lakott házhelytől járt egy kassai véka komló s egy kassai véka zab, az egész falutól egy kassai köböl kendermag és ugyanannyi borsó, minden kenyeres embertől egy budai messzely vaj s minden két kenyeres embertől egy budai messzely méz, végül minden váltó disznó után két denár. Ezenkivül az uraságnak évenkint husz köblös földet tartoztak megmüvelni. Nagyobb falu volt Kolbászó, ott már 45 család

lás kutfeje lőn a jobbágyokra, mert néha drága pénzen sem lehetett egyes czikkeket kapni. A mulasztásért azután a földesur, de még inkább tisztei busásan kárpótolták magokat. Száz év mulva (1767. Mária Terézia urbáriuma után) már pénzértékre redukálták az egész jobbágytelken nyugvó különféle kötelezettségek évi összegét. [1]) Beleértve a jobbágy és családja életfentartásához mulhatatlanul szükséges minimálösszeget, a jobbágy egész évi szükséglete minden rendkivüli kiadás, minő esküvő, keresztelő, betegség, vám stb. hozzáadása nélkül 255 frt 28 krra számittatott. Ezt egy egész jobbágytelek után, mely átlag huszonnégy holdból, néhol harminczból állt, kellett fedeznie. Hogy az urbéri teher száz évvel azelőtt milyen pénzértéket képviselt, azt igen nehéz kiszámitani. De tekintve a termelési, kereskedelmi, közbiztonsági viszonyokat, a paraszt akkori védtelenségét mindenféle tulkapás és zsarolás ellen, bátran állithatni, hogy a XVII. században a jobbágytelken nyugvó évi teher sokkal nyomasztóbban nehezedett a szegény népre, mint száz évvel később, habár

---

iratott össze. Az évi census következő: „Munkája fogyatkozás nélkül toties quoties, a mint a tisztviselők parancsolják, minden nap, a mikor kell, melyből most is 11 szekér ment ki szemünk láttára — mondják az illetők — minden szekér mellett két gyalog. Azonfelül több gyalog ember, circiter 16, a szőlőfedésre ment.“ Az évi adó Szent-Györgykor 1, Szent-Mihálykor 2 frt, vajdapénz 50 dr. nyulra 6 dr, karulypénz 7 ft, öreg bárány 3, idei 1, sajt 2, zab 6 köböl, nyuszt 1, rókabőr 1, pokrócz 1, heveder 1, zsindely 500, viasz 1 font, lud 2, tyuk 12, vaj 1 itcze, méz 1 messzely. Ménből, disznóból dézsma. Ennyit azonban csak a soltész fizetett. Az egy telkes jobbágy Szent-Györgykor 50 drt, Szt.-Mihálykor 1 ftot, vágó baromra 40, vajdapénzre 50, nyulra 6 drt, egy köböl zabot, egy bárányt, egy kila kendert, 2 ludat, 12 tyukot, 12 tojást, 1 itcze vajat s egy messzely mézet, juhból, mézből, dézsmát fizetett. A féltelkesek e census felét fizették. Az összeirás Leleszi convent iratai.

[1]) Berzeviczy György: De indole et Conditione Rusticorum 21—27. lap.

pénzértékre reducálva akkor nem is képviselt oly imposans összeget, mint utóbb.

Különösen a készpénzbeli kötelezettség okozott sok bajt a parasztnak azon időben, midőn terményeit alig tudta értékesiteni s leginkább a helyi fogyasztásra volt utalva. Pénzbeli kötelezettségei sorában első helyen állt a telekadó, mely rendesen két, kivételesen három részletben fizettetett, a nagyobb rész szent Mihály, a kisebb rész szent György napján, s a harmadik részlet karácsonykor. De ezenkivül a földesur még sokféle más készpénz-adót szedett. Itt nyulra, amott vajdapénz és karulypénz czimén, vagy vágómarha és sertés után fizetett a jobbágy külön illetéket, amott a földesur családjában beálló örvendetes események, keresztelő, esküvő alkalmával kivántak tőle hol önkénytes ajándékképen, hol a szokásjogból kifejlődött tartozásképen némi pénzbeli járulékot. Ha a földesur török fogságba került, jobbágya tartozott a válságdijhoz járulni. A gazdasági életben a pénz folyton jelentékenyebb tényezővé emelkedvén, a földesurban szükségképen fokozódott a hajlam, hogy jobbágyaitól minél több készpénz-illetményt szedjen. A nyers terménynyel már nem igen fedezhette háztartása és életmódja növekvő szükségleteit. A beszolgáltatott gabonát, zabot s a saját termését gyakran maga sem tudta értékesiteni. Mentve volt ugyan a megélhetés gondjaitól, kenyérben, borban, husban nem szenvedett hiányt, s hitelezői zaklatása ellen szintén megvédte egyrészt a birtokviszonyok közjogi szervezete, másrészt az igazságszolgáltatás nehézkes menete. De mindemellett sem nélkülözhette a készpénzt s a XVII. század folyamán általános a földesuri osztályban a törekvés, hogy önkéntesen vagy kényszer utján nagyobb készpénz-adó elvállalására birja a jobbágyokat.

Ezeknek végre is bele kellett törődniök az adóemelésbe, ámbár gyakran panaszolták, hogy ez az, „kit

leginkább sajnálnak."[1]) De mit tehettek? Rájok is illett az orosz paraszt azon ismert közmondása, hogy az isten fenn az égben, a császár pedig messze van. Azok, kik szivesen tettek javára valamit, messze voltak tőle. A király, a nádor, a kamara közbeléptek érdekökben számos alkalommal. De egyiknek sem volt helyi végrehajtó közege, mely a jóindulatu beavatkozásnak tettleg foganatot szerezzen. Ekkép a legnemesebb szellemü rendelet is papiron maradt, mihelyt az illető urak saját jószántukból nem teljesitették. A hol pedig a földesurban nem hibázott a jóindulat, ott szükség sem volt felsőbb beavatkozásra. Csakhogy az emberséges érzés, a humanus gondolkodás harczias, hányatott időkben keveseknél emelkedik tulsulyra s szokta legyőzni az önzés, a birvágy szenvedélyét.

Mint a főbb hatóságok rendeletei, ugy az országgyülések által egyes visszaélések orvoslására alkotott törvényczikkek szintén csak ott léptek életbe, hol a földesur akarta. Pedig a Corpus Jurisban egymást éri az ilyen törvényczikk s a nemesség általában teljes tudatában volt annak — ezt több izben kifejezte, — hogy a saját létele a jobbágyság fennmaradásán és boldogulásán nyugszik.[2]) Elismerte a jobbágyság szánalomra méltó helyzetét is. Az 1547. országgyülés (XXVI. t. cz.) a hazát sujtó catastrophákat isten büntetésének mondja a kegyetlenségekért, melyeket a földesurak a parasztságon elkövetnek, melynek jajszava a felhőkön át a mennybe hatól. Később sem hiányzott a jóakarat s néha egyes megyék is fölszólaltak a parasztság érdekében. Igy 1670-ben, midőn a török pusztitásaival szemben fölmerült annak szükség e, hogy a megyék partialis hadat fogadjanak, a tanácskozásra kiküldött képvi-

[1]) Wesselényi F. nádor levele a varini jobbágyok érdekében földesuraikhoz. Goznovizer-codex. Lőcse. 35. sz.

[2]) A paraszt osztály az időbeli jogtörténelmi viszonyairól Pfahler: Jus Georgicon Regni Hung. 93—125. lap.

selőit Pestmegye különösen azon utasitással látta el, hogy olyan módozatot kell kitalálni, mely szerint a hadfogadásra szükséges költség „nem a szegénységtől, hanem a földesuraknak erszényéből“ kerüljön ki, hogy továbbá meg kell büntetni a földesurat, ki saját fizetési kötelességét jobbágyaira háritja át.

Minden ily igyekezet azonban meddő maradt a tehetetlen közigazgatás mellett. A jobbágy kizárólag a földesur jóakaratától függött vagyona, személye, családi viszonyai és vallása tekintetében egyaránt. Hasztalan biztositották ünnepélyes békekötések, országgyülési törvényczikkek a paraszt azon jogát, hogy szabadon követheti vallását s a földesur nem erőszakolhatja reá a magáét. E jogát csak ott nem taposták agyon, a hol a földesur türelmes, mások lelkiismereti ügyeibe nem avatkozó ember volt. A hol önérdek, szenvedély, brutalitás vezette, ott irott malaszt maradt a jobbágyra minden törvény. Mint egy kis király, kinek akarata ellen nincs felebbezés, kinek személye sérthetetlen, ugy jelentkezett az ur jobbágyai előtt s egész önérzete jut kifejezésre ez egykoru költeményben, hol azt mondja:

Nemes ember vagyok — — —
Vagynak tömlöczeim, lánczaim s kötelim
Jus gladii-t hagytak rám nemes szüleim.

Használta is jogait kérlelhetlenül s a jobbágy-osztály az a csekély töredéke, mely már a XVII. században olyan müveltségi fokon állt, hogy kinszenvedéseinek siralmas történetét papirra tehette, hogy panaszait eljuttathatta a későbbi századokra, egyes földesurak embertelenségeiről megrenditő eseteket jegyzett föl.[1]) De kevés ily emlék

[1]) Egyes panaszleveleken kivül csupán az anabaptista — ujkeresztény — krónikákban maradtak reánk közvetlenül a jobbágyoktól származó rajzok az urak és jobbágyok viszonyáról. E krónikák Fontes R. Austriacarum Dipl. 43.

került még ki a levéltárak homályából. Sok nem is maradhatott fenn, mert az elnyomott osztályoknak nincsenek történetiróik. Sőt az irástudók, kik soraikból kikerülnek, rendesen az uralkodó osztályhoz csatlakoznak, s az uj körben megfeledkeznek azokról, kiknek a sors keserüsége folytán nem sikerült lenézett és alanti helyzetökből kivergődni. A közmondások, versek, satirák, melyek a XVII. századból fenmaradtak, mindnyájan a pórnép általánosan megvetett állapotáról tesznek tanuságot. Alig ment emberszámba s jogi helyzete szerint csakugyan inkább házi állatnak kell tekinteni, melyre bizonyos gondot csak azért forditottak, mert jelentékeny anyagi értéket képviselt. Egy latin közmondás, mely valószinüleg külföldről került át hozzánk, hol a jobbágyok helyzete sokáig szintén nem volt különb, a parasztot egyszerü igavonó baromnak nevezi, a melytől csupán abban különbözik, hogy szarvai nincsenek.

Rusticus est quasi Rind (bos)
Nisi quod sibi cornua desint.[1])

E felfogásnak felelt meg egész jogi állása s a bánásmód, melyben részesült. Emberi vagy politikai jogai nem voltak, sőt magánjogilag is teljesen a földesur gyámsága alatt állt. Ez perlekedett helyette, ha ugyan kedve tartotta, bármilyen jogsérelmet szenvedett jobbágya. Önmagának nem volt kereseti joga senki irányában, sőt még a végszükségbeli önvédelem jogát is megvonták tőle. Zsiványok, kóborló katonák, szabad hajduk, pharaoi zsarolásait, mint sokszor panaszolja, védtelenül kellett türnie. Ha egyetlen végbeli jött egy faluba s ott bármilyen rablást vagy zsarolást vitt véghez, a jobbágy az ilyen egyén személyét is szentnek és sérthetetlennek volt kénytelen tekinteni. Nem

---

[1]) E közmondást Lizcney János esztergomi archidiacon idézi Iter oeconom. czimü 1707-ben megjelent müvében.

védhette vagyonát, nem nyulhatott a zsiványhoz, hanem el kellett tőle türnie a szidást, verést, ki kellett szolgáltatnia mindenét s csak ha a katonának nevezett rabló végre eltávozott, mehetett a megrablott panaszra a földesurához, vagy ha ez távol volt a szolgabiróhoz, végvárbeli kapitányhoz s kereshette nálok az orvoslást, melyet persze nem kapott meg soha.

Évtizedeken át sürgették a parasztok e visszásság megszüntetését, melynek embertelenségét a főurak magok is belátták. Végre az országgyülés könyörült rajtok s törvényben kimondotta, hogy a gonosztevőket nem védi a nemesi kiváltság s ha tetten kapja, ha bir velök, maga a parasztság elfoghatja őket. Ez legalább a kis csoportokban kóborlók ellen biztositotta a falvakat. De a tetten érteket megbüntetniök már nem volt szabad; át kellett őket szolgáltatni az illetékes hatóságoknak, melyeknek azon időben egészen más volt a bajuk, mint katonáikat büntetni. Ezt előre látta a törvény s megengedte a parasztnak, hogy az ekkép elfogottakat, ha a földesur vagy fő- és alispán meg nem fenyiti, a nádornál vádolhatja be. Csakhogy arra viszont a jobbágynak nem akadt sem kedve, sem ideje, hogy e végnélküli uton keressen megtorlást.

Az ily bajok ellen oltalmat nyujtani első sorban az urnak lett volna kötelessége. Ez azonban gyakran távol lakott, máskor nem törődött jobbágyaival, noha százszor elmondották előtte, hogy azért fizetnek neki adót, hogy védje őket a jogtalan támadás ellen. De az ur a legtöbb esetben felvette az adót, néha meg is hallgatta a panaszt, „de mi mellettünk semmit sem fáradozott, mintha urunk sem lett volna.“[1]) Ez a panaszlevek örökös refrainje.

Annál többet törődtek velök az urasági tisztek, csak-

---

[1]) Ezt a szentesiek irják 1659-ben földesuroknak Kemény Jánosnak. A levél Vay Kázmér levéltára Darány.

hogy ebben is alig volt köszönet. A földesur minden emberséges igyekezetét meghiusitotta a tisztek kapzsisága. Sok helyen a főbb tiszt pénzen adogatta el az alsóbb tisztségeket, az ispáni, juhászgazdai állást. A vételárt azután a vevő a szegény jobbágyokon busásan behajtotta. E zsarolás ellen legtöbbször panaszkodni sem mertek, mert csak rontották volna helyzetöket. Igy szabadon gazdálkodhattak rajtok az alsóbb tisztek, főleg az ispánok, kik közt akadtak „olyan semmirekellők, rosszak, tudatlanok, irgalom nélküliek, hogy némelyike disznópásztornak is rossz“ volna.

A falusi birói állást — soltészséget — néha szintén pénzen árulták, vagy a biró nagyobb évi urbért fizetett a földesurnak, s ezért állását a legönzőbben aknázta ki a falubeliekkel szemben. Zemplénmegye egyik kiküldött vizsgáló táblabirája 1667-ben azt jelentette, hogy „a falubiróság egyik legnagyobb csapás a népre.“ Pedig ez a biró és az urasági tisztek egészen a gondviselés szerepét játszották a jobbágygyal szemben. Nemcsak urbéri szolgáltatásait ellenőrizték, hanem családi viszonyaiban is tőlük függött. Ha elérkezett az idő, hogy házasodjék, a tiszt ráparancsolt, vegyen feleséget, s ha nem tette, becsukatta. Ha a férj meghalt, s özvegye más földesur jobbágyához ment nőül, a tiszt visszatartotta első házasságából származó gyermekeit, kik azután csak ugy isten irgalmából nőttek fel, vagy a mi még gyakoribb volt, elkallódtak, meghaltak. De azért elvették az anyától gyermekét, mert ha mégis megélt, s munkabiró korba jutott, épen ugy mint a ló vagy az ökör, ő is bizonyos értéket képviselt, melylyel csere-beréltek, melyet zálogba tettek, adósságok biztositásául használtak, mint bármely hasznos házi állatot.[1])

[1]) Ilyen jogügyletekre vonatkozó okmány tömegesen fordul elő a levéltárakban. Igy például Kazinczy Gábor kéziratai közt csupán a Bánfay-család levéltárából következő esetek emlittetnek:

Nem csekélyebb mértékben sujtotta a jobbágyokat az a szokás, hogy a földesur az erősebb, munkaképes, értelmesebb jobbágyokat rendesen udvari, vadászi vagy katonái szolgálatra használta, s igy a nehéz robot és a nagy pénzbeli és terménybeli szolgálatok sulya a megmaradt gyöngébb és tudatlanabb tömegre hárult. Természetes, hogy a mennyire lehet a jobbágy is segiteni igyekezett magán, s használta a gyöngék szokásos fegyverét, a furfangot és hamisságot. Több család meghuzta magát egy fészekben; hárman-négyen egy kenyérre álltak, hogy ekképen egy családért kelljen robotolniok, a meddig szemfüles tiszteik észre nem vették a csalást. Ha kitudódott a dolog, s gyakran a nélkül, következett a hadd-el-hadd; ütötték-verték a szegényeket, kik különben más alkalommal is kikapták részöket a deresen. Megtörtént azonban, hogy a tisztek szemet hunytak az ily visszaélések előtt, ha ugyan az illetők az elnézést kellően meg tudták és akarták hálálni.

Terheit és helyzetének egész nyomoruságát néha panaszkodva ugyan, de egészben megadással, sőt fásultsággal viselte a jobbágyság. Egyesek ugy segitettek magukon, hogy katonának álltak vagy az országot ellepő haramiák számát szaporitották.

Törvényes önvédelmi eszköze a parasztnak csak egy volt, de tényleg ez is hatástalan maradt. A törvény megadta neki a szabad költözködés jogát, de csak azon esetre,

1666-ban Ödönffy György egy várkonyi jobbágyát 125, egy strajnyai jobbágyát 100 frtban, 1667-ben egy tarnai jobbágyát 200 frtban, egy másikat 500 frtban zálogositotta el; egyet pedig ő vett 200 frton. — 1667. aug. 26-án Forgách Miklós és neje Barkóczy Borbála, egy pár bunkóczi emberöket Ödönfy György két topolyai emberével cserélték föl. — 1669-ben Barkóczy Sándor egy kalmai jobbágyát két klokoczóival cserélte be. — 1670. jun. 6. Dessewffy Ádám egy hrabóczi jobbágyát adta zálogba; utóbb még 12 frt 60 drnyi bevásárlást tett ugyanez emberére. — 1673 márcz. 10-én 2300 frt tartozása fejében a Krajnán egész rakás tótot adott zálogba Ödönffy Györgynek.

ha teljesen törlesztette urbéri tartozásait. Csakhogy az elköltözni akaró jobbágy mindig hátralékban volt; legalább azt mondhatta a földesur, vagy tisztje, kikkel szemben a paraszt azon állitása, hogy mindent megfizetett, nem birt bizonyitó erővel. Ha pedig ilyen hátralékos paraszt költözött el, azt erőhatalommal vissza lehetett hozatni bárhonnan, mihelyt nem török földre bujdosott. Az egyes embernek törvényadta szabad költözködési joga illusórius maradt tehát. Több hatást lehetett vele elérni, ha például egy egész falu jobbágysága összeállt s bizonyos türhetetlen állapot megszüntetését követelte azon fenyegetéssel, hogy különben elköltözik.

Ez volt az ultima ratio. Ott hagyni faluját, házát, megszokott gazdaságát s családostól, mindenestül neki menni a világnak, — ehhez heroicus elhatározás kellett egy falu részéről. És mégis megtörtént nem egyszer, bizonyitékául annak, minő szánalmas lehetett a helyzet, mely számos családot e kétségbeesett lépésre kényszeritett.

Ha időközben sikerült egy más földesurral ujabb helyen való telepitésök tárgyában megegyezni, rendesen éjnek idején költöztek el egy tömegben. De ezt csak azok tehették, kik a hódoltságban laktak s onnan királyi területre menekültek, hol uj földesuraik nem igen adták ki őket. De a kik királyi földön akartak maradni, azokon a tömeges elköltözés sem segitett, mert erőszakosan vissza lehetett őket hozni. Mégis egész városok lakossága kész volt kivándorolni, olyan nyomasztóan nehezedtek reá a földesuri terhek. Igy 1651-ben Zniováralja birája, esküdt polgárai és egész communitása jelentette a pozsonyi kamarának, hogy mostani földesurai annyi robotolást követelnek a régi urbariumok ellenére tőlök, hogy e törvénytelen állapottól mindnyájan megijedvén, házaikat pusztán hagyják, ugy annyira, „hogy egy gazda se találtassék az egész városban“ és ha a kamara oltalmába nem

veszi őket, „kényszerittetünk városunkat pusztán hagynunk.“ [1])

A végszükség nem egyszer vitte ily kétségbeejtő elhatározásra a jobbágyokat, noha az elköltözéssel sem sokat javithatták sorsukat. A jobbágyterhek mindenütt nyomasztók voltak. Pedig a királyi Magyarország még eldorádónak mondható a parasztságra a behódolt területtel szemben. Itt a legtöbb török földesur évről-évre brutális erőszakkal srófolta fölfelé a jobbágyadót, követelt ajándékot minduntalan [2]) s a szegénység állapotát néhol keservesebbé tette, mint volt az oktalan állaté.

Az eddig emlitett soknemü törvényes és törvénytelen, jogos vagy önkényes igény távolról sem meritette ki a parasztság szolgáltatásainak hosszu sorozatát. Voltak rendkivüli kötelességei. Igy a török fogságból kiszabadult rabokat a megyék lakói tartoztak a saját területökön szekérrel, élelemmel s némi költséggel ellátni. Ebből a rabságba esők nagy száma folytán szintén érzékeny teher hárult a parasztságra ugy, hogy Pestmegye 1676-ban szükségesnek látta mérsékelni, s kimondotta, hogy a nép csak a vasas rabok alá tartozik fuvart adni.[3]) A legiszonyubb módon azonban a parasztot a katonatartás kötelezettsége s általában az idegen katonaság sujtotta. A Budavár visszafoglalása előbbi tizenhat esztendőben ki sem jött a császári katonaság az országból s az egyptomi csapások módjára nehezedett a népre, épen ugy, mint a hódolt részeken a török és tatár.

---

[1]) A levél Orsz. Lev.

[2]) A parasztok viszonyait a török-magyar földesurakhoz, vagyis a behódolt megyékben, számos adattal világitja meg Ráth Károly M. Tört. Tár. VII. kötet és Akad. Értesitő III. és IV. kötet, továbbá M. T. Tár. VI. és X. kötet. Ez utóbbiban a nádor 1663-ki proclamatioja Nógrádmegyéhez.

[3]) Gyárfás. A jászkunok tört. IV.

Az idegen katona általában ellenséges földnek tekintette a királyi Magyarországot s ellenségnek az ottani lakosságot is, melynek vagyonával, sőt életével szabadon rendelkezik. A külföldi népek egész söpredéke, Európa martalóczai, kalandorai szolgáltak a császári seregben, mely ellenség és jóbarát iránt egyformán kérlelhetetlen volt. E mellett, noha kitünő zsoldot igértek neki, néha hónapokig nem látott egy krajczárt is, mert a mit a kincstár leküldött, azt elsikkasztotta a tiszti kar, melyben szintén sok volt a kétes, jellemtelen elem. A császár legszigorubb rendeletei sem tudták e rákfenét kiirtani s a katonát egyes tisztek zsarolásaitól megóvni. A katona azután a szegény népen kárpótolta magát. Pedig a legfőbb hadur rendeletei a katonát a polgári elem irányában tisztességes magaviseletre utasitották s minden kihágásra nehéz fenyitéket szabtak. Rablás, gyujtogatás, szállásadója megsértése halállal, a házakban, keritésekben, gyümölcsfában, szántóföldön, réten való minden kártétel kemény büntetéssel sujtatott — a papiron. A tisztek nem gondoltak a végrehajtással, mert magok épen ugy megszegték e szabályokat, mint a legénység. Nyáron, midőn a hadsereg rendesen a harczmezőn foglalkozott s különben is a kincstár által élelmeztetett, a lakosság helyzete még türhető maradt. De télen az élelmezés és elszállásolás egészen a lakosságra lőn áthárítva.

A XVII. századi katonai rendszer szerint a soldatesca csak bezárólag májustól októberig, tehát félesztendeig állt császári élelmezésben. A többi hat hónapot a téli szállásban töltötte, még pedig azon lakosság rovására, melynél elszállásoltatott. A téli szállás az illető vidékre a kincstár részéről rótt teher volt. Viszont a katona a téli szállást a csatatér küzdelmeiért és nélkülözéseiért nyujtott kárpótlásnak vette, melyet egész lelketlenséggel igyekezett kihasználni. Nem elégedett meg az élelmezéssel,

mely maga is sok pénzébe került a népnek, hanem kiszivattyuzta, kizsarolta az egész vidéket. Innen a számtalan és fájdalmas panasz, mely az egykoru emlékekben a katonaság ellen hangzik főurak, nemesek, papok, parasztok és polgárok részéről, mert mindnyájokat sujtották e brutalis martalóczok garázdálkodásai. A hol ez a hadi nép megjelent, ott a nép épen ugy elmenekült előle, mint mikor a török közeledett. Házát, termését, marháját elhagyta, hogy legalább életét megmentse. Országos csapás volt az idegen katonaság, de mint minden istencsapást, ezt is a szegénység érezte a legfájdalmasabban.

Az uj-keresztények krónikái élénk szinekben ecsetelik a császári hadak átvonulását és zsarolásait a Vág vidékén. De téli szállásban, hol a sáskasereg félesztendeig pusztitott, a helyzet még iszonyubbá vált. Megtörtént, hogy némely házban harmincz, negyven embert szállásoltak el. A hol tüzrevaló fát nem kaphattak, ott lebontották a keritést, sőt a tetőt s kivágták a gyümölcsfákat. A mi a házban volt, azt szétosztották magok közt, néha nyilt erőszakkal, máskor lopva, a falakat megásva hordtak el mindent. A tisztek nemcsak nem tiltották e bűntényeket, hanem magok mentek gonosz példával előre. — A vagyonosabb lakosokra sarczot vetettek,[1]) melyet elő kellett teremteni, különben az illetők élete is veszélyeztetve volt.

A legsötétebben egy német és a magyarokat szenvedélyesen gyülölő ember, ki személyes tapasztalásból ismerkedett meg a viszonyokkal, rajzolja a német tisztek és katonák üzelmeit. Egész könyvet lehetne irni, — mondja — azokról a menthetetlen kihágásokról, melyeket a németek büntetlenül elkövetnek. Ez kelti a magyar népben a németek iránti gyülöletet, mert ugy bánnak vele, mintha a katonaság nem az ország megvédésére,

[1]) A szathmáriak panasza 1661-ből Orsz. Lev.

házai titkos házakká és kamarákká váltak.“ A kóborló végbeliek ették meg hét éven át a nép mind földi, mind fái gyümölcseit, szőllejét, dinnyéit; ők rontották meg a csap- és mészárszékeket, mert nemcsak husát és borát fogyasztották el ingyen erővel, hanem elvittek mindent, a mit találtak. Ezért van, panaszolja a nép — hogy Polgártól Makóig nem maradt több három csap- és hét vágószéknél, holott előbb minden faluban volt. Rablásaik következtében a lakosság szántó ekéivel a kert alá szorult, mert a katonák a legelőről elhajtották a marhát, sőt az igás marhát a szekérből és az ekéből kifogták és elvitték. Még a mesterembereket és kereskedőket is annyira fosztogatták, botozták, ingyen munkára kényszeritették, hogy azok e vidékről elköltöztek. A megmaradt lakosok „vasak nélkül, a katonák rabjai éjjel-nappal“, pedig „nem a Krim országbeli kegyetlen tatárok, sem nem a hatalmas Egyiptus avagy tenger mellől felszakadott, rajtunk hatalmat vett idegen török nemzetség cselekszik ugy mi rajtunk, hanem a mi nemzetségünkből álló végházakban tartó katonák, minket megemésztő, javainkból kifogyasztó, pusztitó, sőt a mi nagyobb, életünk elfogyasztóink.“ A füleki, szécsényi, ónodi, böszörményi, szoboszlai s más végvárbeli katonák ellen intézvék e kifakadások, kik azzal fenyegették az illető lakosságot, hogy ha a török-tatár el nem pusztitotta, általok fog elpusztulni.[1]) A sok csavargó és a háboru miatt — irják a szentesiek — csak ugy látszunk lakni, mintha csak ágon ülnénk, mert a mi jószágocskánk a tatártól megmaradt, a magyar csavargók falkástól előveszik, ugy hajtják, egy lovat sem tarthatunk, mindjárt elvonják, házunkból kivonsznak s ugy sarczoltatnak; ha mezőn kapnak, vernek, taposnak, ruháinkat elvonszszák, még a sajátunkért szólni sem merünk, mert ha ki szól, mindjárt

---

[1]) Gyárfás Jászkunok tört. IV. 318—335.

hóhér módon bánnak vele.[1]) Ezer meg ezer ily keserves panasz hangzott mindenfelől. De a szegény nép baját nem lehetett orvosolni olyan korszakban, „midőn a törvény a vitézlő oldalokon és a nyeregfejekben“ hordoztatott.

Mindezen apró és nagy bajokat, a sokféle terhet és megpróbáltatást összefoglalva megkapjuk a keretet, melyben Budavár visszafoglalása idején a magyar nép egyik legnagyobb és legfontosabb eleme, a földmives, a jobbágyosztály napjait végig élte. E viszonyok befolyásolták erkölcsi és anyagi állapotát, ezek jutottak kifejezésre családi életében, szokásaiban, sőt lakóhelyének s falvainak külső kinézésében is. Nem forgott fenn számára semmi indok, hogy a munkában megerőltesse magát, hogy takarékos életet folytasson s családja vagyoni biztositására gondoljon. Minek dolgozott volna? Kinek spórolt volna? Véres verejtékkel szerzett keresményét ugy sem mondhatta volna a magáénak. Ha szerzett is valamit, el kellett dugnia, mert mihelyt élvezni akarta, már kitette ama veszélynek, hogy elveszi tőle ama sok ragadozó madár valamelyike, mely körülette ólálkodott. Bármily csekélységgel magára vonhatta a figyelmet. Ha házát csinositotta, ha némi vásárlást tett, már a jólét gyanujába került s a földesur nagyobb adót kivánt tőle vagy a tiszt s a kóbor katona sarczolta meg. A nehéz közviszonyok tehát az emberi sziv egyik leghevesebb ösztönét, a vagyonszerzés ingerét egyszerüen kiölték a parasztokból. Nyiltan megmondták, hogy düledező házokat kitatarozni, a legszegényebb butorzattal fölszerelni sem merik, nehogy magokra vonják a hatalmasok figyelmét. Különösen ama földön, mely a török portyázásai előtt nyitva állt, fölösleges is lett volna ilyesmire gondolni. Az ellenség minduntalan kirabolta s felgyujtotta a falvakat. A Vág vidékén, mely 1663-ig az ország legpol-

[1]) A szentesiek levele Vay K. darányi levéltárában.

gárosultabb részeihez tartozott, még 1671-ben sem épitették föl a tatárok által kifosztott és fölperzselt lakóházakat. A nép ugy hagyta, amint a tatárdulás után találta őket; az egykor csinos falvak éveken át nagyobbára romban hevertek s a külföldről jövő utasnak rögtön szemébe szökött a különbség a szomszéd osztrák és az itteni falvak közt. A rozzant, néha fedetlen házak szánalmas képét nyujtották az inségnek, mely bennök honolt. A szobák belső berendezése a legkezdetlegesebb volt. Butor alig akadt bennök s jó, ha azon egy ágyon kivül, melyben a gazda és neje háltak, még legalább egy találkozott egy egész parasztházban.

Fent a hegyek közt, hova a török sujtó keze nem ért, a falvak kinézése is barátságosabb volt, s kevésbé viselte magán a lakosok nyomorának jeleit. Liptómegye kisebb helységei körülbelül ugy néztek ki kétszáz évvel ezelőtt is, mint ma. Ott a fa a falusi házak legjelentékenyebb épitési anyaga. A szegényebb jobbágy butorzata sem maradt el a mostani mögött, mely ma is a nélkülözhetetlen szükségleti tárgyakra szoritkozik. Akkor azonban az ilyen lakóhelyek valóságos uri házak voltak azokhoz képest, melyekben a nép a hódoltság vidékein élt.

Az országnak egyik legelőbbre haladott, s legcsinosabb része Szepesmegye lehetett; falvai és városai azóta keveset változtak, s a nép kedvezőbb viszonyairól tettek tanuságot. Az egykoru iró [1]) föl is emliti, hogy a Szepességben falvak, helységek, városok egészen máskép néznek ki, mint Magyarország többi megyéiben, s hogy általában német modorban épültek. Kassán tul azonban már a török világ kezdődött, s e tény visszatükröződött a helységek külsejében. A tiszai megyékről Simplicissimus szánalmas képet ad, melyet megerősit sok egykoru tudósitás. Azt

[1]) Zeiller Collectanea.

mondja: „a falvak gyakran oly nyomoruságosak, hogy Württembergben egy disznó-ólat is jobban, szilárdabban és csinosabban épitenek, mint itt egy házat.“ Még előkelő nemes urak udvarán sem igen voltak gazdasági épületek; a termést kazlakba rakták a ház körül, s gyakran elrothadt, mielőtt kicsépelték. Csak itt-amott mutatkoztak nagy aklok, hodályok a marha számára. Jámbor egyházi férfiak följegyzései sok apró vonással egészitik ki e szomorú rajzot.

A magyar falu két kiváló jellemvonása, a csinos szentegyház és a sok fa, mely a házak udvarát és kertjeit disziti, a legtöbb helyen hiányzott. Az ákácz, az alföld e jellemző fája, még általában nem volt meghonositva. A sikságon akkor még érzékenyebb volt a fahiány mint ma, s megtörtént, hogy a lelkésznek is a temető karóival kellett fütenie, különben családostul megfagyott volna nyomorult viskójában.[1]) Mikor pedig katonaság állomásozott e vidéken, télviz idején a sövénynyel, háztetővel fütött, s kivágta az élő fát, a gyümölcsöst, mely különben sem maradhatott meg, ha a portyázó ellenség a falut felgyujtotta. A dunántuli hódoltságban hasonló szánalmas viszonyok közt élt a parasztság, s Győrmegye egyes falvaiban még a XVII. század végén földalatti vermekben[2]) nyomorgott a nép.

Az egész falu kinézésének megfelelt a templom és a paplak. Egy győrmegyei helységben a templom náddal fedett sárkunyhó volt, melyben szőnyeggel leteritett faláda állt és semmi más. A templomok és egyházi szerek a török időkben nagyobbára elpusztultak; néhol egyszerüen lebontották az egyházat, hogy a köveket másnemü épitésre használják; másutt meghagyták a templom falát, de szétszedték keritését, minek folytán a templom maga is nagyon

[1]) Sárospataki füzetek 1858—9. A rendkivül becses nánási emlékirat.

[2]) Magyar Sion.

megrongáltatott. A temető sok helyen be sem volt keritve. A majdnem mindenütt kicsiny harangok nem a piczinyke toronyban, hanem vagy a templom ablakában, vagy mint Sopron, Zala, Moson, Vasmegyék prot. községei legtöbbjében, s a Tiszavidéken haranglábon függtek. A jobbágyság oly szegény volt, hogy az istenháza tisztességes fölépitéséhez nem járulhatott. De minek is tette volna? Egész vidékek existentiája folyton a legnagyobb bizonytalanságnak volt kitéve s például Tisza-Dob lakossága az 1661—63-ki rövid időben nem kevesebbet, mint h a t s z o r kényszerült menekülni, hol a tatárok, hol a németek, hol a törökök elől, kik azután az üresen hagyott helységet kirabolták, fölperzselték. Néha novemberben futamodott meg a nép s heteket töltött az erdőn vagy valamelyik tiszai szigeten. Mikor végre hazatérhetett, házát romban, butorát, viszszahagyott élelmi szereit teljesen elpusztitva találta.

Ily viszonyok közt a vidéki lakosságban ki kellett halnia a munka, a takarékosság, a szorgalom és igyekezet ösztönének. Dolgozott annyit, a miből épen megélhetett, a jövő biztositására azonban nem gondolhatott. Megmaradása e szörnyü viszonyok közt csaknem csodával határos s magyarázatát egyedül a természet anyai gondoskodásában találja. Nem munkája, mert erre igen szük tere nyilt, mentette meg az akkori magyar földmives osztályt az éhenhalástól, hanem a természet bőkezüsége, a buja föld termékenysége, mely csoda módra, uzsorakamattal fizette az ember szerényebb munkáját is. E mellett vizek, folyók, tavak telve voltak hallal, az erdő és mező vaddal; bor szintén bőven termett s igy a föld önkényt megadta a megélhetés minden szükséges tényezőjét, a kenyeret, hust és bort. Hitvány kunyhójában a paraszt könnyebben, sőt jobban élt, mint az akkori cseh- és németországi jobbágyság nagy része. Az idegen katonák s más egykoru irók bámulatos dolgokat hiresztelték a külföldön, minő kevés fárad-

sággal s mégis milyen jól él a magyar nép minden osztálya, ámbár mint mondották, a paraszt lusta, az ur pedig könnyelmü. De lustaság és könnyelmüség egyaránt a viszonyok kényszerének kifolyása volt. Ez az isteni, ez a naiv könnyelmüség tette lehetővé az alsóbb osztályoknak a sok keserüség elviselését; ez segitette tul a pillanat nyomoruságain s adott nekik erőt, tehetséget a kitartásra. A gondviselés a természet busás gazdagságával kárpótolta a magyar népet akkori másnemü szenvedéseiért. Néha azonban e kárpótlást is megvonta tőle. Olyan években, midőn rossz termés sujtotta az országot, általános inség támadt, mert a parasztságnak nem voltak készletei, melyek mellett a jövő aratást bevárhatta volna. Ilyen időkben a kenyér és élelmiszerek ára a rendesnek tizszeresére is felszökött s a halál szörnyü pusztitást végzett a rosszul táplálkozó, nélkülözéssel küzdő lakosság sorában.

V.

A hadak romboló viharai, melyek a „mezőn" lakó néposztályokon annyi sebet ütöttek, megtörtek a városok bástyáin s a „kőfal mögé szorult" elemek politikai, társadalmi és anyagi életét megmentették az általános pusztulástól. Mint a főur vára vagy erőditett kastélya kicsinyben, egy családra, ugy a szintén sánczczal, árokkal, tornyokkal övezett város nagyban, a szellemi és anyagi munka osztályaira szolgált biztos menedékhelyül, és az ország lakosságának jelentékeny töredéke oltalmat és nyugtot talált benne. A városok lettek a hazai culturélet, vagyonosság, ipar, kereskedelem mentsvárai ama nehéz időkben, midőn a fölkorbácsolt politikai, nemzeti és vallási szenvedélyek versenyezve fáradoztak a polgárosodás kiirtásán. A lakosság, mely a városokban élt, az ország össznépessé-

gének meglehetős nagy százalékát képviselte, s a népszám sok városban meghaladta a mostanit. A cultura, mely bennök fölhalmozódott, az állami lét nevezetes tényezőivé avatta őket. Nagy és emlékezetes szolgálatokat tettek az országnak, de hogy mégsem emelkedtek akár politikai, akár művelődési tekintetben oly fontosságra, mint Holland, Német-, vagy Francziaország városai saját nemzetök életében, annak megvolt a maga nyomós oka. A XVII. században a hazai városok — a horvátországiakkal együtt valami harminczöten — nagyobbára még kivül álltak a magyar nemzeti élet keretén. Igazi, tős-gyökeres magyar város a királyi Magyarország területén nem volt egyetlenegy is. Némelyik már akkor magyarosodni kezdett, némelyikben a magyar elem számottevő tényezővé küzdötte föl magát, de tiszta magyar várost csak Erdélyben vagy a hódoltságban lehetett találni. A királyi területen levők nem a magyarság emlőin táplálkoztak. Kivül maradtak a nemzeti törekvések sorompóin, és a nép gondolatvilágában idegen, vele még össze nem forradt elemet képviseltek.

Idegenek voltak, apró államocskák az államban, melylyel csak a vallási és felekezeti, de nem az éltető nemzeti szellem kapcsa fűzte őket össze. Zárt körükben más nyelv divott, más politikai eszmények éltek, mint odakünn az országban. Falaikon nem csak a külső hadi viharok ereje, hanem a nemzeti közszellem is megtörött. Kapuikon belől idegen élet tárult a magyar ember elé. Két különböző világ testesült meg a városban s a vidékben s e két világ nem hatott egymásra olyan polgárositó erővel, mint azon országokban, hol városi és vidéki lakosság egy test és egy vér s a közös anyanyelv hidja közvetiti érzésüket és gondolkodásukat.

A városokban volt lüktető, virágzó culturélet. Csakhogy melege nem igen terjedt tul a város határán, s nem tudta a kivül élő nép szellemi fejlődését erőteljesebben befolyá-

solni. Valóságos sziget maradt a város, elzárkózva a külvilágtól; sem a közös eredet érzete, sem az egy és ugyanazon anyanyelv magasztos köteléke nem forrasztotta össze a nemzet nagy tömegeivel. Épen ama városok, melyek a városi élet és müveltség attributumaival a legbőkezübben rendelkeztek, voltak legkevésbé magyarok s azért legkevésbé befolyásolhatták környezetöket. A hozzájok félóránvira fekvő helységben már nem látszott szellemi felsőbbségök nyoma. Ez a falu magyar vagy tót maradt mindig, s a mint ő nem vihette át nemzetiségét a városra, ugy ez sem tudta a magáét az ő talajába beleoltani. Nem volt közöttük igazi szellemi kölcsönhatás, mely a nemzetiség azonossága folytán fennállt hódoltsági város és környéke közt, noha ezek a városi élet másnemü kellékei szempontjából inkább nagy falvak szinvonalán maradtak. De azért Debreczen, Kecskemét, Kőrös sokkal feltünőbben befolyásolták a magok vidékének szellemi fejlődését, mint Sopron, Bártfa, Eperjes a magáét.

E fogyatkozás daczára a városi élet a XVII. század egyik kimagasló mozzanata hazánkban is. Bármennyire különbözött akkor a közszellem az antik világától, némi analogia van ez élet s a görög városoké közt. Odakünn a város falain tul sohasem szünetelt a háboruk fergetege; kegyetlen hadi jog állt érvényben mindenütt s folyton veszélyeztette a város lételét. A mely városba a török betette lábát, mint Budára, Esztergomba, Nagy-Váradra, ott elveszett minden, jólét, önkormányzat, a nők becsülete, a férfiak szabadsága. E veszély ellenében polgárai vitézségére, önerejére lőn utalva a város, mint az 1660-ban Várad példáján ujra bebizonyodott. Mint a magános bérczfok ugy állt a sok ellenség között mindenik s a legtöbbre ez időben alkalmazható az, mit Taine mond[1]) a görögor-

---

[1]) Taine: Les origines de la France cont. IV.

szágiakról, hogy a város olyan vallásos és politikai testvérisülés, mely táborát egy templom körül ütötte föl. Azért távol igyekezett tartani magától mindenkit, ki e testvéri összeköttetésbe tetőtől talpig szigoruan be nem illett, például a kiváltságolt nemes ember vagy más felekezethez tartozó nem-nemes. Ily értelemben mondotta a város, hogy egyarányu személyek egyenlőségén alapszik létele, miért is csak egyenlő jogu és ugyanazon vallásu embereket akart falai között türni.

Minél exponáltabb volt helyzete, annál kizárólagosabb irányt követett, annál féltékenyebben tartotta magától távol a más felekezethez, rendhez vagy nemzetiséghez tartozókat, kik a város traditióiba és sajátszerü közszellemébe bajosabban olvadtak bele. A város gyanut táplált érzelmeik iránt, miért is megnehezitette letelepedésöket. Pozsony engedékenyebb volt s polyglottabb szinezetet öltött, mint például Beszterczebánya vagy Bártfa. A legnagyobb óvatosság, szigor, sőt könyörtelenség vált szükségessé, hogy a nehéz viszonyokkal daczolni lehessen. Azért a város, mely annyi drága kincset, személy- és vagyonbiztonságot, szabadságot és jogegyenlőséget nyujtott polgárainak, ezektől viszonszolgáltatás fejében szintén igen sokat és nagyot követelt. Csak igy tudta lételét biztositani. Mint „a méh a méhkasé, a hangya a bolyé“, ugy volt a polgár a városé, mely a saját belátása szerint souverain hatalommal rendezte, szabályozta összes családi és magánviszonyait, üzletét és foglalkozását, erkölcsi, vallási és politikai nézeteit, és hogy ezt tehesse, lehetőleg egy jogalapon álló és egy felekezethez tartozó emberek közössége igyekezett maradni.

Ez a kizárólagosság és egyöntetüség a XVII. század második felében a kedvezőtlen politikai és főleg anyagi viszonyok folytán, melyek a városok vagyonosságán érzékeny csorbát ütöttek, lényeges módosulást szenvedett.

Egyfelől a nemesség, másfelől a catholikus hitüek kezdtek benyomulni a városokba, melyek legtöbbjében addig egyedül uralkodott a protestantismus. Buda visszafoglalása azonban mégis nevezetes előjogok birtokában találta a hazai városokat. E jogok legkisebb részökben gyökereztek köztörvényekben. Minden egyes város a századok folyamán saját maga számára igyekezett a királytól mentől több privilegiumot szerezni s a régieket alkalmas időben megujitani vagy kiterjeszteni, ujakkal gyarapitani. Ebben ormolt a városok legfőbb politikai bölcsesége. Mindnyájok felfogását fejezi ki a kolozsváriak statutuma, mely szerint „a mi eleinknek is e város fundáltatásától fogván arra felette nagy szorgalmatosan gondjok volt, hogy kiváltképen való szabadságokat, privilegiumokat szerzettek mi nekünk, melyekkel a város egyébféle közönséges rendektől megválasztatik.“ E kiváltságok alapján a városok belügyeikre nézve valóságos köztársaságot képeztek s nemcsak közigazgatási és törvénykezési, egyházi és iskolai, hanem adózási és önvédelmi viszonyaik terén is teljes önkormányzatot élveztek. Nem minden város tudta az imposans jogkört egész tisztaságában és sértetlenségében megtartani az idők folyamán s a XVII. század városi életében már több eltérő typus jelentkezik. Voltak katonai városok, hol az idegen főparancsnokok tulkapásai és önkénye szükebb mederbe szoritotta az önkormányzatot. Igy történt Győrött és Komáromban. Voltak olyan városok, melyek közelebb esve Bécshez és távolabb a nemzeti mozgalmaktól sulyosabban érezték az udvar önkénykedő befolyását, hol tehát ez a körülmény gátolta a közélet szabadabb lendületét. Ide tartoztak Pozsony, Sopron és a Vágvölgyi városok. Voltak alföldi, hódolsági városok, hol a török iga ugyanigy éreztette hatását, például Debreczenben, Kecskeméten. És végül voltak felföldi városok, a hét bányaváros s az öt felső magyarországi város Kassa,

Eperjes, Kis-Szeben, Bártfa és Lőcse, melyhez ez időben hatodiknak a Thökölyek földesurasága alól véglegesen fölszabaditott Kézsmárk sorakozott. Főleg ez utóbbiakban maradt fenn a középkori városi szabadság a legerőteljesebben, a mit e városok elzárkózása a külbefolyásoktól lényegesen elősegitett. Bármi sajnos ez exclusivitás nemzetiségi szempontból, a városi jogok és szabadságok épségben maradásához kétségkivül igen nagyban hozzájárult. Souverain hatalommal rendezték e városok legkülönbözőbb ügyeiket s mindenütt erélylyel, elszántan kezelték a kormányzatot. Ebben előnyösen különböztek a megyétől. Nekik szük és kicsiny területen, az összeszorult városkában, melynek térfogata a minimumra korlátoltatott, hogy annál könnyebben meg lehessen oltalmazni, kellett ugyan a sokféle teendőt végezni, mig hozzájok viszonyitva a megye egész kis országnak látszik. De a kis téren hatékonyan, meglepő sikerrel müködtek s szük falaik közt a culturélet annyi kincsét halmozták fel, a mennyi másutt alig akadt száz mértföldnyi földön. A mi rend, biztonság, közigazgatás, igazságszolgáltatás a XVII. században Magyarországon még megmaradt, annak legnagyobb része a városok kebelében volt feltalálható. A városi polgárok azon időben több administrativ tehetséget fejtettek ki, mint a nemesek s a megye anarchicus közigazgatásával szemben a városi szervezet és müködése a rend és szabatosság mintaképének mutatkozik. A régi intézmények a városban állandóan megtartották életrevalóságukat, mert az öntörvényhozás joga alapján folytonos reformban, korszerü átalakitásban részesültek. Egyre friss szellem áramlott beléjök s a felmerült szükségletekhez, uj viszonyokhoz alkalmaztattak.

Mint a megye, ugy a város is a privilegiáltak intézménye volt. De más kiváltságosaké. Ha a nemesség előjogainak alapja a honvédelemben, a városi polgárságé viszont a munkában gyökerezett s a legszorosabban

összefüggött a középkor társadalmi és gazdasági munkaorganisatiójával. Mint a nép katonai eleme, akként volt szervezve annak munkásrésze is, a mennyiben a jobbágyságon kivül állt. Voltak ugyan jobbágykézmüvesek. De az ipar, valamint a kereskedelem csak a városokban fejlődött hatalmas szervezetté, mely magához ragadta az egész városi életet. A mint a megye a szervezett nemesség, ugy a város a szervezett polgári osztály. Kézmüves és kereskedő a saját városát épen ugy igazgatta, épen ugy kardjával védte, mint a nemes ember az országot, s iparos és kereskedő igazi városi nemesség, — de nem országos — patriciatus, mely épen ugy körülbástyázta magát kiváltságokkal a városban, mint a nemesség a megyében. E kiváltságait ő sem szivesen osztotta meg senkivel. A XVII. század egész folyamán küzdött a beözönlő uj elemekkel, melyeket olyankor sem akart befogadni, mikor a törzsökös lakosság nagyon megfogyatkozott. A szepesi városokban a kis és nagy házak tulajdonosai viaskodtak egymással. Beszterczebányán és másutt a tót beköltözők ellen irányult a harcz, kiktől a teljes polgárjogot, a házszerzési képességet — legalább a belvárosi részekben — még ez időben megtagadták. Ellenben a nemesség beköltözése és birtokszerzése körüli hosszas küzdelmek ekkor már a nemesek javára döntettek el.

Az ország fővárosa — metropolis totius Hungariae — Pozsony volt s külföldi utasok megbámulták kies fekvését, szép vidékét, az erdő koszoruzta hegyeket, melyek környezik. Régi és elegáns[1]) városnak mondják, mely terjedelemre nem nagyon nagy ugyan, de a házak sürün egymás mellett épitvék. Igy elég számos lakosság él benne, főleg német mesterember. Székhelyül szolgált az esztergomi érseknek, a királyi kamarának és különféle

[1]) Fröhlih. id. müve.

más hatóságnak. Az állandóan ott lakó mágnások száma már akkor tekintélyes volt. Szép templomok, diszes sétaterek és szökőkutak csinositották utczáit s a legszebb házak közé az érsek palotája[1]) tartozott, kinek nagyszerü kertje a város egyik nevezetessége volt. Négy orvos élt benne s volt négy gyógyszertára, melyek közül számos ritkaságai folytán a legnagyobb hirben a jezsuitáké állt. Egyik nevezetes épülete a „zöld ház“ (Grünstübl), az állam költségén épült palota, melyben az országgyülés tanácskozott. De legszebb ékessége a festői vár volt, a királyi család fényes lakosztályaival. Épen a XVII. század derekán butorozták ujra termeit s a falakat szép freskókkal látták el, melyek valószinüleg külföldi festők müvei, a finomabb izlésü franczia látogatók[2]) tetszését is megnyerték. A várban őrizték a szent koronát, a nemzet e féltett clénodiumát, „kinél nagyobb jónk és kincsünk nincsen“, mint akkor mondották.

A legtöbb főurnak volt a városban saját háza, melybe szállott, mikor országgyülés idején vagy hivatalos teendők folytán ott tartózkodott. A kiviteli kereskedelem Ausztria felé nagyobb részt Pozsonyon át ment; itt állapodott meg mindenki, a ki Erdélyből, a felföldről hivatalos ügyekben, üzleti teendőkben a császári székvárosba utazott. A Dunán kompon történt az átkelés, s csak országgyüléskor vertek hajóhidat a folyón. A várost a sok iskola, szerzetrend, a kereskedelem s az aránylag számos idegen eléggé megélénkitette. A legmozgalmasabb azonban az élet országgyülés, kivált koronázás alkalmával volt, mikor ezeren meg ezeren gyültek össze megbámulni a szemkápráztató látványosságokat. De közönséges országgyülésre is nagy számmal sereglettek az idegenek. A bécsi kereskedők

[1]) Brown utleirása.

[2]) Laboureur, Relation de la voyage de la Royne de Pologne stb. Paris 1647.

ilyenkor vámmentesen hozhatták be portékájukat, hogy a nemes urak annál olcsóbban fedezhessék szükségletüket s vehessenek vásárfiát övéiknek, kiktől ilyenkor hónapokig távol maradtak. Minden egyes vármegyei követ számos kisérőt, szolgát, hajdut hozott magával, a főurak pedig rendesen fényes környezettel érkeztek meg. E sok százra menő idegen elszállásolása a városi tanács dolga volt, s nem csekély gondot okozott. Különben a szabadabb mozgáshoz szokott vidéki urak és szolgáik máskép is dolgot adtak a szigoru rendet követelő városi hatóságnak. Összeütközések támadtak, melyek néha tettlegességbe mentek át s a bölcs tanács, mely féltékenyen őrködött a városi szabadságokon, ilyen diéta idején egész okosságát össze kényszerült szedni, hogy további bajnak elejét vegye. Az országgyülés elején a nádor kiadta az utasitást, mihez tarsták magokat az urak, hogy viszálykodás, „veszekedések, üstök vonyások eltávolittassanak.“ Ilyenkor háromféle rendőrség is müködött a városban. A királyi guardia ő felsége alantasabb kisérete tagjainak féken tartására; ha ezek zavarták aköznyugalmat, a királyi rendőrség tartóztatta le őket. A „külső magyar“ viszont a nádori rendőrség kezébe adatott, mig a városbeli ember a város őrzőire bizatott. Ki volt adva az utasitás azon esetre, ha tüz támadna s a nádor meghagyta, hogy ilyenkor se magyar, se német hozzá ne nyuljon, mert vannak a városnak arra rendelt oltói.

Az adólajstromok szerint második városa az országnak Sopron volt. Szintén fontos hely főleg Alsó-Magyarországra, a Dunántuli részre, melynek legkiválóbb kereskedelmi központjává emelkedett. Számos külvárosával népes, jeles városnak mondják, de szüknek az országgyülésre, mely néha ide hivatott össze. Ez a város is német volt, de létezett benne protestans magyar község és iskola, mig az ellenreformatio meg nem szüntette. Ez időben —

1674 — egy előkelő külföldi hölgy, Anna Mária porosz herczegnő, Eggenberg herczeg özvegye telepedett meg ott. Nagy udvart tartott s számos előkelő külföldi főur tett nála látogatást, mi a várost mindig megélénkité. A pestis folytán, mely 1679-ben 2516 embert ölt meg, mig rendes esztendőben a halottak száma 195-re ment, az özvegy herczegnő Rusztba, a Fertő partjára költözött, honnan visszatérve csakhamar meghalt. Az 1681-ki országgyülés idején Lipót király körülbelől négy hetet töltött Sopronban s a polgármester házában lakott.[1])

Pozsonyból pompás országut vezetett Nagy-Szombatba, mely népes és szép város hirében állt. Az utczák szélesek, a házak és templomok jól épültek, főleg a jezsuitáké. Ebben gyönyörü fafaragványu oltár állt, mely 50.000 frtnál többe került.[2]) E várost, melytől az országos forgalom ma nagyobbára eltereltetett, akkor a legfontosabb országut szelte át, mert a dunántuli vidék kivételével az egész királyi Magyarország s Erdély ez uton közlekedett Pozsonynyal és a nyugattal. Nagy-Szombat akkor a magyar kath. egyháznak is legelső középpontja volt. Ott székelt az esztergomi káptalan s ott müködtek az egyház nagy tanügyi és tudományos intézetei, a papnöveldék és a hires magyar tudomány-egyetem, mely később onnan helyeztetett át Budapestre.

A festői felvidéken szétszórva annak legkiválóbb földrajzi vagy kereskedelmi pontjain emelkedtek a többi városok, a bányavárosok, a tizenhárom szepesi város — akkor a lengyel koronának elzálogositva, — s a hat felsőmagyarországi város. Mindezekben viruló üzleti és ipari tevékenység honolt s lakosaik szorgalma, ügyessége, vállalkozó kedve jelentékenyen gyarapitotta a közvagyonosságot.

---

[1]) Hans Csányis Kronik. M. Tört. Tár 5.
[2]) Laboureur id. müve.

A tőke, a pénz s a szellemi érték nagy mennyiségben halmozódott föl bennök s régi épületeik ma is élő bizonyságai polgáraik egykori gazdaságának.

Felső-Magyarország fővárosa — metropolis Superioris Hungariae — Kassa volt. Ott székelt a szepesi kamara, a felvidéki főkapitány, az egri püspök — székvárosát akkor a török birta, — néhány más főhivatal s az ország második egyeteme. Számos főur és nemes lakott benne s nemcsak kereskedelmi, hanem politikai szempontban is nagy jelentőségre vergődött. Hármas fal és árok övezte s ma is álló nagyszerü székesegyházát diszes középületek, szép magánházak környezték. Az egykoruak az ország legszebb városának mondják.[1]) A házak nagyok voltak s olasz módra erkélyekkel, tető nélkül épültek; a város közepén patak folyt, melyen harmincznégy hidacska vezetett át. A patak két partján álltak a városház, a kereskedők csarnoka, a török fogház, a főőrház, sok emeletes magánlak, három gyógyszertárral, számos kereskedéssel és nagy műhelylyel. Pék azonban még csak egyetlenegy lakott a városban s a sütéssel asszonyok foglalkoztak, kik kitünő és olcsó kenyeret árultak. A város, noha borát, sörét, még inkább levegőjét igen rossznak állitják, népes volt s a XVII. század második felében már jelentékenyen elmagyarosodott ugy, hogy a magyar nyelv tulsulyra vergődött a lakosságban s a hivatalos életben is kivivta az egyenjogositást a némettel. A körfalon kivül csinos és népes külvárosok alakultak.

Kassa mellett Lőcse és Eperjes — ez utóbbit akkor kis Bécsnek nevezték — foglaltak el kiváló helyet a felvidéki városok sorában, melyekben a régi önkormányzat teljes épségében fenmaradt és érvényesült folytonosan. Földrajzi fekvésök inkább megvédte őket a bécsi udvar tul-

---

[1]) Fröhlich idézett müvében.

kapásaitól, a török pusztitások hullámai sem értek el hozzájok, ámbár közvetve sulyosan érezték a hosszas háboru-korszak hatásait s vagyonosodásuk forrásai már akkor megcsappantak. A felvidéki városok hanyatlása még a török uralom megtörése előtti korban kezdődött s például Lőcsén 1667 után már nem szaporodott, hanem fogyott a házak száma.

A város élén a biró s a tanács állt csaknem souverain jogkörrel, de egyszersmind szigoruan megszabott felelősséggel ugy, hogy ez a nagy hatalom nem igen fajulhatott önkénynyé. Egész democraticus szellemben biztosittatott a polgárok szabadsága egymás s a hatóságok irányában. A polgárság választotta egy-egy évre az ötven—száz tagu városi képviseletet, mely azután megválasztá ugyanannyi időre a birót, esküdteket s a többi főbb tisztviselőket, kiket felelősség, számadási kötelezettség terhelt s kik minden visszaélésért kemény büntetéssel sujtattak. Az ekkép választottak gyakorolták azután a város összes jogait; üresedés esetén ők választották a plébánost; gondoskodtak az egyházi és közmivelődési intézetekről, melyek — iskola, kórház, szegényház, fürdő — nagy számmal voltak mindenütt; szabályozták a lakosság összes életviszonyait, mélyen belenyulva a magán és családi életbe is. A bölcs tanácsnak törvényszerü jogköre messze meghaladta a mostanit, sőt a hirhedt rendőrállam idejebelit is. A modern közigazgatásban szintén él a hajlam, hogy magához ragadjon mindent s felügyelete vagy beavatkozása jogát kiterjessze a polgárok legkülönfélébb ügyeire. De a magánélet aprólékos viszonyait még sem akarja hatalma alá hajtani, mint a XVII. századi administratió s legfőbb képviselője a tanács — a városokban, másutt a megyei hatóság — tette, mely a szó szoros értelmében mindent rendeleteivel igyekezett szabályozni. Beavatkozott mindenbe, bármi távol esőnek látszik is ma

a közigazgatás legtágasabban értelmezett ügykörétől. Rendelkezéseinek se vége se hossza.

Megállapitotta a lakosság egyes osztályainak ruházatát, a fényüzését, a termények és iparczikkek árát, sőt a házi munkát vagyis azt, hogy a háziasszony és leányai mennyi vásznat szőhetnek otthon saját szükségletökre, hány vendéget szabad a családi ünnepélyekre meghivni s hány fogásból állhat a lakoma. A polgárság egész magánéletének ilyen hatósági felügyelet, állandó gyámság alá helyezése jellemzi a régi közigazgatást nem csupán a városban, hanem a jobbágyságot illetőleg a megyében is.

Az aprólékosak mellett azonban nem hanyagolták el a fontosabb érdekeket. Kiváló figyelmet forditottak az olcsó, gyors és szabatos igazságszolgáltatásra, melynek jelentőségét a polgárok mint gyakorlati emberek leginkább méltányolhatták. Nálok hosszadalmas, vég nélküli pörök kevésbé fordultak elő. A törvény kiszolgáltatása minden héten két napon, kedden és pénteken történt, csütörtök pedig suplicans nap volt. Birónak jó magaviseletü polgárt választottak s esküdteitől is megkivánták, hogy istenfélők legyenek s becsületben tartsák az anyaszentegyháznak pásztorit. A tanács ismételve kimondotta s a legszigorubban fentartotta az elvet, hogy a lakosok közötti minden viszályt kizárólag rendes pör és eskü utján szabad eldönteni s a párbaj föltétlenül mellőzendő. Hogy minél kevesebb pör támadjon, ingatlant csak a biró hirével lehetett venni s a szerződést a város pecsétjével kellett ellátni. A magán- és családi valamint a büntető jog ez időben már rég irásba foglalt[1]) jogszokásokon nyugodott; a városokban tehát már a XVII. században létezett közérvényü polgári és büntetőjogi törvénykönyv s igy a jogélet a codificatio egy nemének alapjára lőn fektetve.

[1]) Jus Civile sive statuta stb. Bártfa 1701.

Az ilyen codexek azonban nem modern elvek szerint készültek; vegyest fordul elő bennök minden, anyagi és alaki jog, büntető és civilis határozat. Egy-egy ily törvénykönyv érvénye természetesen csupán az illető városra terjedt ki s noha mindnyájan azonos elvek szerint készültek, a helyi viszonyok változatosságának megfelelően eltérések is vannak közöttük. E helyi büntetőjogban a városi polgárság világnézlete jut kifejezésre.

A kor szükségletéhez képest a legkeményebben a vagyon s az élet elleni merényleteket büntették, mig hatalmaskodások, testi sértések, még a sulyosabbak is, csupán pénzbirsággal fenyittettek. Ellenben az apróbb lopásért már botbüntetés járt; a ki két forintnál több értéket lopott, az testcsonkitással, a ki négy forintnál többet, kinpaddal és akasztófával lakolt, s a ki álkulcscsal nyitott meg lakatot s ekkép lopott, az akasztás előtt háromszor megkinozták, hogy annál többet szenvedjen. Ép oly szigoruan őrködött a város polgárai tisztességén s keményen büntette a rágalmazót. Szertelenül lealázó módon kellett nyilvánosan megkövetnie a sértettet, s ha nem akarta, az eklézsia előtt csufosan bántak el vele; nyelvét vasfogóval kihuzták és lecsipték. A ki a biró vagy a tanács ellen szóval kicsit vétett, az tiz, ha nagyot vétett, harmincz gira birságot fizetett. De ha a biró vagy a tanács vétett valamelyik polgár ellen, akkor a szabályszerü birság kétszeresét fizette. Barbár kegyetlenséggel vigyáztak a polgárok házaséletök tisztaságára s a Don Juanokat a legkeményebb büntetésekkel fenyegették. Csakhogy a szigor, noha gyakran alkalmaztatott, itt ép oly kevéssé volt elrettentő hatásu, mint a rablók és gyilkosok elleni könyörtelenség. Az apróbb adóssági pörök elintézése a „kisbiró“, a „pénznek birája“ elé tartozott, ki negyven arany forintig itélt a rendes törvénynapokon a saját házában. Segédkezett neki a jegyző, ki minden peres

ügyet az erre rendelt könyvbe igtatott. A kisbirótól a felebbezés a főbiróhoz s a tanácshoz ment, mely végérvényesen határozott. Nagyobb és főleg bünügyek a tizenkét tagu tanács elé kerültek, melyben a főbiró elnökölt, ki mellett ilyenkor jobb felől a kisbiró ült. Adósság fejében le lehetett foglalni mindent, kivéve az ágy ékességeit, az adósnak ruháját s az asszonyembernek öltözeteit. A jogélet egyik főbiztositéka, a rendszeres telekkönyv ez időben már számos kis és nagy városban meghonosult s évenkint Szent György és Szent Mihály ünnepe táján revideáltatott.

A közigazgatás minden ága hasonló szabatossággal rendeztetett. Mindenre volt jogszabály, de egyszersmind végrehajtó közeg is, mely gondoskodott róla, hogy a tanács határozata irott malaszt ne maradjon.

A külső határon gyalog és lovas őrök, csőszök, kerülők ügyeltek a közbiztonságra, magában a városban pedig éjjel-nappal czirkáltak az őrök s vigyáztak a rendre. A tanács már érezte azon érdekek ápolásának szükségét, melyek a város különös attributumai s azt a falutól megkülönböztetik.

Figyelemmel voltak az utczák szabályosságára és kövezésére, a házak arányos épitésére, a köztisztaságra, tüzoltóság szervezésére. Sok helyen szabályrendeletileg tiltva volt a házat mással, mint zsindelylyel vagy cseréppel fedni, ámbár néhol, mint például Győrött, a háztetőt még a tüzveszélyes nád vagy zsup boritotta. Intézkedtek, hogy a tetőn csatorna legyen, még pedig akként vezetve, hogy a szomszédnak kárt ne okozzon. Elrendelték, hogy az utcza a házak előtt megpádimentumoztassék s a hol szükséges kövezett átjárók készittessenek. A főbb utczákat azonban egészen kikövezték, csakhogy nem mindenütt. Sok helyt a hatóság nem törődött vele, másutt a pénz hiányzott. Igy Győrött esős időben feneketlen sár boritotta az utczákat. Szatmárt a kamara tisztei 1676-ban

bevádolták a tanácsot, hogy az utczákat igazitani nem akarja; a sár miatt a házakból ki sem mehetni, mert hat ökör is elakad — még pedig üres szekérrel — az utczán. A felvidéki városok azonban e tekintetben kevésbé mulasztották el kötelességöket. Anyagi helyzetök kedvezőbb is volt. A városi jövedelmek elég bőségesen folytak s a tanács a legnagyobb pontossággal szedte be őket, a nélkül, hogy a sokféle adó a polgárokat tulságosan megterhelte, vagy a rendetlen behajtás zaklatásoknak tette volna ki.

Kiváló fontosságra emelkedett a városok tevékenysége a tüzvész elleni elővigyázat és védekezés terén. Minden város a lehető legkisebb területre volt szoritva, s terjedésének gátat vetettek a város biztonságának alapjai, a vastag falak és mély árkok, melyeken tul csak külvárosok épültek. Ezeket azonban ellenséges ostrom idején elhagyták, a házakat lerombolták, s igy a valóságos város csak az volt, a mi a falakon belől állt. Ide szorult a polgárság, mig a külső részeket a szegényebb s nem teljes polgárjogot élvező elemek lakták. A kis belvárosban minden arravaló terület beépittetett; a házak szorosan egymás mellett emelkedtek, s ha valahol tüz támadt, az egész város könnyen a legnagyobb veszélybe juthatott, s jutott is igen gyakran. A rossz és gyulékony anyagból való épületek egy kis szél esetén hamar porrá égtek. Vigyázatlanság, véletlenség, villám, vagy a mi szintén gyakori volt, szándékos gyujtogatás borzasztó catastrophákat idéztek a városra, s pár óra alatt tönkre tették évtizedek szorgalmának gyümölcsét. A XVII. században a gyakori égések csaknem olyan calamitást képeztek a városi lakosságra, mint a török dulások a vidékre s nagyban hozzájárultak a városi elem elszegényedéséhez. [1])

---

[1]) Ez állitás igazolására szolgálhatnak a következő, épen nem teljes adatok: Győrben 1647-ben 175 ház, a város egyharmada,

Életkérdést képezett tehát reájok, hogy a baj ellen a mennyire lehet ép ugy védekezzenek, mint bármely más ellenséggel szemben. Nem is hanyagolták el a védelmet. Minden egyes háztulajdonosnak meg kellett tennie az óvó-intézkedéseket. Vizkészletnek s némi oltókészüléknek mindenütt kellett lennie; más szereket a város szerzett be s gondoskodott gyakorlott tüzoltókról. Épitési szabályzatai szintén számba vették a tüzveszély elleni védekezést. A büntetőjog pedig kinpaddal és halállal fenyegette a gyujtogatókat, kik közül sokan a cselédrendből kerültek ki. A tanács meghagyta tehát, hogy minden gazda adja meg cselédjének a kikötött bért, mert több izben előfordult, hogy a cseléd, kitől megérdemelt fizetését elvonták, bosszuból felgyujtotta a házat.

Egy másik, még fontosabb teendője a hatóságnak, a város megoltalmazásáról való gondoskodás volt. A polgárság az ország, az állam hadaiban nem tartozott személyesen küzdeni. A honvédelem terén országos szereplés nem jutott a város lakóinak s ez is hozzájárult elszigeltségéhez, mert a közös katonáskodás, a bajtársi élet a harczmezőn fejleszti a leghatékonyabban a nemzet

---

1656-ban az egész város leégett; Budán 1669 ápril 30-án borzasztó tüzvész volt; a várban csak hat ház maradt meg, a lőportorony is légbe repült, s megrepesztette a várfalakat. A foglyok a börtönökben vesztek. 1640-ben, 1656-ban és 1687-ben Debreczen nagy része, 1660-ban Kanizsa egészen, 1665-ben Nagy-Szombat nagyobb része, 1647 jun. 5-én Pozsony nagy és szebbik része, 1677-ben Kis-Szeben egészen leégett. 1655-ben Kolozsvárt két templom és torony és 1800 ház lett a tüz áldozata. 1674 aug. 22-én Kassa fele leégett; 122 tonna lőpor felrobbant s 300 ember s 36,000 köböl gabona veszett el. Szt-György városában 1648 ápril 5-én 180-nál több ház, Bazin 1655-ben felében, Sopronban 1676 nov. 28-án a város jelentékeny része számos templommal és kolostorral leégett. Poprád 1613-ban felerészben, Leibiczban 1659-ben 280 ház, Miskolcz 1672-ben, Korpona 1676-ban egészen leégett.

különböző rétegei közt az összetartózandóság és honfiui közösség érzetét. Az ország védelmét azonban a város a nemességnek s általa a parasztságnak engedte át; ő maga csak pénzzel vagy zsoldos hadával támogatta a koronát s a hadsereg tüzérségét előfogattal látta el. Viszont belháboruk, a szomszéd földesurakkal felmerült bonyodalmak, sőt török támadások esetén a város első sorban a maga erejére, polgárai önfeláldozására és vitézségére maradt utalva. Nem állomásozott benne magyar vagy német helyőrség, kivéve azokat, melyek egyszersmind nagy állami végvárakul szolgáltak. A polgárőrség képviselte a fegyveres hatalmat, mely béke idején megfelelően szerveztetett, hogy a szükség pillanatában teljesithesse kötelességét. Meg is tette. A városi polgár, iparos vagy kereskedő, rendesen jó katona volt. Nem idegen, a maga érdekeit nem érintő, gondolatvilágával össze nem függő czélokért küzdött. Nejét, gyermekeit, házi tüzhelyét, saját vagyonát és szabadságát védte s e tudat hőssé avatta a közönséges mesterembert. A városi védrendszer egészben megállta helyét emberül s a XVII. században kevesebb várost, mint várat vesztett az ország ellenséges ostrom következtében.

Az önvédelmi rendszert fejleszteni, épségben tartani látta a tanács egyik főfeladatának. Első sorban gondoskodnia kellett arról, hogy a város mesterséges védművei: az árkok, falak, tornyok, bástyák mindig jó karban legyenek s időnkint a hadmérnöki tudomány vagy a lőfegyverek haladásainak megfelelően átalakittassanak. Azután a fegyver- és lőszerkészletek kiegészitéséről intézkedett; beszerzett ágyut, mozsarat s másféle tüzérségi szereket. Végül gondoskodott a honvédelem élő anyagáról, a polgárőrség czélszerü szervezéséről. Nem az ifjuságból ujonczozta védőit, hanem magokból a megtelepedett, családos elemekből. Minden városi polgárra kiterjedt a személyes kato-

náskodás s minthogy a polgárok legnagyobb része valamely czéhhez vagy kereskedelmi társasághoz tartozott, ennek keretében teljesitette védkötelezettségét. Igy a czéhrendszer katonai alapra lőn fektetve s mivel a czéhrendszeren nyugodott a városi élet, az utóbbinak szintén meg volt a maga katonai jellege. Minden polgár tartozott kellő hadi felszereléssel és fegyverzettel ellátni magát, mely czélra az egyes czéhek a puskát a várostól kapták. Évenkint szemle tartatott, hogy meg lehessen tudni, van-e mindenkinek fegyvere. Ilyenkor a polgárok együttesen kivonultak s a czéllövészetben gyakorolták magokat. Lövészegyletek régóta virágzottak. Néhol voltak városi lövöldék, hol évenkint nagy ünnepélyességek közt ment végbe a diszlövészet s a győzők számos és nagyértékü jutalmat nyertek. A ki nem tartozott ily lövészegylet körébe, annak is részt kellett évenkint bizonyos lőgyakorlatokban venni. Igy a polgárokban kellően ápolták a katonai szellemet, s elsajátittatták velök a fegyverfogásban való járatosságot.

A véderő pontos nyilvántartásáról, zászlóaljakra osztásáról, a tisztek és altisztek kinevezéséről a tanács gondoskodott; ő készitette el az ordre de-bataillet; megjelölte, hogy veszély esetén melyik csapat a város minő pontját köteles védeni. Mindez békés időkben szabályoztatott, s az adott pillanatban a város mindig pontosan tudta, milyen haderővel rendelkezik, másrészt minden egyes polgár tudta, hova van beosztva, s minden csapat, a várfal melyik pontján kell megjelennie. A czéhbeli polgároknak rendesen a bástya és kaputornyok védelme jutott feladatul; kivált tüzérségi szolgálatot teljesitettek, mig a nem czéhbeliek a gyalogsági és lovassági teendőket végezték, a fiatalság pedig a tartalékot alkotta. A mint a jel megadatott, a mint felhangzott az ágyu vagy trombitaszó, az egész férfilakosság talpig fegyverben a kapukhoz és bástyákra sietett,

az ifjuság pedig a piaczon gyült össze, honnan gyorsan ama pontra nyomulhatott, hol legsürgetőbb volt a segély. Kivételes esetekben, nagyobb veszély idején, a város egy-két száz zsoldost fogadott szolgálatába, kiknek hópénz járt, s kik kirohanásra és portyázásra használtattak. E védelmi szervezettel[1],) mely a helyi viszonyok szerint itt-ott némi módositást szenvedett, de lényegileg azonos volt mindenütt, a városok szerencsésen daczolhattak a XVII. század nehéz viharaival.

A városi polgárjogot első sorban a születés adta meg. A ki felvétel utján akarta szerezni, annak irásban vagy jóhirü jámbor személyekkel kellett igazolnia, hogy tisztességes ember, s törvényes ágyban született. A polgárság általános politikai és társadalmi világnézetét jellemzik a körében elterjedt olvasmányok. Ezek egyike az államéletről keringő fogalmakat tükrözi vissza. A külföldön tulsulyra emelkedő absolutista eszmék eljutottak a magyarországi városokba is, ámbár a merev kényuralmi tan iránt nálunk kevés fogékonyság mutatkozott. A régi bibliai felfogás, hogy minden hatalom istentől származik, maradt a polgárság egyik politikai axiomája ez időben is. De azt óhajtotta, hogy a fejedelem maga uralkodjék, s ne bizzon szolgáira semmit, továbbá, hogy „felséggel, ne fulánkkal“ hasson alattvalóira. Még fontosabbnak tekinté a polgár a rend fentartását, a köznyugalom, a közbiztonság érdekét, mint minden anyagi élet, s igy a polgári osztályok lételének előfeltételét. Rend nélkül a világ romlását közeliti; a rend a világnak lelke, mely mindeneket éltet, mindeneket megtart — ilyképen fejezi ki a polgári közvélemény a rend iránt benne erősen kifejlődött érzéket. A nemességgel

---

[1]) A városok katonai szervezetéről, főleg Lőcsét illetőleg, Demkó Kálmán, a lőcsei áll. főreáliskola Értesitőjében 1883—4. hosszasan értekezik.

szemben szintén teremtett magának külön erkölcsbölcseletet. Nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Nemtelen vagy? Ha jó erkölcsöd van, a nemesség eredetével birsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, házadban telepedni méltó vendéged vagyon. E bölcs mondásokban a polgárság democraticus hajlamai nyilatkoznak s egyszersmind jelzik a városi és nemesi osztályok életfelfogása közötti ellentéteket.

Egy másik munka a polgárságnak a magán és családi életről táplált nézeteit összegezi rövid és velős mondásokban vagy erkölcsi tanitásokban. Istennek könyörögj. Szüleidet szeresd. Tiszta légy. Örömest köszönj. A tanácsba ne menj, mig meg nem hivattatál. Könyveket olvass. Irást tanulj, vagy deáki tudományokat tanulj. Törvénytudó légy. Feleségedet szeressed. Fiaidat tanittasd. Lakodalomban keveset szólj. Egész korkép körvonalai mutatkoznak egyik-másik ilyen mondásban. A többek közt erőteljesen és számos változatban nyer hangsulyozást a városi lakosságban élő tisztelet a tudomány s a tanulás iránt. Tanulj valamit, mert mikoron a szerencse eltávozik, a tudomány megmarad és az embereknek életét soha el nem hagyja. A városi elem magánéletének egész bölcseletét foglalják össze az efféle mondások. Erős önzés, gyakorlati irányu, a viszonyokkal megbékülést ajánló, vallásos, de egyszersmind opportunista szellem nyilatkozik bennök s épen azért hiven adják vissza a városi elem practicus világnézletét, mely nélkül a nehéz időkben aligha boldogult volna.[1])

---

[1]) A két munka, melyből itt egy pár jellemző mondást idéztem, a következő: Az első: Politicai Philosophiai Okoskodás szerint való rendes életnek példája. Lőcse, 1674. — A másik Cato: Liber Elegantissimus. Azaz: Igen szép könyvecske stb. Lőcse, 1672. — A két munka külföldi termék s latinból van ugyan forditva; de a magyar szöveg figyelembe veszi a hazai viszonyokat s különben

A házak, melyekben a XVII. század városi polgárai laktak, sok helyen kevés változással megvannak ma is. Akár egy- akár kétemeletesek, nagy részök müheylül, bolt- vagy raktárhelyiségül szolgált. A szük falak közé szorult városban a telket lehetőleg hasznositották, beépitették s üzleti czélra értékesitették. A gazdag városi patriciusok lakosztályai sem imponáltak a szobák és termek nagy számával. Mint kereskedők vagy iparosok raktárnak vagy boltnak használták a ház legtöbb helyiségét. A pinczét a bor, sör s másnemű szeszes ital töltötte meg. A földszinten volt a bolt, vagy ha ez hiányzott, egy nagy szoba, hol a család tagjai napközben tartózkodtak, mig az udvarban a raktárak, leghátul pedig az istállók, a sör és pálinkafőzők épültek, mert a legtöbb városnak megvolt azon kiváltsága, hogy polgárai saját szükségletökre magok főzhették, vagy mint akkor mondották „nevelhették" a sört. Az első emelet szolgált a tulajdonképeni lakásul; az utczára néző két-három szobát a férj és feleség lakta. Az udvarban a konyha és cseléd-, a gyermek- és vendégszobák voltak. Az egész második emelet raktárhelyiségnek használtatott. Egy-egy ily ház előkelő és nagyobb számu kisérettel utazó vendégek elszállásolására nem is volt elégséges, s midőn Bethlen Gábor fejedelem Lőcsén átutazott, három szomszéd ház falán kellett ajtót törni, hogy az ekkép összekötött házakban lehessen a hirneves fejedelmet és legközvetlenebb kiséretét elhelyezni.

A butorzat, mint a nemesség, ugy a városi polgárság lakásaiban [1]) is nagyobbára egyszerü volt s a legszükségesebbre szoritkozott. A falakat kifestették, képekkel, tükrökkel aggatták be, az ablakra függönyt alkalmaztak, a padlatot

---

is a hazai városok lakosságának politikai és magánéletbölcselete akkor a külföldi városokéval teljesen egybehangzó volt.

[1]) A lőcsei polgárság háztartását leirja Demkó Kálmán : Album szerk. Bayer Ferencz. 17—94. lapokon.

szőnyeggel boritották s a boltozatról karos sárgaréz gyertyatartók függöttek le. Mindebben nagy fényt üztek, ellenben a tulajdonképeni butor maga egyszerü volt. A szekrény rendesen a vastag falba vágott mélyedésben állt. Élésláda, asztal, szék mind közönséges fából készült. Ellenben diszesebbek voltak az ágyak, a legtöbbször mennyezettel ellátva. Előkelőbb házaknál nem hiányzott a fali óra sem. Mint a nemesek, ugy a polgárok is a legnagyobb pompát az asztalkészletben és edényben fejtették ki. Üveg még kevéssé volt elterjedve s a kannák és palaczkok főleg czinből készültek; a szegényebbeknél ez volt általános használatban. A vagyonosoknál már előfordul majolika és fayence-edény. De nagyon gyakori az arany és ezüst asztalkészlet s a felvidéki városok hires ötvösei sok gyönyörü és mübecscsel biró ilyen tárgyat alkottak. Kelyhek, kupák, palaczkok, serlegek, hordócskák ezüstből aranyozva nem hiányoztak a vagyonosabb polgárok házaiban. De ezüst evőeszköz, főleg pedig kanál volt kevéssé jó móduaknál is, s a férj halála esetén a szabad királyi városok ősi szokásai szerint négy aranyos és tizenkét ezüst kanál mindig a nőre, illetve a nő halálával a férjre szállt. Voltak családok, melyek öt-hatszáz forint értékü arany-ezüstneművel — nem ékszerrel, hanem csupán asztali készlettel — birtak, mi a pénz akkori értékéhez képest nagy gazdagságot jelez.

A viselet tekintetében lényeges különbségeket okozott azon körülmény, mennyire birt valahová behatolni a magyar elem, vagy mennyire tudta egyik-másik város állandóan fentartani elzárkozottságát. A magyarsággal jobban vegyitett helyeken a nemzeti divat és ruházat sok tért hóditott, mig másutt, például Lőcsén, melynek lakosai a XVII. század végén is német nemzetiségökkel kérkedtek, tulsulyban maradt a német viselet. A magyar divattal egyszersmind a ruházásban való pompa és fényüzés is

elterjedt. A szegényebbek versenyeztek a gazdagokkal, mi az utóbbiakban nagy visszatetszést keltett. A patriciusok nem akarták elszivelni, hogy a szegény ember gyermeke oly öltönyben járjon az utczán, mint az ő fiok vagy leányok. Első sorban a cselédek fényüzését gáncsolták s eltiltották őket némely öltönydarabok viselésétől, melyekben ugy néztek ki, mint a becsületes, jó módu polgár gyermekei. De a polgárokat szintén több osztályba csoportositották s a legaprólékosabban meghatározták, hogy mindegyiknek milyen ruhát szabad, illetve kell viselnie. A melyik férfi vagy nő olyan csizmában jelent meg az utczán, mely nem illette, vagy bármilyen ruhát viselt, mely tiltva volt azon osztálynak, melyhez tartozott, száz forint birságot fizetett. Külön kirendelt őrök vigyáztak a ruha-szabályok megtartására, sőt a szolgáló leányokon az utczán nyilványosan hajtották végre a büntetést. E szegény teremtéseket különösen üldözte a polgárok irigysége. Néhol még csizmát sem viselhettek. Ha még is csizmában vagy más tiltott ruhában léptek az utczára, a városi rendőr egész brutalisan megfogta őket s leszedte rólok az illető öltönydarabot. Minde tilalom azonban nem használt semmit, a mi abból is kitünik, hogy folyton megujitották és szigorubbá tették. A bölcs tanács érvényt birt szerezni minden rendeletének, csak az emberekben élő fényüzési hajlam elleni küzdelemben vallott teljes kudarczot. Tilalmaival nem mérsékelte, sőt egyenesen élesztette, fokozta e hajlamot s ma, midőn mindenki kénye kedve szerint szabadon válogathatja ruházatát s viselhet bársonyt, vagy drága posztót, a ruhabeli fényüzés aránylag csekélyebb, mint volt a XVII. században, a hatósági kényszer és tilalmak e virágkorában.

A ruhabeli pompát kiegészitették a különféle ékszerek. Arany-ezüstöt csupán a vagyonosabbak hordhattak. Az alsóbb rendüek egyszerü réz, vagy aranyozott, ezüstö-

zött lánczczal, övvel, gyürüvel páváskodtak vendégeik, vagy a nyilvánosság előtt. Némely polgár után annyi ékszer maradt, hogy egész aranymüves bolt kitelt volna belőle, s értéke meghaladta a másfélezer forintot.

Mint a viseletet, ugy szabályozta rendeleteivel az étel-italban való fényüzést, s általában az életmódot, a bölcs tanács. Nemcsak a korcsmából és sörházból parancsolta ki a mulatozókat esti tiz órakor a városi rend érdemes őre, hanem meg volt állapitva minden házi vendégség és lakoma étlapja is. A tanács határozta meg, hogy a gazda rangjához mérten hány fogásból állhat az ebéd és mennyire mehet a meghivott vendégek száma. Az efféle czéltalan, mert végre nem hajtható intézkedések mellett a tanács sok olyat is rendelt el, melyben valódi bölcseség rejlett. Igy például Lőcsén koczkán vagy kártyán a játékos csak annyit veszthetett, a mennyi pénz épen nála volt, s ehhez még a rajta levő ruhát; „hozom"-ra nem lehetett játszani, mert az ilyen kártyaadósság behajthatatlannak nyilvánittatott, sőt a mit a vesztes zálogul lekötött, a nyerő hat garas váltságdijon mindig kiadni tartozott, különben keményen megbirságolták.

Egyik-másik városban a biróválasztásnál, a czéhek mulatságainál, nyilvános ünnepélyeknél, sok sajátszerü és érdekes helyi szokás fejlődött ki, melyek a XVII. század városi és polgári ember életének a maitól gyökeresen különböző szinezetet adtak. De voltak aprólékos, sőt barbár szokások. Különösen kevésbe vették az emberi életet. Néhol a lopást oly szigorun sujtották, hogy a legapróbb ilyen kihágásért felkötötték a tettest. Másutt csupa közerkölcsiségi tekintetből a sziv legnemesebb érzelmeit verték békóba, s az igaz szerelmet is halállal büntették. Simplicissimus a kassai életből sok érdekes vonást jegyzett fel. Egyszer egy városi polgár, lutheranus, magyar ember, mesterségére bognár, házasságtöréssel vádoltatott. Őt is

büntársát, az asszonyt is halálra itélték. Midőn a vesztőhelyre értek, a férfi oda lépett a nőhöz, még egyszer megcsókolta s azt mondta, hogy nem bánja a halált, mikor ilyen szép asszonynyal kell meghalnia. A mint a nőnek fejét vették, az elitélt férfi a holttesthez sietett s nem engedte, hogy a bakó és a hóhérlegények piszkos keze érintse. Maga tette koporsóba, s azután Uram Jézus kiáltással várta be a neki szánt csapást. De a bakó pallosa nem talált, s az elitélt a jezsuiták kolostorába menekült. Pár hét mulva mégis végrehajtották rajta az itéletet. Egy más alkalommal egy férj részegségében megsebesitette nejét; a nő néhány nap mulva meghalt. Noha a férj és feleség nagyon szerették egymást, az eset is véletlenből történt s a nő megbocsátott a tettesnek, ezt arra itélték, hogy élve eltemettessék. Csak a haldokló nő rimánkodására változtatták az itéletet egyszerü fővételre. De mielőtt ez megtörtént, a férjet az elhunyt asszony koporsójához lánczolták, ki igy kisérte ki a holttestet a temetőbe, mire azután őt is kivégezték. Egyre-másra alkalmazták a botozást, sokszor embertelenűl. Apróbb kihágásokért a kövezetre fektették a tettest s a drabant nyomban elverte rajta az itéletet. Bonyolultabb esetekben a „harum palczarum“ következett; három husánggal ugy elpáholta a városi szolga a vádlottat, hogy ez sokszor fel sem birt többé kelni, s teknőben kellett a borbélyhoz szállitani gyógyitás végett. A halálitéletek végrehajtása körüli szörnyü szokások szintén a kor erkölcsi fogalmainak nyerseségét manifestálják.

Az állandó világitásról a városok ez időben még nem gondoskodtak. Sok helyen ki volt adva a rendelet, hogy esti kilencz óra után csak lámpával szabad az utczán megjelenni. E rendelet kiterjedt mindenkire s egész közmondásossá vált, hogy Kassán minő szigorral hajtatik végre. A ki megszegte, akár polgár, akár nemes ember, azt a drabantok bekisérték és a dutyiba dugták, honnan másnap

csak pénzbirság árán szabadulhatott. Egy kemény tallért kellett fizetnie az éjjeli ingyen szállásért.

Az igazi Magyarország, hol mások a szokások mint németek és tótok közt, mondja Simplicissimus, csak Kassán tul kezdődik. A sikságon is voltak városok, de ezek kivül estek a királyi Magyarországon s a török hódoltság nyomasztó igáját, vagy mint Szathmár és Nagybánya, a császári katonák önkényének sulyát hordozták. Kőrös, Kecskemét és Debreczen voltak a hódolt földön a legnagyobb városok e szó alföldi értelmében. Tősgyökeres magyar lakosságuk a városi önkormányzat és szabadság sok fontos előjogát élvezte, de nem a fejlett városi élet vivmányait. Különös helyzetbe jutott Debreczen. Jogi állása bizonytalanságban ingadozott; a király, a szultán és az erdélyi fejedelem egyaránt igényt emelt rá, de oltalmat egyik sem nyujtott neki. A város, melyet egy 1675-ben megjelent munka Christianopolisnak nevez, épen ez időben a felvidéki protestáns-üldözések folytán vergődött nagy, igazán nemzeti jelentőségre. Az üldözöttek tömegesen oda menekültek. Ezzel azonban a hatalmasok haragját zudították a szerencsétlen városra, mely a legnagyobb nyomorgatásoknak lőn kitéve. Kinszenvedései még 1657-ben kezdődtek, mikor a lengyelek fenyegették. Azután a török vetette rá magát és sarczolta borzalmasan. Éveken át lebegett a lakosság előtt a kérdés, megmaradjon-e ősi tüzhelyénél, vagy nem jobb-e menekülni, elhagyva házát, földjét, mindenét, hogy legalább a puszta életet megmentse. Nyolcz év alatt hivatalosan háromszázezer forintnál többet zsarolt a török Debreczen lakóin, s a mit ez időben a maga magyar nemzetéből álló nyuzó fosztók tolvajkodással, hatalmaskodással elprédáltak, az ennek számát sokkal felülhaladja.[1]) A mint a török kissé szelidült, a császáriak

---

[1]) Bartha Boldizsár egykoru müve. Debreczen, 1664.

kezdték a kegyetlen sarczolást s Caraffa, az eperjesi hóhér hirhedté tette nevét Debreczen történetében is.

Ez üldözések, ezen magára hagyatottság közepette a város belélete a felföldiektől nagyon eltérő alakulatot öltött. Debreczen nem emelhetett önvédelmére hatalmas falakat, tömör, sziklaszilárd kőbástyákat. Neki erős vára csupán a mindenható isten volt. Az istenbe vetett hit, a vallás iránti teljes odaadás nélkül Debreczen népe szétfutott volna a szélrózsa minden irányába, pusztán hagyva templomait, házait, mit a lakosság egy része sürgetett is. A gondviselés iránti rendületlen bizalom birta a vérig kinzott népet a heroicus elhatározásra, hogy a legnagyobb sanyargatások közt megállja helyét mindvégig. A vallásos szellem e tulsulya Debreczent némileg theocratiává tette, s az egyház és közegei mérvadó befolyást nyertek az önkormányzatban. A biró és a tanács, tehát világi emberek végeztek ugyan mindent, de a fontosabb dolgokban igénybe kellett venniök a predikátorok közreműködését. 1661-ig a nagy külső tanács — városi képviselet — 66 tagból állt. Ekkor a szám 80-ra szaporittatott. De ez állással annyi baj, zaklatás, néha életveszély járt, hogy sokan nem akarták a rájok eső választást elfogadni s kényszereszközt, folyton nagyobbodó birságot kellett alkalmazni, hogy az illetőket a bizalom és tisztelet-adta kitüntetés elvállalására szoritsák. Debreczen akkori helyzetének egész sanyarusága nyert e tényben kifejezést.

Örökké a létért küzdve a polgárok a város csinositására kevés gondot fordithattak. Épületei nem voltak diszesek,[1]) de azért terjedelmes és népes hely volt, az 1661-ki összeirás szerint tizennyolczszáznál több házzal. A lakosság leginkább mesteremberekből állt; a másik rész

---

[1]) Ampla, populosa, sed aedificiis non culta — mondja Fröhlich id. műve.

mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozott. Nagy kereskedelmi jelentősége, látogatott heti vásárai, kivált ma is virágzó főiskolája már a gyász és szomoruság e korszakában ismertté tették nevét s a XVII. században jutott Debreczen ama szerephez, melyet a nemzet müvelődésében napjainkig játszik. Benne kizárólagosan magyar jelleget öltött a városi élet s tanintézeteivel, közgazdasági és másnemü polgárositó eszközeivel egész vidékére szélyel sugárzá a nemzeti szellemet és magyaros műveltséget. Az alföldi sikságon elterülve a természet megvonta tőle az előnyt, hogy mesterséges védművekkel, sánczczal, bástyával övezhesse körül magát. Csak egy árokból s valami sár- és fapalánkból, melyen nehány kapu volt törve, állott minden védelme. Ennek folytán „ezen mezőben épült, erős kerités nélkül való, csak engedelmességhez ragaszkodó Debreczen“ — mint szenvedéseinek szemtanuja és följegyzője mondja, — a török uralom utolsó szakában fenékig volt kénytelen kiüriteni a keserüség poharát. A legmostohább viszonyok közt, előre tolt positióban, természetalkotta védeszközök nélkül kellett az idők minden viharával daczolnia. Ő volt a magyarság legigazibb végvárainak egyike s a mi a felvidéki városok büszke kőfalai közt vagy épen nem, vagy csak kevéssé élt: a magyar nemzetiség, az ő gyönge palánkjai mögött huzta meg magát s ott várta be a jobb idők hajnalát.

VI.

A nő jelentősége a társadalomban, helyzete a családban és szereplése a háztartásban sok változást szenvedett az idők folyamán. Századokon át nem lépett ki a magyar nő a családélet nemes, de elzárt köréből, s néhány királynén kivül alig van hölgyalak, kinek nevéhez történelmi

esemény fűződik, kinek emléke fennmaradt a köztudatban. Az asszony nálunk még a XVI. században nagyobbára család-anya, gyermekeinek nevelője, a háztartás vezetője s az országos dolgokban fáradozó férj helyett birtokainak, anyagi érdekeinek legfelsőbb gondviselője. Közügyekkel, politikával keveset törődik, befolyását csak a házi tűzhely körül érvényesiti s azon időbeli levelei főleg magánügyekre vonatkoznak; a gyermekek állapotáról, üzleti és gazdasági ügyekről értesiti távollevő hitvesét.

A XVII. században a nő állása egyszerrre megváltozik. A magyar nő nyilvánosan is szerepelni kezd, érdeklődik a körülötte folyó nagy nemzeti mozgalmak iránt, figyelemmel kiséri a kor szellemi vajudásait, részt vesz az irodalomban, beleszól a politikába, az egyház vitáiba s gazdag lelke tehetségeivel támogatja férje törekvéseit, éleszti dicsvágyát s irányt ad tetterejének. A társadalom minden rétegében szembeszökő hatalommá növekszik a nő, az asszonyi befolyás s alig van család, melynek emelkedését, vagy bukását egy-egy kiváló hölgyalakkal összefüggésbe nem hozhatni. Sőt az 1670-ki nagy országos mozgalom egyenesen női patronatus alatt létesült. A régi világ e hosszu és megrenditő tragoediájában az első felvonástól az utolsóig mérvadó tényezőképen szerepeltek a kor hölgyei. Frangepán Kata, Zrinyi Péterné merész lelkében fogamzott a gondolat, hogy a hazai mozgalmat a nemzetközi politika szálaival kell kapcsolatba hozni s az első lépést e téren férje tudta nélkül tette meg. Széchy Mária, Wesselényi Ferenczné közvitette éveken át a vezetők bonyodalmas érintkezéseit. Lónyay Annának, Kemény János fejedelem özvegyének köszönhették első hadi sikereiket a fölkelő magyarok. Az ellentáborban Báthory Zsófia, II. Rákóczy György fejedelem özvegye tántorithatatlan hűséggel védte a trón érdekeit s a kuruczok fenyegetéseivel, kalandozásaival szemben több férfias-

ságot fejtett ki, mint a vele egy párton lévő főurak bármelyike. Zrinyi Ilona, I. Rákóczy Ferencz özvegye, később Thököly Imre, a hires kuruczkirály neje örökké zöldelő katonai borostyánnal övezte homlokát. Erdélyben Bornemisza Anna jobban megállta helyét a trónon, mint jámbor férje Apafy Mihály fejedelem. E kimagasló történelmi alakok mellett a kevésbé hires, de szintén befolyásos nők egész serege állt, kik eszökkel, lelkesedésökkel szolgálták a nemzeti ügyet s tevékeny részt vettek a kor mozgalmaiban. A XVII. századi magyar nő már fontos tényező a politikában.

De nem csupán a közép és felső körök hölgyei. A maga módja szerint még a közönséges parasztasszonyban is föltámadt a hajlam a politizálásra. Néhol el-eljártak a falubeli esküdtek gyüléseibe, melyek minden szombaton községi és helyi igazságszolgáltatási ügyekben tartattak s ott „pattogtak“, vagyis a tanácskozásba beavatkoztak, a férfiak elhatározásait befolyásolni igyekeztek. Mindezt a felsőbb hatóságok szigoru büntetés, pellengérbe való állitás terhe alatt tiltották el.[1])

A müveltség, a szellemi élet terén szintén ez időben kezdtek a magyar nők előkelőbb szerepet játszani. Egyházi, iskolai, irodalmi czélok áldozatkész támaszra találtak bennök. Gazdag alapitványokkal gyarapitották egyházukat, pártfogásuk sok szegény ifjunak tette lehetővé a külföldön tanulást s számos magyar munka köszöni megjelenését bőkezüségöknek. Néhányan magok is foglalkoztak irodalommal. Lorántfy Zsuzsánna, I. Rákóczy György fejedelem neje hittudományi munkát irt, Széchy Mária a verseléssel tett kisérletet, mindnyájan pedig fáradhatatlanok voltak a magánlevelezésben, a mi szintén fejlődött müvelt-

---

[1]) Achmed Olaj bég Simontornya számára kiadott rendtartása. Tóth Ferencz Prot. egyházt.

ség, fokozott szellemi szükséglet bizonyitéka. Habár az efféle leveleket nem a nyilvánosságnak szánták, ma gyakran értékesebb és jellemzőbb adalékot nyujtanak a régi világ ismeretéhez, mint számos ama korbeli folians.

De ezen irói hajlamai daczára a XVII. század magyar hölgye még nagyon messze állt a tudákos, szellemeskedő, való természetéből kivetkőzött nőtől, kit ama kor franczia vigjátékai köznevetség tárgyává tettek. A hazai viszonyok, a magyar társadalom legsajátabb terméke volt. Ebben pedig nem nyilt tér sem a tudákosságra, sem az érzelgősségre; aháborus idők, a katonai környezet, melyben élt, a nő szellemében is visszaverődtek. A háborus korszak nyersebb szokásai, durvaságai mutatkoztak a társas életben mindenütt. Az egykoru irodalom hű képe ez állapotnak; erős, durva szavak, minők ma parasztok közt alig használtatnak, lépten-nyomon követik egymást még előkelő theologiai könyvekben is; a tréfa, az élcz a legvaskosabb alakot ölté s a levelezésben szintén gyakoriak az oly mondások és kitételek, melyeket a mai tisztultabb izlés erélyesen visszautasit. Akkor azonban senki sem ütközött meg rajtok; megfeleltek a korszellemnek, a polgárosodás fejlettségének.[1])

A nők megszokták s nem találtak e hangban kifogásolni valót, mert nem ismertek mást. Ők is e hangon beszéltek s a mint erősebb idegzetök fáradságot, betegséget könnyebben elviselt, mint a mai asszony, ugy lelki szervezetök sem akadt meg sok olyanon, mi egy mai előkelőbb rangu hölgy illemérzetét sértené. A nő mint mindig, akkor is a férfi képmása volt. Csak ugy érthették meg egymást, csak ugy fejlődhetett ki a nő azon kiváló és sokoldalu befolyása, mely a közéletben mindenütt nyil-

---

[1]) Minderről további részletek találhatók Széchy Mária czimü munkámban.

vánult, s az epésebb kortársakat heves kifakadásokra ösztönözte az elhatalmaskodó nőuralom ellen. Egy régi verselő minden országos és családi baj kutfejét abban látja, hogy az asszony ült az ur helyére; övé a hatalom s férjét bujtatta pendelyes ingébe. Már pedig ha a feleség vette magára a férje terhét, nem csuda, ha az ur puskája reteszt vét.

A társadalmi rangfokozatok szerint az egyes osztályokban a nő életutja nagyon külömbözőleg alakult. A főranguak és gazdagabb nemesek kastélyaiban az asszony más életmódot folytatott, mint a városban vagy a paraszthajlékban. Uri családok leányai mindig otthon nevelkedtek, még olyankor is, midőn az atya özvegységre jutott vagy másodszor nősült. Ha az anya élt, maga vezette a nevelést az udvari környezet segédkezése mellett. Az udvari vagy a falusi pap, néha e czélra külön felfogadott egyén — rendesen szintén pap — tanitották a leánykát az irás-olvasás, a vallástan elemeire s egy kis énekre. A kisasszony fejét nem igen tömték meg sokféle tudománynyal; kézi munka, szövés-fonás, himzés, főzés, itt-ott férfiasabb szórakozás, lovaglás, halászás, uszás képezték a növendékleány főfoglalkozását. A sok fegyveres nép, a várban lévő katonák és darabantok lármája közt lelke korán megérett s kifejlődött benne a bátorság, az erély, az elszántság érzete.

Alig hogy tizennegyedik évéhez közeledett, az atya vagy a rokonság már vőlegényt kerestek számára. A jó parthiekat hamar elkapdosták s a korai nősülés különben is nagyon divatozott. A prot. egyház szigoruan meg is tiltotta papjainak, hogy tizennyolcz éven alóli férfit és tizennégy éven alóli leányt megeskessenek; a ki a tilalmat megszegte, egy esztendőre felfüggesztetett hivatalától. Épen ugy nem volt szabad gyermekleányt — 14-15 évest — öreg férfival vagy fiatal legényt öreg asszonynyal összeadni. Ilyen házasulandók azonban csak ritkán jelen-

tek meg a papnál. Ellenben az, hogy menyasszony és vőlegény egyaránt alig lépett a serdültség korába, a gyakori esetek közé tartozott s a hazánkban utazó külföldieknél méltó csodálkozást keltett.[1]) Ha a szülők megegyeztek, a fiatal leány ritkán mondott nem-et. Elfogadta a kérőt s bizonyos idő mulva megtartották a lakodalmat, mely fényes családi ünnepély volt s messze földről összegyüjté a rokonokat, jó barátokat s a család országos állásához képest a király, a meghivott megyék és városok képviselőit. Fényes szertartások, szemkápráztató pompa kifejtése, óriási lakomák, zeneszó, tánc mellett folyt le az ünnepély, melyre hónapokig történtek az előkészületek. Sőt a kelengye összeállitását, beszerzését már évekkel előbb megkezdték s bár mikor jelentkezett a várt kérő, készen talált mindent. Pedig egy-egy ilyen kelengye a család rangjának megfelelően néha óriási értéket képviselt, s nemcsak drágánál-drágább ruhanemüből, hanem mindenféle ékszerből, aranyos, ezüstös, ékköves lószerszámból, ötvösmüből s más becses iparczikkből állt.

Esküvő után az ifju nő követte férjét ennek családi várába, hol akként rendezte be életmódját, amint anyjánál látta s a mint temperamentumának épen megfelelt. Udvart, társalkodónét, leányasszonyokat gyüjtött maga köré, szőtt-font velök, felügyelt a háztartásra, délután lement a kertbe, hol a leányokkal „gyakor való tánczhoz köszörülték a talpukat.“ Eljárt templomba nemcsak ájtatosságból, hanem azért is, mert alkalma nyilt a piperészkedésre, toilette-csinálásra. A jámborság és hiuság ez összevegyülését a nőben az egykoru verselő észrevette s azt mondja, hogy a templomba

[1]) Tolliusnak és Simplicissimusnak egyaránt feltünt e szokás, mely leginkább a magyar ajku lakosság közt divott.

Mennek asszonyok is pántlikás násfákkal,
Idegen fölczifrált pénzen vett hajakkal,
Pokolban varratott csufos gallérokkal.

Már akkor használták tehát a hölgyek a vendéghajat; nem ugyan paróka alakjában, hanem frizurájokat idegen hajjal egészitették ki. Különféle kendőző, szépitő, festőszer szintén általánosan elterjedt s minden urasszonynak volt „patika ládája“ nemcsak orvosság, hanem efféle szerek és parfümok számára. A tetszvágy, a kaczérság, a feltünés viszketege a nőben akkor épen ugy élt mint ma, s már Gyöngyössi énekli róla, hogy mikor csak lehet,

Csinositja magát teljes erejével,
Tart gyakran tanácsot tüköre fényével.

A tükör az uri lakás egyik nélkülözhetetlen butordarabja volt, s használtatott a legkülönbözőbb alakban a drága nagy velenczei állótükörtől le egész a piczimy zsebtükörig. Előtte öltözködött, piperészte magát az urnő, ha vendéget várt, ha szomszédaihoz akart átrándulni, vagy ha csak templomba és sétára készült. Vendéget látni vagy vendégségre menni, volt a nő legnagyobb szórakozása, melyhez azonban részint az utak rosszasága, részint a közbiztonság állapota folytán sokkal ritkábban és bajosabban juthatott, mint ma. Annál több élvezetet nyujtott tehát neki, mikor társaságot fogadhatott, vagy társaságba mehetett, hol uj arczokat látott, uj hireket hallott, s általában kijutott megszokott, s igy egyhangu környezetéből. Evés-ivás, beszélgetés, táncz, néha kártya közt röpültek ilyenkor a perczek. Az asszony is megszokta az erős borivást oly társadalomban, melyben a férfiak legtöbbje mértéktelenül ivott. Az uraknak sokszor mulatságot szerzett, ha a nőket leitatták. Rendesen azonban az volt a szokás, hogy ebéd után, midőn a társalgás a folytonos poharazás közben az illendőségnek akkori nagyon tágas határain is

tulcsapott, a nők eltávoztak az asztaltól, s más terembe huzódtak.

Igazi disztoilettet azonban a hölgyek csak kiválóan ünnepélyes alkalmakkor, valami előkelő lakodalmon, keresztelőn öltöttek, s ilyenkor a nagy palota, a salon keleti fényü, meseszerü látványt nyujtott. Éveken át nem viselt, roppant értéket képviselő ruhák, ékszerek kerültek elő, s némelyik főur egész dusgazdagsága visszatükröződött nején, kinek

Kövekkel csillagzó gazdag öltözete,
Fodorult hajának gyöngyös fürtözete,
Sok egyéb czifrának munkás készülete

meglepte, elbüvölte a nézőt. A ruha élénk szineinek változatossága, a sok arany fénye, a csillogó gyémántok és gyöngyök, a szépségtől duzzadó arczok a festői viseletben oly képet varázsoltak elő, melynek ma csak halvány viszfénye látható a felséges királyi család udvari báljain.

Lakodalmon, de más társas összejövetelen is az ifjabbak kedvencz mulatsága a tánez volt, melyet a hazánkban utazó külföldiek nagyon illedelmesnek és csinosnak mondanak, sőt a németeké és francziáké fölé helyeznek. De ugy látszik valahány ház, annyi szokás volt ebben is, s daliás nemzeti tánczunkat némelyek a magok módja szerint lejtették, mert az egykoru verselő ezt mondja:

Tánczot mikor járnak nézd a leányokat,
Mintha kórság törné klárisos nyakokat,
Ugy reszkettetik és hányják a farokat,
Pokolra készitik strimflis lábaikat.

Minthogy a tánczosok nem hagyták abban az ivást, s udvarias figyelemmel gondoskodtak, hogy a nők se maradjanak szomjan, könnyen megtörténhetett, hogy hajnalban, hajnal után a tánez is elvesztette a maga eredeti decens jellegét, s mikor a jó kedvü gazda elkiáltotta:

Hegedüs! Három most a táncz!

a mulatság kissé tulcsapott a fesztelenség sorompóin. Néhol szokásban volt a menyasszonyt különös szertartással kisérni a hálóházba. Hajnaltájban, mikor már vissza akart vonulni, a násznagy hozzá lépett, megfogta kezét s karddal övezte derekát.

Két ifju legény szintén kardosan és fáklyával kezében állott a menyasszony elé, kit a nyoszolyóleányok s más barátnői kisértek. Az ara sirva bucsuzott el szülőitől és rokonaitól, mire a menet tánczolva megindult kifelé. Bent a teremben folyton szóllt a zene és járta a táncz, mig a menyasszony kisérői vissza nem tértek. Elől haladt a násznagy kivont kardon hozva az ara fátyolát és koszoruját; követték a nyoszolyólányok fáklyával kezökben, mire még néhány fordulót lejtettek s ezzel a fáklyatáncz véget ért. A dáridó azonban kivilágos-kiviradtig folyt a mátkapár távozta után is.

Bármi ragyogónak mutatkozik a felsőbb körökben a nő élete, ámbár a fénynek itt is megvolt a maga árnyéka, a közép és alsóbb osztályokban már akkor sok gondot és fejtőrést okozott a házasodás és Gyöngyössi — ki e téren keserü tapasztalást tett — nem csupán saját, hanem kora töprenkedését fejezi ki, midőn drasticus modorában felkiált:

Szűk a jó feleség, nehéz szerét tenni;
Hogysem pedig rosszat kárhozatra venni,
Kaukazus hegyén tul jobb szaladva menni,
Ott a tigrisekkel egy barlangban lenni.

Mi mindent követelt a teremtés ura, a férfi akkor a jó feleségtől, azt is egy XVII. századi népének mondja el. E szerint a jó asszony akkor disze urának, ha mindenben engedelmeskedik neki és a „hámfán kivül nem tapod“. Tartsa szem előtt, hogy urát nem pénzen vette, nem is ostromon szerezte; mindig az történjék tehát, mit a férfi akar; az asszony morogni se merjen,

ne mondjon ellent, ne veszekedjék, mert, ha a mint némelyek teszik, ő rakja a nyerget férje hátára, akkor az ilyen férjnek háza ég belől. Az asszony legyen takarékos, legyen tiszta öltözetében, mely világos szinü legyen, mert a sötétben ugy néz ki, mintha urát ennek már életében gyászolni akarná. Mint ruhája tiszta, ugy arcza vidám, derült, mosolygó legyen mindenkor. Ura pénzét el ne költse, hanem őrizze meg s adja elő, mihelyt kéri.

Ha vendég érkezik, tudjon tisztességet; jó étket főzzön, gyakorta nyuljon a csaphoz; tiszta legyen tál, tányér, a kanál ne heverjen a hamuban, az abrosz magyar módra fehér legyen. A mint az ételt asztalra adta, üljön le maga is, de legyen szemérmes s keveset szólljon. Mikor azonban kérdezik, beszéljen értelmesen, de azért ne igyekezzék magát eszesebbnek mutatni jámbor uránál. Tekintetét csak ő reá vesse, nehogy a vendég megitélje. Ha ura sokat költ a vendégségen, azért ne csináljon zenebonát. Mikor ura utra indul, mert a férfi nem ülhet mindig a házban, töltött tyukot sütve tegyen iszákjába, kisérje ki az ajtóig s ott szivélyesen bucsuzzék el tőle, mert aki nem igy tesz, az olyan asszonyt kapanyéllel kell ütni.

A mig a férj oda van, az asszony ne rugja az utczát; végezze házi dolgát s ha tud hozzá — nem mindegyik tudott — a varró legyen kezében; ifju legényekkel ne kártyázzék, borral, rántottával ne traktálja őket. Mikor a gazda megjön, a küszöbön fogadja; ott nyujtsa neki a kupát s ajka édes szókkal legyen rakva. Gyermekeit ékes erkölcsre tanitsa; tüztől őrizze, a patakra ne taszitsa, ruhájokat, testöket szenytől, kiütéstől tisztán tartsa; szeresse, ne szidja, durva szókkal ne bántsa őket, mert szénát érdemel az az asszony, ki rossz szavakkal illeti gyermekeit. Ha felnőttek, küldje a fiukat iskolába; a leányok járjanak a varróházba, mert a tü nem tesz

kárt gyönge ujjokban. Ne éhezzék, de bőven se költsön; néha jó a kenyér sajttal is, s az üres palaczkot sem kell mindjárt eltörni, mert nem hal bele az asszony, ha vizet iszik is belőle. Csak ha mindezeket követi, ha e bölcs tanitásokat soha sem feledi, remélheti azt a jutalmat, hogy férje — el nem döngeti.

Ezer meg ezer asszony életutja van e rajzban körvonalozva. A sokféle igényt persze nem mindegyik elégithette ki. Némelyiknek nem kellett a szövés-fonás, más a hol egy czégért látott, oda bekukkantott; ha a pénze elfogyott, elitta a kontyát, s holtrészegen, néha négykézláb vánszorgott haza. Megint másik urát szidta, s marokkal tépte szakállát, vagy pedig fölvette kamuka-szoknyáját, karmazsin-csizmáját, ékesen járt-kelt az utczán, s a legényeket csábitotta. Mindenik asszony más-más hibában leledzett. Ha udvari volt, nem szokott a dologhoz, hanem azt várta, hogy sült galamb repüljön a szájába. Ha városi volt, szivét czifra gőg töltötte el, s a férj nem tudott neki elég selyempártát, övöt vásárolni; e mellett mindig azon járt az esze, hogy szeretőt szerezzen. Ha falusi volt, tudatlan, mosdatlan volt, lustán járt, s még a tréfát sem értette.

Ilyennek rajzolta a XVII. századi férfi a korabeli asszonyt. A nők részéről nem maradt fenn emlék, melyben a férfit megbirálják, s apróra szétszedik minden hibáját, testi-lelki fogyatkozását. Pedig hogy ők is irhattak volna satirát az erősebb nemről, az bizonyos. Az a patriarchalis kényuralom, mely alatt a férfi a nőt tartani igyekezett, elég anyagot szolgáltathatott volna a gunyra. Az alsóbb osztályokban a nőt még mindig afféle házi állatnak tekintették, melynek nincs más hivatása, mint föltétlenül a férfit szolgálni, érzéki vágyait és szeszélyeit kielégiteni. Türni és hallgatni — ez volt a házassági codex legfőbb parancsa a férfi részéről, s ha a nő vétett ellene, a leg-

csekélyebb büntetés, melyre számitania kellett, a durva szidalom és verés volt. Alkalmazták e fenyitéket gyakran, sőt embertelenül, s a felsőbb rétegekben sem tartozott a ritkaságok közé, hogy a férfi oly módon bánt nejével, mint ma már müveletlen napszámosok közt sem divik. A férj épen ugy fenyitette a feleségét, mint gyermekeit, s nem egyszer történt, hogy brutalitása közbotrányt okozott, s a rokonságnak kellett közbelépnie a szegény asszony védelmére. Az egyház minduntalan szót emelt az efféle bárdolatlanság ellen, s Pázmány Péter nagyon elterjedt imádságos könyvében lelkökre kötötte a hiveknek, hogy az asszonyi gyarlóbb nemnek tisztességet tegyenek. De még a fejlettebb, szelidebb erkölcsü városi lakosságot is hatósági uton kellett arra figyelmeztetni, hogy „az asszonyembernek is hasonló, s nem más lelke vagyon, mint a férfiunak.“

Társadalmi helyzetének átváltozását a felsőbb osztályokban a nő fokozódó müveltsége idézte elő. A mint szellemi látköre bővült, akként emelkedett befolyása és közszereplése is. Ellenben a közép- és alsó osztályokban a nőnevelés teljesen, vagy igen nagy mértékben el volt hanyagolva. Leányok csak ritkán jártak a falusi iskolákba, s még a középosztálynál is gyakori eset, hogy az asszony nem tudott irni s olvasni, a mi egyébiránt nemes uraknál szintén előfordult. De az alsóbb osztályokban az iskolázás iránt formalis ellenszenv uralkodott, egyrészt, mert a tanitó fizetése teherrel járt, másrészt, mert ugy sem látták hasznát. Még a szegényebb nemes asszonyt is biztatni kellett, ne féltse gyermekeit az iskolától, s nem törik ki a lábok, ha oda mennek. A szegényebbek, főleg a parasztasszonyok a templomba sem igen jártak, s a pap gyakran panaszkodik, hogy az asszonyi rend közül kevesen jönnek prédikáczióra, misére, s megesik, hogy a hol három-négy nő van a házban, egy sem tekint be az istenházába

sokáig.[1]) Az alsóbb nép nővilágában még nem nyilatkozott semmi szellemi szükséglet; a mint lelkébe nem hatolt a müveltség sugara, ugy kedélyét sem melegitette az igazi hit érzelme. Vallása babonás elemekkel volt tulnyomóan elegyitve s legfölebb nagy elemi vagy másféle csapások idején támadt fel benne élénkebben a vágy, hogy istenéhez meneküljön. Máskülönben fásultan, közönynyel viselte élete igáját.

A rendi és egyházi ellentétek világában a szerelem utját nem csupán a szegény és gazdag közötti korlátok állották el. A jelenkor aranyfala nem hiányzott akkor sem, de hozzájárultak még a rendi és felekezeti gátak s ábrándos szerelmesek hasztalan hirdették, hogy

Az igaz szeretet
Nem tekint uri vért.

A sziv jogai, mint az ember általános jogai a rendiség magas gátjai közé voltak rekesztve, melyeken ha átcsapott, a legtöbb esetben az erkölcsetlenség, a tiltott szerelem medrébe tévelyedett. A magyar jog szerint nemes ember nőül vehetett ugyan nem-nemes születésü nőt, ki a házasság által nyomban nemesi rangot nyert. De a nem rangjához mért házasság a férfi társadalmi állására mindig foltot vetett, sőt Erdélyben megtörtént, hogy nemes embert nem akartak nem-nemes nővel összeadni. 1647-ben Kamuthy László, egy előkelő kolozsmegyei földbirtokos viszonyt folytatott szolgálójával Szalai Kocsis Klárával. Feleségül akarta venni, de nem találkozott pap, a ki megeskesse őket, sőt a vármegye a leányt mint bűbájos paráznát perbe fogta s elitélte. Midőn pedig Kamuthy nem akarta kiadni, ezen s más büneiért, melyek csak akkor jutottak eszébe a nemes vármegyének, ő is fej- és

---

[1]) Egyházlát. jegyz. Nemz. M. Folio Hung 206.

jószágvesztésre itéltetett.[1]) Noha Magyarországban a rendi válaszfal e tekintetben nem volt oly rideg, a különböző rendek közötti házasságok sokkal ritkábban fordultak elő, mint a felekezetileg vegyes házasságok, ámbár mindegyik egyház tőle telhetőleg akadályozta az ilyeneket is.

Az még csak megtörtént, hogy nemes ember nemnemes leányt vett el, főleg a nemességnek a városba költözése után. De arra kevesebb a példa, hogy nemes nő polgárhoz vagy paraszthoz menjen hitvesül. A legnagyobb anyagi inség vihette a nőt ilyen lépésre. Még a papot sem tekintette a nemes nő magához való parthienak. Jellemzi a kor felfogását Karancsi Miklós esete. Karancsi külföldön végezte tanulmányait. Mint szép, szeretetreméltó, müvelt ifju tért haza; előkelő urak kedvelték s az evang. papi vagy tanári pályán fényes jövő kinálkozott számára. Nevelő korában megismerkedett Semsey Klárával. Szerették egymást; a lány azonban csak ugy akart neje lenni, ha lemond minden papi vagy tanári hivataláról s mint nemes ember folytatja életét. Karancsi teljesitette a kivánságot s nőül vette Klárát. De az isten megbüntette őket, mert a legenda szerint menyegzői éjszakájokon mindketten megbetegedtek s keserves kinok közt töltötték életöket.[2])

De az efféle társadalmi előitéletek ép oly kevéssé nemesitették a közmorált, mint a házasságtörők, vad házasságban élők s más kicsapongó személyek ellen hozott barbár kegyetlenségü törvények. A tilalom, a fenyités ez irányban sem termé meg gyümölcseit s a régi világ erkölcsei a szerelem és kihágásai terén semmivel sem jobbak, sőt határozottan visszataszitóbbak a maiaknál. Tiszta életü, nemes, szeplőtlen jellemü nők találkoztak

---

[1]) Szilágyi Sándor Erd. Orsz. Eml. X.

[2]) Hörk, A sáros-zempléni esp. története 59.

mindenkor, még az emberiség legsülyedtebb korszakaiban is. De a közmorál általános szinvonala ma kétségkivül magasabb, mint régen volt, mikor a törvény s a társadalmi előitélet kérlelhetlenül sujtott mindent, mi a bün, az erkölcstelenség látszatát viselte magán.

Nem az emberek rosszaságában, a viszonyokban rejlett a baj kutfeje. A férj kiválasztása tisztán a szülőktől függött; a leányt sokkal fiatalabb korában házasitották ki, semhogy megitélhette volna, összeillenek-e jövendőbelijével vagy nem. Mikor itélhetett, már késő volt. Pedig gyakran beköszöntött a kiábrándulás kora, mint a sok válópör mutatja, mely a XVII. században az egyházi hatóságok előtt tárgyaltatott. Noha a canonok szerint csekély okból az elválást kimondani nem lehetett, a felbontott házasságok száma akkor aránylag sokkal nagyobb volt, mint ma. Az elválásra a legtöbbször az egyik fél erkölcstelen életmódja szolgált okul. De a hol nem került szakitásra a dolog s nem nőtt közbotránynyá, ott is elégszer fenyegette veszély a házasélet szeplőtlenségét.

A férj gyakori és hosszas távolléte, a nő magános élete és elhagyatottsága, mely néha hónapokig elhuzódott, mindegyik félre sok csábitással járt s az urak magaviseletéről táborozás közben az egykoru levelek nem egy furcsaságot jegyeztek föl. A társadalmi viszonyok regényes szerelmi kalandok szövésének kevésbé kedveztek ugyan, de annál több alkalmat kináltak az érzéki vágyak durvább kielégitésére, a pillanatnyi viszonyokra, melyekben csak a vér mámora s nem a szerelem szerepel.

A közép és alsóbb osztályokban még ingatagabb alapokon nyugodott a közerkölcsiség. Hiába hoztak ellene szigoru szabályokat. Az egyházi zsinatoknak, papi gyülekezeteknek minduntalan ujabb paráznasági esetekkel kellett foglalkozniok s még jámbor papnék sem álltak ellent a csábitásnak. Hasztalan kényszeritették, hogy bünbánólag

háromszor ki kell állania a templomban s hasztalan bélyegezték meg a férjet, ki a bünt eltürte azzal, hogy nyilvánosan bocsánatot kérjen az egyháztól. Hasztalan övezték magokat körül a városi polgárok a legkegyetlenebb törvényekkel a házasságtörők és erkölcstelen életet folytatók ellen. Gyakran a legelőkelőbb hivatalnokon vagy polgáron megesett, hogy szenvedélye elragadta s azután maga is érezte a szigoru törvény sulyát.

De a kényszer és tilalom, az elijesztés itt sem érte el czélját. Férfit és nőt csak a müveltebb társadalmi élet szoktatott hozzá, hogy uralkodjék érzékein s nemesebb élethivatása tudatában a törvény kegyetlen fenyitéke nélkül, önkéntesen tartózkodjék sok olyantól, a minek más socialis és müvelődési állapotban a legszigorubb tilalom sem állhatta utját. Oly városokban, hol főiskolák voltak, leginkább a diákok voltak a nők kedvenczei, ama kor leghirhedtebb Don Juanjai, s rólok énekli egy asszony nevében az egykori verselő: Nem adnék én egy diákot hatvan katonáért! De nem csupán őt hivogatta, csalogatta, nem csak neki mondta a kéjérzettől lihegő asszony

Szép nyoszolyámat is megvetettem,
Selyem paplanynyal béteritettem,
Szép szőnyegekkel béfödöztettem,
Szép szőnyegekkel béfödöztettem,

Számtalan régi pörös okmány tartotta fenn emlékét annak, hogy előkelő nemes urnők és kisasszonyok összeadták magokat mindenféle jobbágygyal, béressel, szolgával, katonával, a ki épen közelökbe került vagy életutjokba botlott.[1]) Hivatalos iratokban — köztük az erdélyi

---

[1]) Ilyen okmányok vannak Leleszi Convent 1642 iratok 2. csomó 21. szám, továbbá 1666. évi iratok 6. szám s más levéltárakban.

országgyülési aktákban — maradtak ránk ama kor sötét és sivár coulissa-titkai, chronique scandaleuse-e, mig a szegényebb nép erkölcsi állapotának alanti fokát a megyei szabályrendeletek helyezik komor világitásba.

A jobbágyságnál, a vidéki lakosságnál a női erényt kalandorok, kóborló hajduk, magyar és német katonák, a földesuri tisztek merényletei ellen senki és semmi sem oltalmazta. A nők és leányok ki voltak téve minden bestialitásnak, s igy nem csoda, ha keveset törődtek a tisztességgel, melyet bármily pillanatban beszennyezhetett az erőszak. A paráznák ellen, „mivel a paráznaság igen eláradott a nemzetben", minduntalan hoztak statutumot, s Szathmár megye 1677-ben elrendelte, hogy a nős vagy férjes paráznák halállal lakoljanak, a szabad személyek megpellengéreztessenek s hatósági felügyelet alá helyeztessenek. Nemcsak benn a falvakban harapózott el az erkölcstelenség. Szabolcsmegye külön szabályrendeletet alkotott a „pajkosok", a tanyán vagy pusztán lakó férfiak s a velök élő nők ellen. Az ilyen nőt a hóhérral megverették, azután orrát vágatták le, hogy rut életmódjának jele örökre rajta maradjon. Ha az ekkép megcsonkitott nőt másodizben bünben találták, lefejezték vagy vizbe dobták. A vele élő férfit pedig tizenkét forint birságra itélték, s ha nem tudta lefizetni, őt is a hóhér verte meg. Noha a rendelet végrehajtására szigoruan ügyeltek, mert a birság fele az alispáné volt, a tilalmak hajótörést szenvedtek a kor viszonyain s a közerkölcsiség csak akkor indult javulásnak, mikor a béke védelme alatt a müveltség és polgárosodás lassankint átalakitotta az emberek szellemét s életviszonyait.

Bármi alanti fokon állt a moralitás, a nő tisztelete, a szüzies, szeplőtlen szerelem eszménye e sötét időkben sem halt ki a szivekből. Ekkor irták a szép költeményt, mely elragadtatással magasztalja a jó asszonyt.

A jó asszony
Szép korona
Ékes bizony
Mint pálmafa.
A szép rózsa
Sem viola
Nem ér véle liliom illatja.

És ekkor énekelték ábrándos ifjak:

A hol te jársz, rózsa keljen!
A hová lépsz, gyöngy teremjen!

Egy haldokló világrend, az egymás után összeomló társadalmi és állami intézmények romjai közepett sem veszett ki az eszményi szerelem, a tiszta, nemes nő cultusa.

NEGYEDIK FEJEZET.

KÖZGAZDASÁG ÉS KÖZMÜVELTSÉG.

A fejezet tartalma.

I. Az intelligens osztályok. — A papság. — Cath. főpapok. — A falusi lelkészek és licentiatusok. — A prot. papok. — Családi életök. — A görög nem egyesült papok. — Orvosok. — Gyógyszerészek. — Ügyvédek. — Az állandó fizetésből élő osztályok. — Királyi hivatalnokok, — Városi tisztviselők, — Tanárok és tanitók, — Harminczadosok, — Postamesterek, — Gazdasági tisztek fizetése.

II. A munkásosztályok harczias időkben. — A mezőgazdaság. — Hanyatlása. — Az alföld. — Egy török a magyar földmivelésről. — A gazdálkodás. — A gabonatermelés és kereskedés. — Egyes termények. — A dohány és a dohányozás. — Kertészet. — Ujonnan meghonositott vetemények. — Gyümölcstenyésztés. — A bor és borkivitel. — Állattenyésztés és kereskedés. — Bányászat. — Erdészet.

III. A magyar pénz s az államegység. — A pénz általános értéke. — A kereskedés. — A városban. — A vidéken. — Az ipar. — A czéh-rendszer. — Egy gyár. — Vásárok. — Kereskedés a külfölddel. — A törökkel. — Pénzüzlet. — Kamat. — Uzsora. — A föld, — Termények, — Iparczikkek ára. — Munkabérek.

IV. A szellemi élet. — A latin nyelv. — A tanügy. — Népiskolák. — Közép- és főiskolák. — Irodalom. — Könyvek. — Censura. — Müvészet. — Általános müveltség. — Nyilvános mulatságok. — Utazás. — Vendéglők. — Fürdők.

V. Végeredmények. — Hazánk és a külföld. — A kor eszményei.

I.

Nemes és jobbágy, katona és polgár, kereskedő és iparos nem meritik ki a XVII. századi Magyarország társadalmának összes rétegeit. A szorosabban vett értelmiségi osztályok szintén jelentőségre kezdtek vergődni. Élükön haladt a papság. De a tudomány már külön vált az egyháztól. Az intelligentia többé nem csupán a papi talárt viselte s a tudósok, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek a világi elemből kerültek ki. Bármi merevek voltak a rendi válaszfalak, a tudomány, a szakképzettség néha akkor is rést birt rajtok ütni. A tudományos pályát sokan keresték tehát, mert kellően hasznositani lehetett; egyik hatékony eszköze lőn a vagyonszerzésnek s emellett tekintélyt és elismerést hozott. Különösen a városokban élvezett nagy tiszteletet a honoratiorok, az értelmiség osztálya. Orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek nemcsak gazdagságra tettek szert, hanem sokszor az első hivatalokba emelte őket a közbizalom.

A vidéki, a megyei társadalomban, a birtokos gentry körében ilyesmi ritkábban történt; ott a születés és ősi jószág befolyásolta a közhivatalok betöltését. De a szegényebb művelt osztályok számára már akkor is nyitva állt az államszolgálat nagy mezeje. A vám- és harminczadhivatalokban, a kincstári és koronajavak kezelésénél, a postánál, a két kamaránál, a bányahivataloknál sok száz ember juthatott állásba s a szakismeret, a tehetség utat törhetett magának a hivatalnoki hierarchia legfelsőbb

fokáig. Az egyház és az iskola még többeknek adott foglalkozást és kenyeret. Mások önállóan értékesitették tudományukat, tehetségeiket, szóval a tanult, az ugynevezett diplomás emberek külön társadalmi osztályként jelentkeznek.

A minden rendü nép összes elemeivel legközvetlenebbül érintkezett s számra szintén legelső helyen állt a papság. A cath. egyház régi uralkodó helyzetét nemcsak politikai, hanem vagyoni tekintetben is gyökeresen felforgatta egy felől a reformátió, másfelől a török uralom. Az egyház temérdek ingatlan vagyona a mohácsi vészt követő válságokban elkallódott, az urak vagy a török kezébe került, s minden erőszakos visszatérités daczára a török uralom utolsó éveiben a cath. egyház egykori hatalmának és gazdagságának csupán romjait birta megtartani.

Névleg a XVII. században is két érsekség, tiz püspökség, 85 prépostság és 118 apátság[1]) állott fenn. De csak névleg. A prépostságok és apátságok kevés kivétellel czimzetesekké váltak, amennnyiben egyáltalán betöltettek. A két érsekség közül az egyik kiszorittatott székhelyéből, a másik — a kalocsai egyszerü czim lett; a püspökségek közül csak négynek volt székhelye, a többi in partibus infidelium jelleget öltött; káptalan e czimzetes püspökségekben egyáltalán nem volt, magok pedig az egyházmegye nélküli püspökök, vagy valamely idegen káptalanban, vagy mint érseki és püspöki helynökök müködtek. Czimzetesekké lettek azon püspökségek is, mint a váradi és a gyulafehérvári, melyek területe Erdélyhez tartozott.

E rombolások gyökeresen átalakitották a főpapság vagyoni helyzetét. Mint Pázmány Péter emliti, az egyháznagyok közül csak az esztergomi, nyitrai, györi, veszprémi, és zágrábi tarthatta meg javai egy részét s mind az ötnek

---

[1]) Wunderbarer Adlerschwung czimü munka megjelent 1694.

összes évi jövedelme pénzben és terményben alig tett 60.000 frtot. Később az esztergomi érsekség jövedelmei szaporodtak ugyan s elérték a 80.000 frtot. De Érsek-Ujvár török kézre jutásakor ez összeg ismét jelentékenyen megapadt.

A kalocsai érsek egyházmegyéjéből igen csekély jövedelmet huzott, melyet a füleki kapitányok szoktak a hivektől beszedni. A váczi püspöknek a maga roppant egyházmegyéjében 1675-ben egy talpalattnyi földbirtoka sem maradt. A szentmártoni főapát szintén elvesztette javai nagy részét s ez időben évi jövedelme csak háromezer forintra ment. E kedvezőtlen vagyoni helyzete daczára a cath. főpapság ez időben mégis visszavivta tulnyomó politikai és közjogi állását s döntő szerepet játszott az államéletben. Mikor országgyülés volt, annak két tábláján, mikor nem volt, az udvarnál s az összes főbb hatóságoknál érvényesitette akaratát, s épen az 1670-ki nagy mozgalmak után szembeszökő módon befolyásolta az események fejlődését. A főpapság nagy hatalma az alsóbb, lelkészkedő clerusnak azonban még nem tudott biztositott anyagi existentiát teremteni. A mostoha viszonyok sulyát a falusi papok testvériesen megosztották a hivekkel. Legtöbbjök ép oly nyomorban élt mint a jobbágyság, melynek pénz- és terménybeli szolgálmányaira lőn utalva. A hivek számbeli megapadása és elszegényedése e jövedelmet gyakran a minimumra szállitotta le. Némelyek sanyaru inséggel küzdöttek, melyet keveseknél enyhitett az állami segély. Ennek nagyobb része szerzeteseknek jutott, mig a lelkészkedő papság helyzete künn a falun kevés kivétellel szánalmas volt. Néhol évenkint egyezkedtek hiveikkel, mit azonban a megyei zsinatok eltiltottak a szokásos párbérre utalva a plébánost, mely azonban olyan kevésre ment, hogy alig lehetett belőle megélni.

De a szegénység nemcsak nem lazitotta, hanem szorosabbra füzte a pásztor és nyája közti viszonyt, mely főleg a török uralom alatti vidékeken alakult a legbensőbbé. Valóban megható, minő buzgalmat fejtettek ki koronkint az ottani cath. községek, hogy lelkészt szerezzenek. Oda nem szivesen ment a pap, mert mindenféle üldözésnek, zaklatásnak, keserüségnek volt kitéve. Néhol még nagyobb helyeken is másfél évig sem volt lelkész A legnehezebb áldozatoktól sem riadtak tehát vissza a hivek, hogy paphoz jussanak. Elvállalták a legterhesebb feltételeket; irásban kötelezték magokat, hogy nem csupán eltartásáról gondoskodnak, hanem megtéritenek neki minden kárt, melyet személyében vagy javaiban akár a török, akár a földes ur vagy bárki más részéről — ilyen kártevő pedig sok volt s még a tolvajok hadnagya sem hiányzik a sorozatból — szenvedne. Kijelentették, hogy ha a török elfogja, kiváltják; előzetesen gondoskodtak számára a török hatóság vagy a földes ur biztositó leveléről s általában megtettek érte minden lehetőt. Mindazáltal nem szivesen ment közéjök lelkész s a zágrábi, kalocsai és csanádi egyházmegyékben leginkább Kapistrani franciscanusok lelkészkedtek.

A szabályszerü papokon kivül nagy számmal müködtek a licentiatusok, mint a török nevezte őket a „félpapok", ájtatos világi emberek, sokan nősek, kik fölszentelt pap hiányában némely egyházi cselekmény végzésére felhatalmaztattak. E félpapok ténykedés közben fekete bő talárt és karinget viseltek. Noha mint világiak valami mellékfoglalkozást is üztek, nagyobbára ép oly nyomorban éltek, mint a plébánosok, kiknek sokszor betevő falatjok is hiányzott. A plébániaépület sok helyen a nyomoruság szánalmas képét nyujtotta. Némely faluban egyetlen szobából állt, melyben a pap cselédeivel együtt kényszerült lakni. Másutt a paplak sövényből készült s

egy szobából, egy konyhából állt. Kamara vagy mellékhelyiség teljesen hiányzott, legföllebb az udvaron düledezett egy istálló. Ilyen viszonyok közt élt száz meg száz tanult, pályavégzett ember, kikre a hivek egész szellemi és erkölcsi életének vezetése bizatott. Tovább képzésről, tanulásról, magasabb eszmények ápolásáról az ilyen existentiára kárhoztatottak közt szó sem lehetett. Honnan, hogyan juthatott volna egy könyv a szegénység e tanyájára, s mit csinálhatott volna vele a folyton anyagi nélkülözésnek kitett jámbor plébános? Nehéz tisztének kezdetleges módon való teljesitésével is többet tett, mint a mennyit kivánni lehetett tőle. Minővé alakult sorsa, az egyik-másiknak hagyatéki leltárában is kifejezést nyer. Győrmegyében egy plébános után nem maradt több, mint egy ágy, egy kétlábu asztal, négy gabonakas és egy boros hordó. Egy hosszu élet összes szerzeményét, egész vértanuságát mondja el ez az inventarium. Nagy lelkierőt, sok lemondást és erős kötelességérzetet igényelt az életpálya, mely a legtöbb esetben ilyen eredményre vezetett.

Nem sokkal derültebb volt a protestans alsó papság sorsa már a nagy catastrophák előtt, melyek az 1670. évvel ez egyházra zudultak. Ez időben irja[1]) egyik püspöke:

Nincs oly eklézsia, mely tanitójának,
Éjjeli-nappali ezer munkájának
Jól megfizethetne, sokszori gondinak
Terhét, csak Krisztus jutalmok azoknak.

Kijutott a tövisből nekik is, sőt az üldözések nem egyedül vagyonukban, hanem személyes szabadságukban sujtották őket. De csak a királyi Magyarországon; a hódoltságban a „hatalmas császár“, a szultán nevében tovább igazgathatták községeiket, Erdélyben pedig a prot.

---

[1]) 1672-ben irja Nógrádi M. püspök. Sárosp. Füz. II. k.

egyház maradt az uralkodó államegyház sokáig. De már a hivatalos üldözések előtt elég sanyaru volt a kisebb eklézsiák lelkészeinek helyzete. Meghatóan rajzolja saját sorsában[1]) az ilyen lelkészek életpályáját Rápóti Pap Mihály. Kevés kivétellel szegény emberek, főleg lelkészek gyermekei léptek e pályára, s már I. Rákóczy György fejedelem megütközve emlitette, hogy nemes ember gyermeke nem leszen pappá.[2]) Némelyek itthon, mások külföldön, a hires német, skót vagy hollandi egyetemeken végezték tanulmányaikat. Hivataloskodásuk közben azután a kétféle elem közt éles ellentét alakult és kellemetlen versenygésre adott okot. A lelkészi állás betöltése körül sem egyforma volt az eljárás. Néhol élethossziglan, vagy legalább több évre választotta a község a papot. Másutt az évenkint való „papmarasztás“ vagyis választás divott. A vele járó fondorlatok és agitatiók egyrészt örökös bizonytalanságban tartották a lelkészt, másrészt gátolták a pásztor és nyája közötti benső, bizalmas viszony fejlődését, mely csak a hosszu együttélés gyümölcse.

A világi elem beleszólása az egyházi ügyekbe szintén csorbitotta a lelkész tekintélyét. Némely patronusok nemcsak nem teljesitették a pap iránti kötelezettségeiket, hanem egész brutalitásukat éreztették vele, s sok papot folytonos vándorlásra kényszeritett a patronus keménysége és gőgje. A templom, a lelkészlak néhol szintén nyomorult állapotba jutott. Másutt a hivek olyan éhen haló szegények voltak, hogy nemcsak nem adtak párbért a papnak, hanem ez táplálta őket ama kevéssel, a mit jobb állomáson megtakaritott. Ha jövedelmesebb helyen működött, paptársai irigysége üldözte. Ennek folytán könnyen

[1]) A már emlitett nánási emlékirat. Kivonatilag közölve Sár. Füz. 1858—9.

[2]) Magyar Prot. Figyelmező. 1875.

meggyült a baja a fraternitással.[1]) Máskor a hivek panaszkodtak ellene, mert nem elég gyakran prédikál, nem adja meg nekik tisztességöket, s sokszor borittas. Pedig a szegény papnak is volt oka a panaszra elég, s gyakran mondotta, hogy hivei nem teljesitik kötelezettségöket, hogy czivakodók, templomba nem járnak, hogy mihelyt esztendeje letelik, ott hagyja őket; hozzanak magoknak mást, az is szenvedjen a jámbor.[2])

A prot. pap társadalmi helyzete cath. pályatársaiétól leginkább abban különbözött, hogy családi életet folytatott, hogy neje és gyermekei voltak, kikről gondoskodnia kellett, s kiknek magaviselete lényegesen hozzájárult socialis állásának alakulásához. A feleség, a felnőtt gyermekek érintkezése a hivekkel visszahatott a papra magára, s sok helyről csak azért kellett távoznia, mert neje nem tudott a falu népével megférni. A papné vagy leányai fényüzési hajlama, veszekedő természete minduntalan kellemetlenséget szerzett a legjámborabb lelkésznek is s az egyházi hatóságok ismételve szigoru törvényeket — canonokat — hoztak az ily fényüzés korlátozására. Kimondották, hogy a papné ne czifrázza arany-ezüst kapcsokkal köntösét, nyakába gyöngyöt, csattot ne tegyen, a megszabott csizmától eltérőt ne viseljen s a ki mégis teszi, attól az illető tárgyak elvétessenek. Más canonok is figyelmeztetik a papnét és leányait, óvakodjanak minden piperétől, táncztól, pletykától s legyenek szemérmetesek, sőt 1680-ban a feketeardói zsinat kimondotta, hogy ha a tarka főkötős, kalárisos papnék nem corrigálják magokat, férjök a papi tisztségtől megfosztassék.[3])

De szelid, tapintatos feleség mellett is egészen más

---

[1]) A nánási emlékirat.
[2]) Egyházlát. jegyzőkönyvek. Nemz. Muzeum. Folio Hung. 206.
[3]) Sárosp. Füz. IV. és IX. k.

viszonyban állt a hivekkel a nős pap, mint az, kit fogadalma nőtlenségre kényszeritett. Ez utóbbi, egyedül elhagyatva állt közöttük; ők alkották családját, vallása és nyájának őrzése képezték egyedüli életczélját. Ellenben a nős pap első sorban saját családjáé s nem csupán hiveié volt; pályáján a családfentartási tekintetek befolyásolták s rá nézve természetes szükségletté lőn anyagi állása javitásán szorgalmaskodni, mi néha a jó viszonyt nyájával zavarta, sőt nem hozzá illő mellékkereset üzésére, korcsmatartásra, uzsorára ösztönözte. Az ilyesmit az egyház törvényei szigoruan tiltották.

A prot. pap társadalmi szereplését, életmódját, erkölcseit, ruházatát számtalan canon szabályozta. Megkivánták tőle, hogy ruházata legyen tisztességes, mely megkülönböztesse a világiaktól és más felekezetek papjaitól; ne piszkos, mint az anabaptistáké, ne nevetséges, mint a szerzeteseké, ne ragyogó mint a főuraké; ne viseljen gombos mentét, mint a rácz papok, ne bársonyt vagy szinben s fényben hozzá hasonlót, ne nyest kalpagot, a mi csak a püspököt vagy udvari papot illeti meg. A közönséges lelkész fekete vagy sötétkék ruhát hordott. Fején alacsony kerek kalap volt, melynek kis karimáját két oldalt a tetején levő gombhoz erősitette. Nyakravalót ritkán használt. Bokáig érő dolmány szőr-övvel a derékhez szoritva, csattos, szijas nadrág, rendesen magasszáru csizma, télen mente vagy suba bőrrel bélelve, nyáron könnyü palást képezték ruházatát. Haja válláig ért; sem hosszabbra növeszteni, sem czopfba kötni, sem törökösen megnyirni nem volt szabad. Ellenben a bajusz- és szakálviselést nem korlátolták. A canonok kimondották azt is, hogy nyájas, barátságos legyen hivei iránt; kerülje a világi keresetmódokat, a bor-. és buzakereskedést és uzsoráskodást; udvarát tisztán tartsa; vadászkutyát, ölyvöt, sólymot, puskát ne tartson, ne halászszon, ne madarászszon,

népdalt ne firkáljon, gunyiratot ne készitsen, hegedüt, gitárt, cziterát nyilvánosan vagyis mulatságon ne játszék, ne tánczoljon, ne részegeskedjék, s ha lakodalomra megy, ott csak addig maradjon, mig a vendégek józanok. Ne legyen babonás, ráolvasással ne kontárkodjék a betegek gyógyitásába, különben három forint birságot fizet. Számtalan ilyen szabálylyal igyekezett a prot. egyház lelkészeiben a fegyelmet szilárditani s egyuttal a papi állásnak a kellő tiszteletet megszerezni. E szabályok nem mindig vezettek ugyan czélhoz s főleg az általános társadalmi betegség, a mértéktelen borivás, a részegség hatolt be a lelkészi karba. De a hivek és lelkészek közötti kapocs egészben szilárd és benső maradt a protestánsoknál is. Nem egyedül lelkiekben, hanem anyagi bajaikban, testi szenvedéseikben szintén a pap volt a hivek első orvosa, tanácsadója, sőt titkára, mert a legtöbbször ő irta kérő vagy panaszleveleiket a felsőbb hatóságokhoz.

Az üldözés, nélkülözés és inség csak szilárditani szokta a pásztor és nyája közti viszonyt. Bizonysága ennek az akkor teljesen jognélküli görög orth. egyház. Az orosz „batykó“ — igy nevezték a ruthén lelkészt — és az oláh diacon élete alig valamiben tért el minden más orthodox hitü jobbágyétól; ugy öltözködött, ugy dolgozott a mezőn, ugy végezte a robotot, mint bármelyik paraszt s a földesur épen ugy deresre huzatta, mint a zsellért. Csak abban különbözött nyájától, mely még ennyire sem vitte, hogy tudott egy kicsit olvasni, ismerte az egyházi szertartásokat s hosszura növeszté haját. Összes tudományát rendesen atyjától szerezte, mert a lelkészkedés — hiányozván a tudományosabb kiképzés minden feltétele — sok faluban örökös volt egy családban s fiuról fiura szállt. Mégis a pap és hivei határtalan szeretettel ragaszkodtak egymáshoz; a közös nyomoruság összeforrasztotta szivöket. Az együgyü emberek

áhitattal hallgatták, mikor beszélt, noha a vallás dolgában sem sokkal többet tudott nálok. De azért gyermeteg szivvel hittek csalhatatlanságában, s ha egyházi vitatkozásban valaki sarokba szoritotta, azzal biztatták: „Ne hagyd magad! Majd segitségedre megyünk.“ S mikor látták, hogy papjok nem győzi érvvel, ökleikkel akarták győzelemre segiteni.

A külömböző felekezetek lelkészi kara, mely mindenütt folytonos és közvetlen érintkezésben állt a nép nagy tömegeivel, mely megosztotta vele a nehéz idők sanyaruságait, a kor moralis elvadulása, a polgárháboru iszonyai közepett valóban evangeliumi hivatást teljesitett. E zord, rideg világban a hit és az erkölcs, az istenfélelem s az önmegtagadás fenkölt eszméinek őre, részben megmentője a pap volt minden felekezetnél. A földi szenvedések elviselésében, a kitartás és a béketürés erényében ő adott példát, s midőn nemes hévvel hirdette a jók és igazak földön tuli megjutalmazásának gondolatát, képessé tette a lelkeket az élet terheinek türelmes elviselésére s meggátolta, hogy az ország erkölcsileg is kietlen pusztasággá változzék.

A papság jelentőségével a többi intelligens osztályok egyike sem mérkőzhetik. Az állam alkalmazottai, mint kevés kivétellel a privilegiált rendhez tartozók, alig befolyásolták a nagy néptömegek anyagi vagy szellemi állapotát. A honoratiorok közt még emlitést érdemelnek az orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek és tanárok.

Az orvosok száma akkor kezdett szaporodni, noha gyógyitással javas asszonyok, borbélyok, sebészek, fürdősök, néha papok foglalkoztak a saját módjok szerint. Maga az orvosi tudomány még sajátszerü vegyüléke volt a babonának s a tapasztalati vagy tudományos ismereteknek. A hullabonczolás azon időtájt kezdett nálunk terjedni, a mi nagy zajt és megbotránkozást keltett, mint

az egykoru versből[1]), mely egy külföldről hazatért orvospap ellen iratott, sejthető. A versiró azt mondja valakiről:

Angliából hozott orvos-doctorságot,
Magyar nemzet közé merő hóhérságot.
Mondják, oda fel is sok embert felbonczolt,
Mint nálunk is immár ahhoz hozzá fogott.

Az ilyen külföldi diplomával ellátott „ordinált“ orvosok leginkább a városokban laktak s nagy tiszteletben állottak. Messze földre vitték őket a főurakhoz, ha szükség volt reájok, mert a leggazdagabb ur sem tartott állandóan orvost udvarában. Némelyiknek azonban volt „conventiós“ orvosa, például gróf Wesselényi Ferencz nádornak, ki évenkint száz forinttal honorálta. Az orvos Pozsonyban lakott s csak akkor kezelte a nádort, ha ez vagy Pozsonyba jött vagy sürgös esetekben magához hivatta. A nagyobb városokban már müködtek tiszti főorvosok — ordinarius medicus —. Az ilyenek féltékenyen őrizték hivatalos ügykörüket s sürgették a tanácsot, ne engedje, hogy borbélyok, fürdősök s más rendkivül való egyének „belső nyavalyákkal körül vétetett“ beteghez járjanak s az ő rendes orvosi curajokat elrontsák. Követelték továbbá, ügyeljen a hatóság arra is, hogy a gyógyszerész a praescriptio szerint praeparálja az orvosságot s ha valamely szere elfogyott, ne saját kénye-kedve szerint pótolja azt mással, hanem a rendelő orvostól kérjen utasitást. Némely gyógyszerész-legények és inasok is belekontárkodtak az orvos müködésébe, felkeresték a beteget, tanácsot adtak neki, orvosságokat javallottak, mit a rendes orvos „gradusa nem kicsiny despectusával“ nézett s erélyesen sürgette az efféle visszaélések hatósági megtorlását.[2]) Az orvosi foglalkozás anyagilag és erköl-

[1]) M. Prot. Figyelmező I.

[2]) Supplicatio ad senatum Cassoviensem. A kassai főorvos panaszai. Gosnovizer-codex. Lőcse.

csileg egyaránt jutalmazó is volt s nem egy meggazdagodott orvos, vagy gyógyszerész választatott városának birájává.

Jövedelmes kereset volt továbbá az ügyvédkedés, de a prókátorok általában meglehetős rossz hirben állottak. A törvény (1649: 44. és 1651: 61. t. cz.) megtiltotta, hogy ügyvéd országgyülési követ lehessen. A szentszékek az ügyvédet kizárták az ő forumokon tárgyalt pörökből, a városok és megyék statutumai igen szigoru büntetésekkel sujtották az ügyvéd visszaéléseit s határozottan limitálni igyekeztek azon összegeket, melyeket a felektől minden egyes esetben perköltség czimén követelhet. Ki volt mondva, hogy a prókátort, aki fele érdekeit hütlenül képviseli, a város pellengéréhez kell erősen kötözni és aminemü jelvassal a város él, amelylyel deszkát és egyéb faedényt jeleznek, azt erősen meg kell tüzesiteni s vele az oly hamis prókátornak mindkét orczáját meg kell bélyegezni. A régi satira szerint a prókátor zsebében nincs egy igaz garas s amit a kor másnemű emlékei némely ügyvéd viselt dolgairól mondanak, az nagyon érthetővé teszi az ellenszenvet, mely ez osztály iránt nyilatkozott.

A nemes és nemzetes Győrött lakozó magyar süveggel kereskedő társaság 1668-ban elpanaszolta[1]) a pozsonyi kamarának, hogy Sánta Horváth Gergely nevü prókátor, kit mocskos nyelve miatt nemcsak Győrött, hanem Komáromban is eltiltottak mindenféle törvényszéktől, perbe bonyolitotta a társaságot a győri süveggyártó czéhvel. Sátoralja-Ujhelyen pedig két ügyvédnek mód nélkül való czivakodásai csaknem lehetetlenné tették az igazságügyi gépezet működését annyira, hogy miattok némely esztendőben kevés törvényt lehetett szolgáltatni.[2]) De azért már

[1]) Orsz. Lev.
[2]) Zemplénmegye levéltára.

a XVII. században voltak országos névnek és tekintélynek örvendő ügyvédek. Némelyiktől annyira féltek, hogy például 1663-ban Ödönfy György tályai szőlejét Ónody Mihálynak adta, azon feltétellel, hogy a más ügyében soha sem fog ellene ügyvédkedni. Minthogy gyakoriak voltak a nagy családi pörök, minden főur conventiós prókátort tartott s a bonyolult jogviszonyok folytán általában az a tanács adatott mindenkinek, hogy peres dologban ügyvédet valljon, a ki érti a törvényt.

Az állandó fizetésre utalt emberek száma szintén elég nagyra növekedett a XVII. században. A társadalom különböző rétegeiben s a foglalkozás különfélesége szerint e fizetések nem lehettek egyenlők. De abban, mennyire taksálták s hogyan jutalmazták az intelligens ember munkáját, sok korjellemző vonás rejlik s a tiszti fizetések a régi világ socialis állapotaiba érdekes bepillantást nyujtanak.

Az állam legfőbb méltóságainak javadalmáról előbb megemlékeztünk. Ők mindnyájan dus családi vagyon, várak, jószágok birtokosai voltak, melyek jövedelmeiből s nem tiszti fizetésökből fedezték udvartartásuk és nyilványos szereplésök költségeit. Ezuttal csak ama hivatalnokokról szólunk, kik rendszerint — mert némelyiknek szintén lehetett magánvagyona — állandó évi fizetésök után éltek.

Ide sorolandók legelől a kisebb királyi tisztviselők. A központi kormányzat, a pozsonyi kamara tisztei közül a magasabb állásban levők a rendes illetményen kivül, mely 2—800[1]) frt közt váltakozott, jelentékeny ujévi ajándékot s más mellékjövedelmet huztak. A pénz akkori értékéhez képest — a mainak hat-hétszerese — kellően biztositott anyagi existentiával birtak tehát s állásukhoz

[1]) Az itt közölt adatok az Orsz. Lev. különböző gyüjteményeiből vétettek.

mért háztartást vihettek. De már a kamara hites jegyzői egyenkint száz forint évi fizetésre, a tiszteletbeliek pedig csupán némi ujévi ajándékra voltak utalva. A kamara futárjai 120 forint fizetést s egy forint ötven krajczár ujévi ajándékot, kapusa 60 frtot, kályha-fűtője 50 frt fizetést kapott, e két utóbbi kétségkivül természetbeli lakással.

A városi tisztségek betöltésénél a század legnagyobb részében az a plutocraticus elv uralkodott, hogy a legtöbb állásba, ha nem épen a leggazdagabb, de mindenesetre vagyonos polgárok választassanak, kik nincsenek a fizetésre utalva, s nem a közönség terhén élősködnek. Ez eszmét Lőcse városa egy fontos alkalommal, midőn arról volt szó, hogy a catholikusok egyenjogositása szempontjából vidéki nemes urak választassanak a tanácsba, határozottan hangsulyozta. Állandó fizetés czimén a városi hatóság főbbjei valóban igen csekély összeget huztak. Igy például Lőcsén a főbirónak csupán 12 frt, némely tanácsnoknak csak 3 frt évi rendes fizetése volt. E helyett azonban mindegyik különböző mellékjövedelemben részesült, mely tekintélyes összeget képviselt. 1671-ben a polgárság jónak látta a mellékjövedelmeket a városi pénztár javára lefoglalni s helyettök nagyobb állandó fizetést juttatni a tisztviselőknek. A biró fizetése évi 400 frtban, a tanácsnokoké szolgálati idejök szerint 300—180 frtban állapittatott meg. A biró egy nagy hordó bort s negyven, minden tanácsnok husz-husz köböl árpát is kapott. Minthogy a városi jegyző nem a gazdagok sorából került ki s általában minden idejét a közügynek szentelte, az ő állandó fizetése mindig nagyobb volt. Egy ideig 65 frtot, később 80 frtot huzott; e mellett 28 köböl árpát, 4 köböl buzát, 25 szekér fát és szabad lakást kapott,[1]) miből tisztességesen megélhetett.

---

[1]) Demkó K. Lőcsei áll. főreált. Értesitő 1880—1.

A fizetésre utalt osztályok sorába tartoztak a tanárok és tanitók. Helyzetük nagyon különböző volt a szerint, a mint városban vagy falun müködtek. Az iskola még határozottan egyházi jellegü levén mindenütt, ottan is, hol városi költségen tartatott fenn, a tanitói kar a pap irányában alárendelt, függési viszonyban állt,[1]) mi anyagi helyzetében is kifejezést nyert. Igen sok helyen a pap adott kosztot a tanitónak s a hol a pap tisztességesen meg tudott élni, ott a tanitó sem éhezett. Ez azonban csak nagyobb helyeken, főleg városokban történt. Künn a vidéken, hol maga a lelkész folyton nélkülözéssel küzdött, a tanitó helyzete még szánalmasabbá vált. Noha egészen szolgai teendőkre vállalkozott, volt egyházfi, kántor, harangozó, évi fizetése még ott is, hol megkapta, alig menthette meg az éhenhalástól.

Kedvezőbb volt helyzete nagyobb eklézsiákban, főleg a városokban. De itt is — kivéve a tanárokat a főbb iskoláknál — némileg szolgaszámba ment. Igy például Bélán, hol már nagyobb latin iskola volt, a három tanitó — közülök a rector külföldi egyetemet végzett ember — a lelkésztől huzta fizetését, miért azután személyes szolgálatot kellett a papnál tennie, sőt az egyik, a kántor az asztalnál szokott felszolgálni. Ünnepélyes alkalmakkor ezért épen ugy, mint a szakácsné s a cselédség, a tanitók is borravalót kaptak. 1674-ben, midőn Béla városát erőszakosan catholisálták, az iskolaigazgató fizetését gabonában a lakosságra vetették ki. Begyült összesen 224 köböl gabona, melynek köble 96 dénárba számittatott. E jövedelemből fizette az igazgató a többi tanszemélyzetet; a kántornak 12, a harangozónak 7, összesen 35 frtot fizetett el.[2])

---

[1]) Ezt a függési viszonyt a prot. zsinatok ismételve és igen határozott alakban mondották ki. Kiss Áron: Zsinati végzések a XVI. században.

[2]) Weber: Monographie von Béla.

Kielégitőbben alakultak a tanárok anyagi viszonyai a nagyobb városok főgymnasiumaiban s más főiskolákon. Körmöczbányán[1]) az igazgató heti 3 frtot, nagy temetés után 60 drt, lakást, fát kapott s némi mellékjövedelmet is huzott. A helyettes igazgató heti 2 frtot, lakást, failletmény fejében 5 frtot kapott. De már a többi tanitók fizetése ily helyeken is bizonytalan maradt s sokszor nem volt állandóan megszabva. A hol a város szabad lakást nem adott nekik, ott 3—5 frt lakbérilletékkel kárpótolta őket. Egészben a tanári és tanitói állás javadalmazása csak a felsőbb állásokban mondható olyannak, mely a tisztességes megélhetést biztositotta. A segédszemélyzet akkor még nehezebb viszonyok közt élt, mint ma.

A harminczad hivataloknál több száz ember nyert alkalmazást, mint tisztviselő vagy szolga szintén szabályszerü évi fizetéssel, mely az illető hivatal jelentőségéhez, pénzforgalmához képest különböző volt. Minden önálló harminczadnál legalább két tiszt alkalmaztatott; a harminczados s az ellenőr. Mindegyik személyes járandóságot s 3—4 lóra tartási költséget kapott s bizonyos esetekben uti-költséget is felszámithatott. A legnagyobb fizetést a pozsonyi főharminczados huzta; illetménye meghaladta a 600 frtot. Ezután következett a soproni 300, a szempczi, nagyszombati és nógrádi 240, a győri 225 frt fizetéssel. A többieké 225—150 frt közt váltakozott a középnagyságu hivataloknál, mig a legkisebb állomásokon lévők csak 125—120 frt fizetést huztak. Az ellenőr fizetése mindenütt csekélyebb volt, mint a harminczadosé s 100 - 200 frt közt mozgott. De az élelmi czikkek árához mérten ily fizetés is biztositotta a megélhetést. E hivatalnokok a kincstár örökös pénzhiányát sem érezték ugy, mint például a katonák. A befolyó harminczadból először saját

---

[1]) A körmöczbányai főreált. Ért. 1880—1.

járulékukat vonták le s csak a maradékot szolgáltatták át a kamarának. Annyi pedig a legcsekélyebb harminczadnál is befolyt egy esztendőben, mennyit a tisztviselők fizetése kitett.

Körülbelül megfelelt a harminczadosok fizetésének a postamesterek illetménye. Itt is az állomás jelentősége s a kötelezettség, hány lovat kell tartani, alkotott különböző kategoriákat. A pozsonyi főpostamester évi illetménye 528 frtot tett. A ki öt lovat tartott, évi 249.60, a ki hármat, 153.60, a ki kettőt, az 96 frtot kapott, mely három havi részletekben fizettetett. Azon fizetésekkel szemben, melyeket akkor a sokkal terhesebb és veszélyesebb katonai állásokban működő magyar honlakosok — a császári katonatiszteket jobban fizették — huztak, ez összeg kielégitőnek mondható. Igy például a veszprémi várkapitány csak havi ötven forint fizetést, a közönséges katonák csak 3—4 forint havi zsoldot kaptak s azt is a legrendetlenebbül.

A főurak udvarában s gazdaságában szintén igen sok ember vállalt szolgálatot. A kisebb, sőt középbirtokos nemes készségesen beállt mint jószágigazgató, jogi tanácsos, „főember szolga“, komornik valamelyik mágnáshoz. Egy-egy főbb magánhivatalnok fizetése igen jelentékeny összegre ment. Fő ember szolgájának Péchy Györgynek, özvegy Széchy Györgyné — Homonnay Mária 200 frtot, negyven kassai köböl buzát, harminczöt köböl zabot adott évenkint s ha udvarában volt, szabad asztalt, neki és inasának. Midőn Szenderei János, mint „szolga“ Thököly István gróf hoz szegődött, lakást, évi husz forint készpénzt, hat fajlandist, az étekfogókkal szabad asztalt s egy paripa számára ellátást kapott. Később a számtartói tisztet is elvállalta. Ekkor fizetése negyven forintra emeltetett s neje is szabad asztalt kapott az uraságnál. Gróf Nádasdy Ferencz csejthei jószágán rendes ügyvédjének, Hidvéghy

Ferencznek készpénzben 75 frtot, harminczkét köböl gabonát és ugyanannyi zabot, tiz urna bort s két ártányt fizetett évenkint. Ugyanott a major-gazda készpénzt tiz frtot, dolmányra és nadrágra 9 rőf morvai posztót, 1 pár sarut, 1 czipellőt, 1 süveget; felesége szoknyára való morvai posztót 8, fedelére valót 1, zsidó vásznat 3 rőfőt s egy pár uj sarut; a szolgálóleány 1 frtot, 8 rőf posztót, egy pár uj sarut, 3 rőf zsidó vásznat kapott. A tehénpásztornak évenkint 5 frt fizetés, csuhára és nadrágra 12 rőf szőrposztó, 8 pár bocskor és egy süveg; a disznópásztornak készpénz 6 frt, (a mellette lévő gyereknek 1 frt 25 dr.) 21 rőf szőrposztó, s 14 pár bocskor járt. Mindnyájan megfelelő mennyiségü gabonát, lencsét, borsót és sót is kaptak. Midőn a kamara 1678-ban Jobbágy Istvánt monoki gondviselővé nevezte ki, 25 magyar forint készpénzt, 12 köböl buzát, 2 pár csizmát, és egy átalag bort adott neki évi fizetésül. Ugyanakkor Horváth János monoki vinczellér, ki ő Felsége fiscalis javaira felügyelt, évenkint 6 frtot, hat köböl buzát s egy pár sarut kapott s egyszersmind elengedték három tallérnyi évi adóját.[1])

E kissé száraznak látszó adattömeg érthetően megmondja, hogy a társadalom némely rétegei kétszáz évvel ezelőtt a megélhetés minő eszközeivel rendelkeztek s menynyire voltak az élet gondjai ellen biztositva. Régi igazság, hogy a teherrel, a fáradsággal a javadalom ritkán áll megfelelő arányban. Mig a főbb tisztségek viselői — rendesen magok is vagyonos emberek — ugyszólván busás fizetést huztak, addig az alantas hivatalnok vagy szolga főleg készpénzt, vajmi keveset látott. Ma szorgalmával bármelyik gyári munkás nagyobb készpénz jövedelmet biz-

[1]) Az itt közlöttek kiadatlan okmányokból vétettek. Ide vágó anyag eddig csak a Tört. Társ. 1881. év folyamában — 1626-ból — s Erdélyt illetőleg Thallóczy Lajos: I. Apafy Mihály és udvara tanulmányában van közzétéve.

tosithat magának, mint egykor olyan ember, ki ha nem is rangban előkelő, de mindenesetre számottevő hatáskörben működött.

II.

Harczias idők nemcsak jogbiztonságot, védelmet nem nyujtanak a munkás osztályoknak, de a munka iránti tiszteletet sem ismerik. A vitézi mesterség mellett bármely egyéb foglalkozás háttérbe szorul s elveszti igazi értékét, mert a katona s mindenki, aki kardot visel, megvetéssel tekint le arra, aki dolgozik. E kicsinylésért, melyet az uralkodó elemek részéről tapasztaltak, a munkás osztályok egyes rétegei a saját körükben kerestek kárpótlást. Visszahuzódtak városaikba, czéheikbe s teremtettek egy külön világot, melyben oltalmat, tiszteletet, tekintélyt és hatalmat szereztek. Kicsiny világ volt ez, de azokat, kik benne éltek, kielégithette, mert a becsületes munkának erkölcsileg elismerést, anyagilag sikert biztositott. Ellenben a munkás osztályok azon része, mely hivatásánál fogva kiszorult a mezőre, ki lőn szolgáltatva mindenféle zivatarnak. A földmüves nép a nehéz idők járásának összes erkölcsi, anyagi és politikai visszahatásait érezte s helyzete minden nyomorusága kifejezést nyert munkájában, munkája gyümölcseiben is. Mindenkitől lenézve, mindenkinek áldozatul dobva dolgozni sem igyekezett, legalább nem többet, mint mennyi a megélhetéshez mulhatatlanul megkivántató minimumképen szükséges s nem jobban, mint a mennyi elég volt arra, hogy a reá rótt kötelezettségeknek látszólag megfeleljen. A jobbágy- vagy rabszolga-munka belső értéke mindig aránytalanul elmaradt a fizetett napszámos, a szabad ember munkája mögött. De ama korban, midőn annyi országos csapás járult hozzá, hogy az emberből kiirtsa a jövővel való törődést, a

szorgalom és takarékosság ösztönét, az ilyen munka minősége természetesen a legalantibb szinvonalra sülyedhetett. Tétlennek, dologtalannak, lomhának mondják az egykoruak a magyar földművest, aki maga semmit sem akar dolgozni s ha ökre, lova mosni, főzni, aratni, halászni tudna, mindezt is velök végeztetné, maga pedig hasra fekve sütkéreznék a napon. Ez a vád azonban nem igaz; a közviszonyok demoralizálták a magyar parasztot. Nem dolgozott, mert nem látta hasznát munkájának. De mihelyt az állam némi jogvédelmet birt neki nyujtani, a parasztban ujra föléledt a munkakedv, mely nem halt ki belőle egészen soha.

De a török uralom idején hiányzott e jogvédelem, minek folytán a földművelés elijesztő módon hanyatlásnak indult. Eltérők a nézetek az iránt, felvergődött-e már Magyarország a mohácsi vész előtt a baromtenyésztő országok alacsony polgárosodási és gazdasági állapotából a felsőbb culturfokon álló földmives államok közé. De ha az ország egészére nézve ez kétes lehet, a haza némely vidékeiről bizonyos, hogy a nagy haladást jelző átmenetet megtették. Különösen a dunántuli megyékben, a régi római műveltség e szinhelyén lakott nemzeti királyaink korában tulnyomóan földműves nép s a néhol nagyszerüen kifejlődött vizvédelmi rendszer a mezőgazdaság fejlődött stádiumára vall. Az ugynevezett Kis Magyar Alföld, az a termékeny medencze, mely Győr, Mosony, Soprony, Pozsony, Nyitra megyékben terül el, főleg dunántuli részét illetőleg kitünően keresztül vitt és gondozott gát- és csatorna-rendszerrel birt, mely lehetővé tette, hogy mentében virágzó gazdasági élet fejlődjék. De a XVI. század csapásai ezt a rendszert is romba döntötték. A vizek nélkülözvén a gondozást, ujra elfajultak, mit elősegitett az, hogy strategiai tekintetekből vagy várak védelmére némely folyónak uj irányt adtak, vagy uj ágakat hasitottak ki belőle. Ennek folytán a jólét helyét ismét az inség foglalta el s

amit a lakosok munkájának termékeiből a török vagy a német meghagyott, azt az árvizek semmisitették meg. Az egész vidék. de különösen a Hanság roppant arányban elmocsárosodott s a sok törvény, mely e baj ellen hozatott, papiron maradt, mert a pénzhiány s a törökvész miatt a néha megkezdett munkálatokat sem lehetett folytatni.

Zala, Somogy, Tolna, Baranyamegyék elnéptelenedése szükségképen maga után vonta a gazdasági életnek a legkezdetlegesebb szinvonalra való visszaesését. E megyék azon részeiben. melyek török uralom alatt álltak vagy rombolásainak közvetlenül ki voltak téve, ember is alig élt, ki a földet megművelje. Mértföldnyi területen nem akadt falu, sőt fa sem; a talajt fű boritotta, mely embernyi magasságra nőtt s kitünő táplálékul szolgált a marhának. A kevés nép, mely e vidéken tengődött, csakugyan főleg pásztor emberből állt, nádkunyhóban lakott s baromtenyésztést üzött. Veszély idején a marhát másfelé lehetett hajtani, biztonságba lehetett helyezni, csöndesebb időkben pedig el lehetett adni, mert a marha kiszállitása könyebben volt eszközölhető, mint a nyers terményeké s igy akkor is a legfontosabb kiviteli és kereskedelmi czikkek közé tartozott. A dunántuli országrész tehát bebizonyithatólag visszahanyatlott a török uralom folytán a gazdasági fejlődés felsőbb fokáról olyanba, melyből a nép intelligentiája és szorgalma és a közviszonyok kedvezőbb alakulata mellett századokkal előbb szerencsésen kivergődött.

Kevésbé mostohán alakult a mezőgazdaság ama területen, mely a törökök közvetlen támadásaitól mentve volt. Ismételve emlitik ezt a külföldi utasok s Brownnak és Simplicissimusnak egyaránt szemébe ötlött az óriási különbség a török és nem török Magyarország gazdasági állapotai között. Különösen a Szepesség, melynek kisebb helységeiben a mezőgazdaság a lenszövés és állattenyész-

tés mellett jelentékeny tényezővé emelkedett, élt kielégitő anyagi viszonyokban. Csakhogy a földművelés hazája nem a hegyvidék. Magyarországban mindenütt folytatnak ugyan mezőgazdaságot, de ennek igazi otthona mégis a sikság, a nagy róna, nemcsak a magyarság, hanem Európa e dus éléstára. A felföld hegy-völgyei, erdei és zordonabb éghajlata a lakosság minden erőlködése daczára szoros korlátokat huznak a földmivelésnek, mely világszerte meg szokott állani a hegység és az erdővidék alján. Már pedig az a kiterjedt föld, az a kifogyhatatlan termékenységü, csaknem kétezer négyszög mértföldnyi terület, mely a hegységen innen esik, többé-kevésbé, de mindenesetre olyan mértékben, hogy a talaj okszerü és szabályos művelését lehetetlenné tette, török uralom alá került. E tény azután még a rónára is rányomta sajátszerü bélyegét, a vadon pusztaság jellegét. Az emberek akkor, mint egy német iró[1]) mondja, nem azért lakták e gazdag talajt, hogy termését szedjék, hanem azért, hogy vérökkel kövéritsék.

Egyhangunak tartották az alföldi rónát, mig Petőfi lánglelke föl nem tárta, dalba nem öntötte csodálatos szépségeit. De aki ma nem a költő, hanem a gazda megfigyelő szemével járja be, azt is elbűvölhetik az emberi tevékenység és szorgalom mindenütt jelentkező nyomai. Zöldelő fák hosszu sora szegélyezi a tagositott birtokrészeket; fehérlő tanyák, gazdasági épületek, és nagy telepek tarkitják a tájat, munka idején ezer meg ezer dolgos kéz gondozza, szedi össze a természet bőkezüségének gyümölcsét, mindenfelől a hasznos házi állatok zaja hangzik, a távolból a falvak házai látszanak s innen is, onnan is templomok kimagasló tornyai üdvözlik a vándort. Kétszáz évvel ezelőtt a róna arczulata nem hasonlitott a mostanihoz. Inkább

---

[1]) Ditz. Ung. Landwirthschaft.

az amerikai prairie, az ősvadon benyomását tette. Fa nem volt sehol, mértföldekre nem találkozott falu s az is lehetőleg elrejtőzött, hogy észre ne vegyék lételét. Csak itt-ott látszott valami szegényes tanya vagy egy magányos juhakol. Simplicissimus bejárta e vidéket, a Hortobágyot és környékét, midőn erdélyi területre utazott. Itt kezdődik a pusztaság, mondja, hol öt napi járásra nem találni falut s az utas éjjel-nappal szabad ég alatt kénytelen maradni. Egy-két ember nem is mert e pusztaságon átutazni, hanem bevárta, mig nagyobb számmal társai akadnak. Egész karavánok, néha ötven szekérrel gyültek össze, mint az afrikai sivatagban, hogy a veszélyes utat együtt tegyék meg. Éjjelre sátort ütöttek, mindenki feje alá rejtette kardját, hogy szükség esetén nyomban kéznél legyen. Kis és középnagyságu sasok, darvak szárnyaltak a levegőben vakmerően közeledve az emberhez, mintha rá akarnának támadni, amit sokszor meg is tettek. A fű mindenütt oly nagyra nőtt, hogy a lovas embernek csaknem válláig ért s a kocsi és ló el is tünt benne, valamint a sok ökörcsorda és gyulya, melyek télen-nyáron itt legeltek. Itt hizlalták a temérdek sertést is, főleg ősznek évadján, mikor tele volt kondával a róna. De nemcsak ezzel, hanem mindenféle kigyóval, vizi madárral, mert helyenkint nagy tócsák, posványok terültek el, melyekben bőségesen tenyészett a vad. Ide menekült az emberi társadalom elzüllött része is. Itt huzódtak meg a haramiák, prédára leső törökök, vagy martalóczok, kik emberrablásból éltek s az elrablott embereket rabszolgaságra eladták. Ilyen volt az alföld képe általában, habár Pesttől Szegedig kissé türhetőbbé alakult a helyzet. De a nyuzó-fosztó katonák miatt egyes városok ott sem művelhették távolabb eső földjeiket s csupán a kertek alatti kis területre kellett szoritkozniok.

A barbárság állapotába hanyatlott tehát vissza az

ország legáldottabb, legtermékenyebb része az ozmán uralom idején s a földművelés siralmas állapotáról épen egy török vitéz tesz tanubizonyságot. Megérdemli, hogy neve fennmaradjon, mert kevés olyan bölcs és felvilágosult ember volt hitfelei közt, mint ő. Ogler bégnek hivták, három világrészt bejárt s ottan szerzett tapasztalatait hirdette a magyaroknak. Azt tanácsolja nekik, hozzanak olyan törvényt, hogy a nép a földet jobban megművelje, különben tönkre jut az ország. Aki hazája földjét műveli, az erős lesz s nem vész el s ha minden magyar tiz köböl buzát termelne, minden magyarban két vitéz sziv lakoznék. Most azonban — mondja — minden ilyen magyarra ezer korcs esik s az ő rosszaságokért segiti az isten az ozmant. A nemeslelkü török hasonló hévvel hirdette a befásitás szükségét. Keresztény foglyait szabadon eresztéé, ha megigérték, hogy mindegyikük harmincz fát ültet s kétszer tiz köböl rozsot termel. Jobbágyaitól azt követelte, hogy az egy forint adó fejében, melylyel neki tartoztak, egy-egy fát ültessenek. Rendeljék el ezt a magyarok is; ők azonban — állitja — oly istentelenek, hogy még az ültetett fát is kivágják, noha ezzel nem az ellenségnek, hanem saját hazájoknak okoznak kárt. Felemliti, hogy sem ő, sem más török nem fogja egyik magyar szomszédját háborgatni, ki kétszer ötven fát és kétszer tiz köböl rozsot szokott termelni, mert az ilyen ember sohasem lehet gonosz ember.[1]) Az sem lehet gonosz ember, ki ily nemesen gondolkodott s oly helyesen fogta fel a földművelés nagy erkölcsi és anyagi jelentőségét. De buzditása megtört a viszonyok ellenállhatatlan hatalmán s csak azt mutatja, hogy a mezőgazdaság kétségbeejtő állapota az emberségesebb török földesurak figyelmét is magára vonta.

---

[1]) Ogler bég levele Kiss István solymosi kapitányhoz. Böhm Délmagy. Tört. I.

A föld buja termékenysége, kimerithetlen productivitása azonban rendes években fedezte a lakosság táplálék szükségletét, ámbár a födműcelés, ahol megmaradt, ott is kezdetleges módon folyt. Csür, gazdasági épület még a nagyobb birtokosok jószágain sem mindenütt akadt. Asztagba rakták a termést s szabadon kitették az időjárás minden viszontagságának. A cséplés négy—hat lóval, vagy ökörrel folyt; sok mag maradt a kalászban s munka közben a marha is folytonosan evett. A gabonát nem magtárakban, hanem a földbe ásott vermekben helyezték el. Már akkor szokásban volt, hogy az aratás előtt a felföldről tömegesen levándoroltak a munkások az alföldre; néha ötven tót, vagy rusnyák munkás volt egy csoportban s negyed-, ötöd-, hatod-, hetedrészért végezte az aratást és cséplést. A vetett terület azon részét, hol a gabona ritka volt, vagy rosszul sikerült, le sem aratták, hanem rábocsátották a marhát. Ez is arra vall, hogy a gabona csekély csere-értéket képviselt s a földmüves nem is akart belőle többet, mint a mennyi épen elég volt, hogy vetőmagja és annyi készlete maradjon, mennyiből a jövő termésig megélhet. Mint kereskedelmi czikk a magyar gabna csak mellékszerepet játszott s mint kiviteli áru egyáltalán nem jött szóba. A szállitás nehézsége folytán még az ország egyes részei termékeinek kicserélése is igen szerény mérvben történhetett. Odafenn Árvában, Liptóban zabkenyérrel éltek az emberek, habár Nyitrában kitünő buza termett és a kenyér rendkivül olcsó volt. Eleget csufolták már akkor tótjainkat, hogy a lovak majd bepanaszolják őket az ur istennél, mert eleszik előlök a zabot.[1]) De ez nem rajtok mult; bizonyára szivesebben ették volna a pompás madárlátta buzakenyeret, ha a közlekedési viszonyok és anyagi helyzetök lehetővé tette

[1]) Simplicissimus s a tótokra irt gunyversek Thalynál.

volna a jó alföldi buza beszerzését. De még nagy szükség esetén sem igen volt hozzá módjuk s megtörtént, hogy az ország egyik részén inség, éh-halál uralkodott, mikor másik részét dus terméssel ajándékozta meg a gondviselés.

Az egyetlen vevő, ki a gabonát időnkint nagyban szokta összevásárolni, maga az állam volt. Ez rendesen olyankor történt, midőn háborura készült s a várakban elhelyezett vagy a mezőben táborozó armada számára élelmi készletről kellett gondoskodni. Béke idején a terménybeli adó vagy a dézsma és negyedjövedelem fedezte e szükségletet s ha nem fedezte, ha nem folyt be rendesen, akkor sem sokat vásárolt a kincstár. Legfölebb éhezhettek a katonák. De mikor hadi veszély állt kilátásban, a bécsi kormány nem vehette ily könnyedén a dolgot.[1]) Ilyenkor a pozsonyi kamara kiküldötte megbizottait ama vidékre, hol bővebben termett a gabona s nyakra-főre összevásárolta a készleteket. Néha idő sem volt a megrostálásra s a gabonát csak ugy porosan, amint a veremből kikerült, vitték a vizi- és szárazmalmokba, ott sebtiben megőrölték, hordóba rakták s ugy szállitottak rendeltetése helyére, hol profunttá sütötték. Az eladók mindig a nagybirtoku főurak, főpapok és nemesek voltak, kiknek vermeiben ezer és ezer mérő buza vagy rozs volt felhalmozva, kik azonban csak készpénz-fizetés mellett szokták vermeiket megnyitni. Parasztoktól a kincstár nem vásárolt; ha a parasztnak néhány mérő fölöslege maradt, az rendesen a helyi fogyasztás szükségleteire kelt el.

Sok olyan terméket, mely ma milliókkal gyarapitja a nemzeti vagyont s egész vidékek főkereseti forrását alkotja, kétszáz évvel ezelőtt egyáltalán nem ismert a magyar mezőgazdaság. Buza, kétszeres, rozs, árpa, zab,

---

[1]) Az 1663-ki háboru alkalmával tett jelentékeny ilyen gabnavásárlásról számos levél maradt fenn. Orsz. Lev. a kamarához int. levelek 1660—69. A. csomó.

komló képezték a tömeges termesztés főbb tárgyait. A burgonya, dohány, repcze, kukoricza, czukorrépa s sok más, ma nagyértékü földmüvelési termék, ha nem is mondható egészen ismeretlennek, legalább a királyi Magyarország gazdálkodásában még nem emelkedett számbavehető fontosságra. A tengerit, a török buzát a XVII. században már termesztették a magyar korona mai területén, de főleg a török alatti déli vidéken s Erdélyben. Királyi földön azonban sem az urbéri összeirások, sem ama kor gazdasági müvei nem emlitik, kétségtelen bizonyitékául annak, hogy termelése a királyi megyékben még sehol sem öltött nagyobb arányokat. A „repczen" szintén nem volt ismeretlen, tenyészett vadon és a kertekben. Az utóbbit zölden salátához használták, magvával pedig mustármag gyanánt éltek.[1]) A burgonya, vagy mint akkor nevezték földi alma szintén kizárólag kerti vetemény volt mint a kor gazdasági irója Lippay János mondja, „egyéb hasznát nem vehetni, hanem az ételben főzik mind hussal, hallal s magánosan, mint a cauli-rapit." Ma ez akkor kevéssé használhatónak tartott növényből valami harmincz millió métermázsát termel az ország s minden egyes lakosára körülbelül két egész métermázsa esik az évi productióból. Egyébiránt a krumplitermelés nem csupán nálunk, hanem Európaszerte mindenütt csak a XVIII. században terjedt s főleg e század utolsó évtizedeiben lett általánossá hazánkban.

A dohány, az ország gazdasági jövedelmeinek egyik legdusabb forrása szintén csak Buda visszafoglalása után kezdett nagyobb mérvben termesztetni, sőt mint nemzetközi kereskedelmi és kiviteli czikk csupán az angol-amerikai szabadságharcz óta játszik kiváló szerepet. De ismerték és termelték már a török időkben, melynek utolsó évtize-

[1]) Lippay János Posoni Kert. II.

deiben a dohányzás ugyszólván már nemzeti szokássá vált. A termelés azonban, főleg királyi területen igen jelentéktelen lehetett. Lippay egyik gazdasági könyvében[1]) emliti, hogy „tabákát“ Boldog-Asszonynap tájban kell vetni s hasznavehetőségéről csak annyit tud, hogy „igen jó mind a levele, mind a kifacsart leve és a levelének megtört pora is a sebekre.“ Inkább gyógyfűként emliti tehát, noha a pipázás, és burnótozás már javában folyt a társadalom minden rétegében s az uj szokás ellen ép oly hasztalan, mint a külföldön inditottak irtó háborut az államhatalom — Erdélyben — valamint a különböző egyházak ott is, nálunk is. A dohányzás keletről hatolt át Magyarországba s a török pasák már a XVI. században ajándékoztak egy-egy pipát főurainknak, kik azonban ritkaságaik közé helyezték el, mert nem tudtak vele mit csinálni. Ugyanily helyzetben volt még Bethlen Gábor fejedelem, ki 1614-ben kapott egy pipát ajándékba. Utóbb azonban rohamosan terjedt a dohányzás s a század hetvenes éveiből származik a „nagy pipáju, kevés dohányu“ ismeretes mondás. Különösen a katonák dohányoztak általában s a jászok 1671-ik panaszlevelökben[2]) fölemlitik, hogy a dohány nem fogy ki a végbeliek szájából s a hol megjelennek, mindenütt dohányt kivánnak a lakosoktól, kik, mint e panasz sejteti, nem termelték, hanem pénzen voltak kénytelenek azt megvásárolni a zsaroló katonák számára. Az urak körében szintén nagyon elterjedt a szokás s mint sok régi leltár mutatja, mindenütt volt dohányos zacskó, némelyik igen diszes; voltak továbbá pipák, pipaszárak, s a hozzá való ezüst eszközök. Az egyház főleg papjait és tanitóit igyekezett e szenvedélytől visszatartóztatni s a többek közt a sáros-zempléni ev. esperesség 1683-ban

[1]) Calendarium Oeconomicum 1662.
[2]) Gyárfás IV. 333.

kimondotta, hogy amely pap dohányzik, az két, a tanitó pedig egy arany birságot fizet. Erdélyben maga az állam tett szigoru intézkedéseket a pipázás és burnótozás, sőt általában a dohány-behozatal és termelés ellen. Apafy Mihály fejedelemnek e téren magának is kellemetlen tapasztalatai voltak. Mikor az 1663-ki háboruban az érsekujvári török táborban járt, az erős és szokatlan finom török dohánytól sulyosan megbetegedett. „Ekkor a fejedelem nagyot monda rula — irja egyik utitársa,[1]) — hogy a tabákfüst szivást eltávoztatná, melylyel az előtt élt vala; de itt ártalmas voltát megtapasztalván, megutálá s másoktól is tiltá.“ Csakugyan megtartotta fogadását. Eltiltotta Erdélybe a dohánybehozatalt, mely sok pénzt visz ki az országból s megtiltotta nemesnek és parasztnak egyaránt a dohányzást. A tilalom ellen vétő nemes ötven, a paraszt hat forint birságot fizetett. De mint mindenütt, a Királyhágón tuli fejedelemségben is hatástalan maradt az, sőt a behozatal eltiltása lendületet adott a belföldi productiónak. Noha 1683-ban a „káros és veszélyes“ növény termesztését az illető földbirtok lefoglalásának és elvesztésének terhe alatt megtiltották, a dohánytermelésnek s a dohányzásnak nem lehetett többé gátat emelni.

A bécsi kormány ezt idejében belátta s az emberek dohányzási hajlamait nem czéltalan tilalmakkal korlátolni, hanem inkább pénzügyileg értékesiteni törekedett. Ausztriában már 1670 óta létezett a dohány-monopolium, habár a mostanitól elütő kezdetleges formában; de valami hasznot mindenesetre hozott az államnak. E financz-politikai irány a magyar törvényhozásra is visszahatott s ez okozta, hogy a dohányzás és dohánytermesztés ellen állami törvényünk nincs, sőt a kincstár már azon időben annyira számba vette e szokást és elterjedését, hogy a várakban

[1]) Dagon ledülése. 1670-ki munka. Bevezetés.

állomásozó katonaság részére más szükségletekkel együtt dohányról sem feledkezett meg gondoskodni.

A földműveléssel karöltve haladt a kerti vetemények, gyümölcs és szőlő termelése. E téren a XVII. században a sürübb érintkezés folytán, mely az előrehaladott nyugat és hazánk közt fejlődött, figyelemre méltó haladás észlelhető. Számos hasznos növény, főleg vetemény azon időben honosodott meg nálunk. Ilyen a zeller, melyről azt mondja Lippay, hogy „ezt a füvet és gyökeret ugy kell neveznünk, amint a a németek nevezik, mivel nem régen[1]) származott Magyarországba s még ez ideig más nevét nem találták". Ilyen a Cauli fioli (karfiol), a Cauli rapi (kalarábé), rapo Cauli (egy répafaj), melyek „nem régen származtak be országunkba"; sőt a karfiol-magot a meghonositás után jó ideig külföldről szerezték be, mert „még föl sem találták a módját, miképen itt a mi országunkban jó magot hozhasson." Ilyen a vörös retek, — a fekete termett nálunk is, sőt kedvencz eledel vala, melyet nem csupán sóval, de lépes mézzel is ettek, — a paszuly egyes fajtái s sok más hasznos vetemény, melyek ma általánosan termeltetnek az országban s nagyban hozzájárulnak a lakosság élelmezéséhez valamint jövedelme gyarapitásához. Meghonositásuk Német- és Olaszországból nagyrészt Lippay György esztergomi érsek érdeme, kinek Pozsonyban országos hirü veteményes-, gyümölcsös- és virágos kertje volt, melyről ritka becsü három kötetes s a gazdasági ismeretek népszerüsitését czélzó munkát irt Lippay János jezsuita atya, a kert gondviselője. Gazdasági életünk történetében a két Lippay kegyeletes megemlékezést érdemel, mert az egyiknek kertjéből, s a másiknak könyve segélyével terjedtek el az ujonnan meghonositott vetemények országszerte, előbb az urak, azután a parasztok kertjeibe.

---

[1]) Lippay Posoni K. második kötete 1664-ben jelent meg.

A kertészet, mely a lakott helyek, városok, várak, helységek közelében sokszor a védett helyeken belől huzhatta meg magát, egészben véve, magasabb szinvonalon állt, mint a tulajdonképeni földmüvelés, noha nemzetgazdasági jelentőség tekintetében nem vetélkedhetett vele. A vetemények közül a legáltalánosabban elterjedt a káposzta, a közönséges és az olasz s más fajta is. „A káposzta, irja Lippay, a magyaroknál oly közönséges palánta, hogy a szegény ember alig élhet nélküle, sőt a savanyitott káposztát még az eleinktől maradt névvel Magyarország czimerének szoktuk nevezni.“ Épen ugy el volt terjedve a dinnye, de több fajta csak azon időtájt honosodott meg. Ebéd után ették más gyümölcs előtt az uraknál, a község pedig amikor kaphatta. De ez a mindenütt termelt dinnye akkor nem a görög, hanem a sárga dinnye volt. Ismerték a görög dinnyét is, de azt mondották róla, hogy nem oly kedves-édes, mint a másik. Főleg a fehér bélü volt elterjedve, a vörös bélü kevésbé fordult elő. Mint ritkaságot jegyzi föl Lippay, hogy egy nevezetes dinnyés gazdasszony oly öreg — sárga — dinnyét nevelt, mint az öreg fehér tökök s oly görözdesek voltak, bélök oly temérdek volt, hogy alig érte ember által a késsel és csak igen kevés magvok volt, de későre értenek meg.

A gyümölcstenyésztés szintén szép lendületet vett, főleg a háboruktól távolabb eső vidékeken. Fenn a hegyek közt „azokban a hosszu falukban“, Turóczban, Trencsénben, Szepesben, valamint a Tisza mellett, a Bodrogközben, a Szamosközben sok volt a gyümölcsfa s néhol nemcsak kertekben, hanem az erdőben és mezőn[1]) nagy mennyiségben tenyésztetett. Legelterjedtebb volt az alma, körte és szilva, melyek számtalan faját ismerték; némely faj ellen-

[1]) Fröhlich: Cinosura stb.

ben akkor honosodott meg, mint például egy „főkörtvély“, a Carabella Olaszországból. Ismerték az egrest is, de a a tiszta vörös a pozsonyi érseki kertből terjedt el nálunk. A ribizkét akkor Szent-János szőllőcskéjének, vagy tengeri szőllőcskének nevezték s ebből szintén több, nálunk addig ismeretlen faj volt a pozsonyi kertben. A gyümölcs egy részét épen ugy, mint némely kerti veteményt nádmézbe, czukorba vagy mézbe becsinálták s ezt a befőttet nevezték akkor lictariumnak, confectumnak vagy a „mint az együgyü magyarok mondják: confrejtnek.“ Másik részét megaszalták vagy elrakták télire még pedig a Tisza-Szamos vidékén akként, hogy künn a kertben száraz és szellős helyen valami másfél ölnyi széles, négy-öt öl hosszu s az övezőig való mélységü vermet ástak. Ezt alul megrakták szalmával vagy sással, oldalait pedig náddal s megtöltötték tetézve a vermen felül gyümölcscsel, leginkább almával. Azután sással jól befödték, hogy viz bele ne szivárkozzék. Igy az alma megmaradt télire s ha a legfelsőbb réteg néha meg is fagyott, azon alul minden frissen megmaradt. A termett gyümölcs azonban csak a helyi szükséglet kielégitésére szolgált. Mint kereskedelmi czikk még nem játszott szerepet s legfölebb a városok közelében látott belőle némi pénzt a gazdaember. De mint kellemes, szórakozást nyujtó időtöltésnek, a gyümölcsészetnek a társadalom minden rétegében sok kedvelője akadt s urak, polgárok, parasztok szivesen bibelődtek az oltással, nemesitéssel s általában kertészkedéssel.

Tokaj szőlővesszejének nedve ősrégi időktől ismertté tette a magyar bort Európában. De az ország méltán hires volt többi borairól is. Mindnyájok közül királyi fénynyel magaslott ugyan ki a tokaji, de sok más fajta is nagy kedveltségnek örvendett. Török területen leghiresebb volt a verőczei, melyet egész Konstantinápolyig elszállitottak s a szerémségi. A királyi területen a rusztit s más ma is jó hirben álló borokat dicsérik az egykoruak. A

tetemes fogyasztás folytán azonban termeltek bort mindenütt, hol a climaticus viszonyok megengedték. A leghirnevesebb termelő vidék mégis a Hegyalja maradt s ennek bora lőn ama kor kiviteli kereskedelmének egyik legfontosabb czikke, ámbár a szomszéd országok mindent elkövettek, hogy az exportot egészen vagy nagy mértékben meggátolják. A Hegyalja szőleinek igen tetemes része a Rákóczy-család tulajdonát képezte. De más főranguak is szereztek ott szőlőt s urak és hölgyek sokszor személyesen elmentek a szüretre, mely vigan, zajosan folyt le. De a Buda visszavétele előtti években ez a vigalom is megszünt. Több éven át csak katonai fedezet mellett lehetett szüretelni.[1]) A hires aszubor készitése a XVII. század elején jött divatba[2]) s pár évtized mulva általánosan elterjedt. A tokaji s általában a magyar bor Lengyelországon át jutott a világkereskedelembe. Ausztria egészen eltiltotta a magyar bor behozatalát, mi országgyüléseink részéről örökös panaszra adott alkalmat, melyek a monarchia két fele közt a rendes vám lefizetése mellett a teljesen szabad árucserét és kereskedelmi forgalmat hangsulyozták. De Ausztria még az átvitelt is megtitotta s Lipót király csak Sopron, Ruszt és Kis-Marton városoknak engedte meg, hogy Ausztrián át Cseh- és Morvaországba évenkint valami harminczezer akót szállithassanak.[3]) Lengyelország felé szintén sokféle akadálylyal járt a kivitel. Nemcsak a sulyos vámok nehezitették. Lengyel alattvalónak be sem volt szabad jönnie hozzánk bort vásárolni s csak az a bor ment ki, amit kereskedőink magok szállitottak lengyel földre, hol sokféle zaklatásnak voltak kitéve. De e kedvezőtlen viszonyok daczára a magyar bor kivitele Lengyel-

[1]) Spankau tábornok rendeletei 1673- és 4-ben Zemplénmegyéhez a megye levéltárában.

[2]) Horváth Mihály kisebb művei III.

[3]) D'Elvert zur Oest. Finanzgeschichte 224.

ország felé néha jelentékeny volt s az 1637—41. években 62.965 nagy és 131 kis hordó bort vámoltak el tizenegy felső-magyarországi harminczadhivatalnál Lengyelország számára.[1]) Néha a király egyes főuraknak engedélyt adott bizonyos számu hordó bor vámmentes kiszállitására, mint például gróf Wesselényi nádornak ezerkétszáz hordó borra. A borászat tehát már akkor fontos és jövedelmező közgazdasági tényező volt, s a külkereskedelemben valamint a belső fogyasztásban jelentékeny szerepet játszott. A fogyasztók közé tartozott első sorban maga a lakosság, a török is. A magyar földön élő törökök közt nagyon elterjedt a borivás. Hogy ne sértsék a mohamedán vallás törvényeit, a magyar bort elnevezték sorbetnek.[2]) Ez főleg a véghelyeken történt, hol a katonaság a vallás dolgában nagyobb szabadságot élvezett. Ellenben a kevésbé exponált területeken a hatóságok szigorun ügyeltek rá, hogy a mohamedán ember bort ne igyék. Elrendelték, hogy keresztény vagy zsidó ne merjen töröknek bort eladni. Minthogy ebből főleg a zsidókra sok baj háramlott, Budán a rabbi egyáltalán megtiltotta hiveinek a borral való kereskedést.[3])

Ha a dus alföldi róna kövér talaján csak itt-ott termett a buza arany kalásza, annál nagyobb mérveket öltött a marhatenyésztés. A népesség arányához képest a baromtenyésztés terjedelme igen jelentékenynek látszik. Meg volt hozzá minden előfeltétel. Volt müveletlen terület elég, melyen bőven nőtt a tápláló fü, melyen mindenütt volt viz, mert a rónát a folyók, patakok, erek egész hálózata lepte el s itt-amott nagy tavak, posványok is képződtek. A marha megélhetésének kellékei meg voltak tehát

[1]) A hivatalos kimutatás Orsz. Lev.
[2]) Benaglia utirajza. Németül megjelent 1683.
[3]) Kohn Sámuel: Héber kutfők stb.

bőven s igy tenyésztése aránylag könnyen volt eszközölhető. Brown szerint Magyarországból évenkint valami százezer ökör hajtatott ki külföldre, részben Velencze, vagy Lengyelország, de nagyobbára Bécs felé, mely már akkor is főleg hussal hazánkból látta el magát. Bécsben volt egy keleti kereskedelmi társaság, mely az osztrák főváros élelmezésére állandó vevője volt a magyarországi marhának. Brown hallotta azt is, hogy hazánknak olyan kimerithetetlen a marhaállománya, hogy Európa nagy részét maga elláthatná hussal.[1]) Ez is megerősiti a marhatenyésztés tulsulyát a földműveléssel szemben.

Különösen a szarvasmarha, bivaly, mely szántásra is használtatott és a magyar fajta, hosszu gyapjas juh tenyésztetett nagy mértékben. Nemesebb juhfaj meghonositására ez időben — 1666 — tett kisérletet Szelepcsényi György esztergomi érsek, de sikertelenül. Nagy mértékben tenyésztették a sertést, nemcsak az alföld egyes pontjain, főleg a Hortobágyon, hanem makkos vidékeken mindenütt, igy Munkácson és Horvátországban, honnan évenkint sok ezer darabot hajtottak az ország különböző részeibe. Volt továbbá jelentékeny lótenyésztés, ami harczias országban, hol a védelmi rendszernek legfőbb eleme még mindig a lovasság volt, a viszonyokból következett. A magyar lovat kicsinynek, de igen jó lábunak mondják, mely katonai czéloknak kitünően megfelelt. Egy jeles hadvezér, Forgách Simon, a magyar és német katonát összehasonlitva ezt mondja: Valjon (a németnek) lova-e jobb, mely ha huszonnégy óráig nem eszik, dög; a mienk akkor vidámabb. Főuraink szivesen foglalkoztak sporttal; voltak méneseik, sőt magyar nyelven a lótenyésztésbe vágó munka is jelent meg.[2]) Szerző külföldi tapasztalatait foglalja össze s szám-

---

[1]) Idézett műve 91. lap.

[2]) Lovak orvosságos szép uj könyvecskéje. Lőcse, 1676.

talan „jó receptát“ ad a lovak mindenféle betegsége ellen, melyek közt szerepel az is, ha a ló megbabonáztatik. Ez ellen — irja — élj: Végy perje-füvet; öt levelü füvet, egy-egy lótot porrá törtön; egy lót égetett embertetemet törtet; egy lót a vizparton kivetett fából vakartat. Mindezt össze kell vegyiteni, egy itcze boreczetbe tenni s három izben beadni a lónak, melynek serénye alá embercsontot kell kötni. Minek után, mondja a jámbor iró, hidd el, hogy meggyógyul.

Az aprómarhatenyésztés szintén fejlődött állapotban volt, noha töméntelen vad, tuzok, fogoly, fáczán s más szárnyas akadt s szolgált a lakosság rendes táplálékának egyik fontos alkateleméül. A baromfi sorában számos külföldi faj, niederlandi farkatlan tyuk, kalkuttai kakas s más efféle szerepelt. Végül emlitést érdemel a méhészet, a mezőgazdaság e költészete, mint mondani szokták. A méhészet nálunk mindig virágzott s már az 1481: I. t. cz. ősrégi szokásra hivatkozik, midőn a jobbágyoknak a a méhek után fizetett tizedéről szól. De a földműveléssel ez is hanyatlásnak indult a török világban s leginkább az ország nem földmivelő részeire szoritkozott. Főleg Rozsnyó vidékén és Horvátországban termeltek kitünő mézet és viaszt, mely keresett forgalmi czikk volt, ámbár a czukor általános elterjedése a mézfogyasztást egyre szükebb határok közé szoritotta.

A marhatenyésztés főleg a hódolt területen a rónaságon üzetvén, az ottani nagy városok, Debreczen és Kecskemét a marhakereskedésnek is jelentékeny tényezőivé vergődtek föl. Valóban csodálatot kelthet a férfias bátorság, melylyel az alföld munkás magyar népe megküzdött a töméntelen akadálylyal, mely akkor a marhakereskedés utját állotta. Az utak rosszasága, az élelmezés nehézsége, a különböző vám és illeték, melyet fizetni kellett, e nehézségek legcsekélyebb részét tették. Sokkal nagyobb feladat

volt az emberek gonoszságával megbirkózni. Török, magyar, német katonák, zsiványok, harminczadosok egyaránt rabolták, zsarolták a szegény alföldi embert, ki arra válalkozott, hogy marháját felhajtsa Győrbe, Pozsonyba vagy a királyi terület más olyan részeibe, hol vevőre számithatott. Emberségesebb kamarai tisztek néha magok megbotránkoztak az ilyen zsarolásokon. Pedig ha a marha felhajtása sok bajjal járt, ép oly nehezen ment a vételár szerencsés hazaszállitása. S mégis akadtak elszánt emberek, kik szembeszálltak a sokféle veszélylyel, s fentartották az árucserét az állam legtávolabbi részei közt. Akadtak némelyek, kik egymagok évenkint másfél ezer darabnál többet hajtottak Kecskemétről Győrbe.[1]) Vakmerő kisérlet volt ez, melyben az illetőnek nemcsak vagyona, hanem élete, személyes szabadsága is koczkán forgott s az a debreczeni kupecz, vagy kecskeméti tőzsér, ki ilyesmire vállalkozott, valóban tanusitott annyi bátorságot s végzett oly dicséretre méltó munkát, mint azok legtöbbje, kik a véghelyeken vitézkedtek.

A felföld dus érczkincseinek kiaknázására a magyar állam mindig kellő figyelmet forditott. A hazai bányászat a természet adományainak sokfélesége és gazdagsága folytán igen jelentékeny közgazdasági és pénzügyi tényező maradt a török világban is, noha sokban szintén megsinylette a viharos idők járását. A harczias korszakban épen ugy szükség volt a vasra, mint az aranyra, s a különböző érczek ásása buzgón folytattatott. Néhol a kedvezőtlen viszonyok megölték ugyan a bányászatot, mint például Rozsnyón történt, de általában aránylag jobban kiállotta a zord idők hatásait mint a földművelés. Selmecz, Körmöcz, Beszterczebánya vidékén némely ága épen ez időben vett lendületet, mert a bányák kiaknázására a kor technicai haladásai szinvona-

---

[1]) A győri harminczados levele 1642-ből. Orsz. Lev.

lán álló gépeket kezdtek alkalmazni. A bányavárosok kamarája évenkint valami 300.000 frt tiszta jövedelmet szolgáltatott a császári kincstárnak s például Selmeczen 1680 körül hetenkint három-négyezer márka ezüstöt termeltek. Kapcsolatban a pénzveréssel a bányászat elég kedvezően jutalmazta a ráforditott munkát. Ez okozta, hogy a bányavárosok birtokba vétele mindig nagy szerepet játszott a politika mezején küzdő ellenfelek combinatióiban. Nem eredménytelenül folyt a művelés Nagy-Bányán sem, hol a pénzverdénél az 1660—79-ki időszakban az összes bevételek 262.810, a kiadások 190.245 frtot tettek s igy a netto-jövedelem 74,074 frtra[1]) rugott.

Kevesebb jelentősége volt akkor a sóbányászatnak, mert a máramarosi és Királyhágón tuli sótelepek az erdélyi fejedelemséghez tartoztak. Innen és Lengyelországból szállitották a sót a királyi földre, hol csupán Sóvárott Sárosmegyében termelték. Itt az 1673—79. hét év alatt az összes bevétel 103.588 frt 52 denárt, a kiadás 78.869 frt 17 drt tett s a tiszta jövedelem 36.052 frtra[2]) ment. A sóeladást néhol a harminczadhivatalok közvetitették. De foglalkozhatott vele bárki; egyes főurak gyakran vásároltak speculatióra, másutt egész városok nemes lakosai foglalkoztak kiválóan sókereskedéssel, mint például Tokajban.[3]) Különösen a végeken folyt élénk sókereskedés. A magyar fogságba került török rabok közül a legtöbben nem készpénzben, hanem áruczikkel, kelmével, de főleg kősóval fizették a váltságot s általános szokásban volt — a harminczadosok gyakran panaszolták — hogy magyar tulajdonosa készpénzt is adott a török rabnak azért, hogy a kialkudott váltságnál néhány száz darab kősóval többet

[1]) A részletes kimutatás Orsz. Lev. Limbus 26.

[2]) Orsz. Lev. Limbus 26.

[3]) Wesselényi nádor egy levelében emliti. Gosnovizer-codex Lőcsén.

szállitson, mert ez a váltság, a „sarcz“ vámmentes volt s igy az illető az ily furfang utján szerzett sóért megspórolta a behozatali vámot. Egyébiránt nem ez volt az egyedüli megröviditės, melyet a kincstárnak akkortájban el kellett tűrnie.

A bányászat ikertestvére az erdészet. Mindkettő a hegyek közt van otthon, melyek mélyökben érczeket, becses ásványokat rejtenek, hátukon pedig végtelen erdőket hordanak. Bármi szegény volt fában az alvidék, a felföldet a fák megszámlálhatatlan milliói boritották s rengeteg erdők lepték el. Magyarországot — felső részét érti — sürü erdőségek keritik be s csaknem egészen megtöltik, mondja az egykoru Fröhlich. E dus kincs nagy része megmaradt a jelenkor számára. Akkor a lakosság a fát tüzelésre, épitésre, de főleg bányászati czélokra, szénégetésre, használta fel. Az épületfakereskedés elég élénk volt; kivált vizi uton, a Vágon szállitották le talpon, tutajon Komáromba a fenyőszálakat, épületfát, deszkát, zsindelyt. Városok közelében az erdészetre, az irtás és pusztitás megakadályozására, a csemeték gondozására némi figyelmet forditottak, ámbár a fa bősége folytán az erdőgazdaság okszerü kezelésével még keveset törődtek. Mint az őstermelés minden más ága, ugy az erdészet is csak a későbbi békés időkben vergődött nagy közgazdasági jelentőségre, s emelkedett a nemzeti vagyon legfontosabb tényezői közé.

III.

Az állam szétforgácsolt területének eszményi egysége, a nép különvált töredékeiben szunyadó összetartozandóság érzete bizonyos tekintetben az üzleti, de főleg a pénzforgalomban is kifejezést nyert. A magyar vagy a császári

pénzt mindenütt elfogadta a közönség szent István koronája mai területén. Török, erdélyi vagy lengyel uralom alatti részekben ez a pénz az árucsere szabályszerü eszköze maradt s az adás-vevés rendes közvetitőjéül szolgált. De már Belgrádban véget ért a magyar arany közkelete s az utasnak, a ki Konstantinápolyba vagy a kelet más pontjára igyekezett, Szerbia mai fővárosában hollandi oroszlántallérral vagy más pénznemmel kellett magát ellátnia.[1]) E tény is jelezte, hogy itt csakugyan vége van Magyarországnak s a közös mult traditiói tökéletesen kivesztek a szivekből.

Itthon azonban a pénz hatalmas tényező volt s a kor költője Gyöngyössi ékes versekben festi ellenállhatlanságát, a roppant varázst, melyet mindenkire gyakorol s a nagy hatalmat, melyet birtokosának biztosit, midőn azt mondja:

Nagy királyné a pénz, nincs is nagyobb ennél,
Hathatós ereje a pénznek mindennél.
Kivel nagy hegyet is mély völgygyé tehetnél,
Mély völgyeket pedig hegyekre emelnél.

De nemcsak a költő szavaiból ismerjük a pénz hatalmát, hanem idegen utasok is constatálták, hogy a pénz a mindennapi életben nálunk mint tőkében szegény népnél nyomósabban esik latba mint másutt. Egy franczia[2]) fölemliti, hogy Magyarországban fél tallér nem csekély ajándék s egy tallér elég egy szolga egész évi fizetésére. Kevés volt a forgalomban levő vert pénz — a bankót még nem ismerték — s igy minden egyes forint nagyobb vásárlási képességet rejtett magában, mint a külföldön.

A pénz, a mozgó tőke hozta hullámzásba a kereskedelmet és ipart, a városi lakosság ezen legfőbb két kereseti forrását. Mindkettő a társulás rendszerén, a czéh-

---

[1]) Benaglia id. müve. 31.
[2]) Laboureur id. müve.

rendszeren nyugodott; a kalmároknak szintén megvolt a magok szövetkezetök s csak az telepedhetett meg a városban, ki e társaságba fölvétette magát, miért elég magas dijat, tiz girát kellett fizetnie. A városi kalmárok képviselték a nagykereskedői elemet; összeköttetésben állottak a távoli országokkal s ellátták a hazai közönséget a külföldi fejlettebb ipar gyártmányaival, tengerentuli országok terményeivel. A németországi és lengyel uralom alatti hires tengeri városokkal élénk üzleti viszonyban álltak s tekintélyes hitelnek örvendettek. E hitel alapjául egy sajátszerü szokás szolgált. A külföldi itéleteket még akkor hazánkban nem lehetett végrehajtani. De a furfangos kereskedői szellem talált módot, mely a hitelviszonyok rendes fejlődését megengedte. Ha valamelyik külföldi kereskedőnek egy magyarországi ember adósa maradt, a külföldön lefoglalták bármely olyan városbeli kivitt áruczikkeit, melyben az illető adós lakott. Ha például egy késmárki ember nem fizette meg valamely danczkai hitelezőnek a maga tartozását, ez a hitelező lefoglaltatott minden áruczikket, melyet bármelyik késmárki lakos Danczkába szállitott. Pedig ez gyakran történt, mert kereskedőink nemcsak az importtal, hanem hazai terményeink exportjával is foglalkoztak. Ennek folytán noha egy város kereskedői sem vállaltak egymásért szavatosságot, mégis az önérdek sugalta nekik, hogy vigyázzanak, hogy városukból senki se maradjon külföldi kereskedőnek adósa, mert különben azon veszélynek tették ki magokat, hogy esetleg az ő exportált áruikat foglalják le a más adóssága fejében. Ugyane szokás divott a királyi s a behódolt országok közt s a török urak néha köriratban biztositották a királyi földön levő városokat, hogy lakóik szabadon lejöhetnek erre vagy arra a sokadalomra, mert nem fogják portékájokat mások adósságáért lefoglalni. A külföldi kereskedők azonban nem tettek ily kivételt s azért a fenyegető kilátás, hogy egyesek

csalárdságáért egy egész város kereskedői lakolhatnak, mindig megtette kivánt hatását. A magyar városok önkényt behajtották az idegen kereskedők jogszerü követeléseit s gondoskodtak róla, hogy csalárd módon a külföldi embert se lehessen megkárositani, sőt megtörtént, hogy olyan esetekben, midőn valamely kereskedő önhibáján kivül, a rossz üzletek vagy elemi csapások folytán kényszerült fizetéseit megszüntetni, az érdekelt város többi kalmárai mindaddig nem nyugodtak, mig egyezséget nem létesitettek vagy a rokonságot rá nem vették, hogy a külföldi hitelezők követeléseit kigyenlitsék.

A városi kereskedő existentiáját sokféle előny és kiváltság biztositotta. Az országon belől vámot nem fizetett; a városba jövő idegen árus ember csak neki s nem idegen kereskedőnek adhatta el portékáját, melyet nem volt szabad boltban, hanem csupán sátorban a piaczon áruba bocsátani. Épen ugy meg volt szabva, hogy az idegen árus ember mennyit vásárolhat a piaczon levő egyes czikkekből, nehogy a helybeli kereskedőknek versenyt csináljon, kiknek a behozatal legnagyobb része tartatott fenn. Ehhez járult a városok áru-megállitási és abbeli joga, hogy a megye módjára minden forgalmi czikk árát magok limitálhatták, mi nem volt előny nélkül a városi kereskedőkre sem, mert a városban ők s az iparosok uralkodtak. Egyes kereskedők fenmaradt üzleti könyvei az áru-forgalom nagy arányairól tanuskodnak. Vevőik közt jelentékeny helyet foglaltak el a vidéki főurak és nemesek, kik noha már sokat vásároltak Bécsben is, a felvidéki nagykereskedőkkel élénk üzleti érintkezésben álltak. Vásárlásaikat az urak nagyobbára borral vagy más, leginkább kivitelre alkalmas nyers terménynyel fedezték. Egyetlen eperjesi kereskedő körülbelől hétezer forintnyi követelést[1])

[1]) Orsz. Lev. Neoreg. Acta 913: 3.

jelentett be 1672-ben azon nemes urak ellen, kiknek jószágait a kincstár lefoglalta. Ez adósság részint készpénzkölcsönből, részint vásárlásokból keletkezett s az adósok sorában az akkori uri világ legismertebb nevei szerepeltek. A polgárháboru s a nemesség proscribálása érzékenyen sujtotta tehát a felvidéki kereskedőket. Egyrészt állandó vevőket vesztettek, másrészt régi követeléseikhez vagy épen nem, vagy csak évek multán juthattak.

A városi nagykereskedelem élelmezte a vidéki, falusi vagy földesuri hatóság alatt álló kisvárosi kereskedelmet is, mely a szegényebb lakosság mindennapi szükségleteit elégitette ki. E kis-kereskedők sok helyen görögök vagy ráczok voltak, kik a hódolt megyékből folyton feljebb hatoltak s a királyi földön is meglehetősen elszaporodtak, noha nagy bizalmatlanság nyilatkozott irántok. Az 1655. 27. t. cz. elrendelte, hogy a „görögök", amint a görög és rácz kereskedőket akkor — és utóbb is — közönségesen nevezték, a törökkel való egyetértés gyanuja miatt szigoru felügyelet alatt tartandók. Simplicissimus szintén emliti rólok, hogy noha keresztények, mégis a törökhöz szitanak. Pedig ez sem valami kegyesen bánt velök. Mikor Várad és Jenő az ozmánok kezébe jutott, kiüzték onnan a görög és rácz lakosságot, mely Szathmár, Németi és Kálló városokban telepedett meg s I. Lipót királytól 1667-ben fontos privilegiumot[1]) nyert. Ez megadta nekik a jogot, hogy törökországi portékával szabadon kereskedjenek. Adót egyenesen a kamarának fizettek s mentve voltak a katonabeszállásolástól, mi a kereskedéssel meg nem egyezik. Ellenben azt követelték tőlük, hogy ha vásárolni török földre mennek, jelentést tegyenek mindenről, amit látnak, hallanak, de főleg a hadi készületekről. Ily görög kereskedők laktak az országban szerteszét; például Patakon

[1]) Szirmay: Szathmármegye I. 179.

hét család élt. A falusi nép csekély szükségleteit főleg házalók, kevés kivétellel zsidók fedezték, kik gyalog bejárták a vidéket s portékájokat eladásra kinálták.

A városi lakosság második fontos eleme a mesterséget, ipart űzők osztálya volt. Az ipar Magyarországon is a középkorból fennmaradt gazdasági szervezet alapjára, a czéhrendszerre volt fektetve. De nem egyedül az ipar, vagy különösen a városi ipar. A szövetkezés a szabad verseny kizárása czéljából a régi világ kedvelt gazdasági formái közé tartozott s minden foglalkozás e formát igyekezett ölteni. A legfurcsább czéhek alakultak. Volt például „mezei grófok" vagyis marhapásztorok czéhe s néhol a pásztorkodást jogszerüen csak az üzhette, ki a nemes czéhbe fölvétetett. Az ilyen vidéki czéhek a földesur vagy a megye jóváhagyása mellett alakultak s megtörtént, hogy egy foglalkozást üzők több megye területén egy czéhben egyesültek, mint például 1671-ben Abauj, Zemplén, Borsod, Torna és Gömörmegyék molnárai. A vidéki iparosok közt számra és jelentőségre általában messze kiemelkedtek a molnárok, kiket foglalkozásuk természete, mert malmaikat leginkább viz hajtotta, a vidékre utalt. Száz és száz malom működött a kis és nagy folyamok mentén s ma is valami négyszáz malom van az országban, mely még a XVIII. század előtti időre[1]) viszi föl eredetét.

De igazi virulását a czéhrendszer csak a városban érte el, mely viszont neki köszönhette lendületét, ugy hogy a kettő a legszorosabban összeforrott. A czéhrendszer általános jelentősége Európa gazdasági életében, előnyei és hátrányai ma már teljesen földeritvék és elfogulatlan méltatást nyertek. Hazánk specialis viszonyai közepett e rendszer fejlődése és socialpolitikai hatásai egészben hasonlók a többi nyugati államokéhoz. Sok

---

[1]) Dr. Jekelfalusy J. Magy. malomipara.

nemes, erkölcsös, humanus vonás jellemzi. A kölcsönös segély, a testületi szellem ébrentartása, az egymásra utaltak testvéries támogatása, szegények, betegek özvegyek, árvák gondozása első rendü társadalmi intézménynyé tette. Az ipar egyes ágainak kifejlesztése, soliditása, a müipar, az ötvösség, könyvnyomdászat, fegyvergyártás virágzása részben neki köszönhető. Az iparosok anyagi függetlenségében a városi élet és szabadság frisseségének egyik főforrása rejlett. Végül a város önvédelmi szervezetének egyik alapja szintén a czéhrendszer volt, mely e téren is kiállta a tüzpróbát.

E sok előny daczára a czéhrendszer mégis privilegium volt, mely tagjainak, az iparosoknak és kereskedőknek rengeteg előnyt biztositott a fogyasztók nagy tömegével szemben. A czéhbeli mesterember külön érdekeit épen ugy, mint a kereskedőkét kiválóan, sokszor nagyon egyoldaluan számba vették a városok különféle szabályrendeletei, melyek elkészitését mint egyik uralkodó elem az iparos befolyásolta. Az eladás és vásárlás körül részére biztositott előnyök folytán ő dominálta a városi piaczot. A nyers anyag s a feldolgozott iparczikk ára az ő javára limitáltatott. Ha a város bizonyos iparágnak lendületet óhajtott szerezni, azt az összlakosság hátrányára specialis kedvezményekben részesitette, szükségleti czikkeinek árát nagyon olcsóra szabta. Rozsnyón például, mig a lakosság tulnyomóan bányászokból állt s ezek czéhe uralkodott a tanácsban, a bányász olcsóbban kapott mindent, mint más lakos. Sőt gyertyának való faggyut nem bányász csupán pénteken délutántól szombatestig vásárolhatott. A ki ez időben nem fedezte szükségletét, annak a jövő péntekig kellett várnia, mert más napokon csak bányász vehetett faggyut.

Az ilyen előnyök nagy lendületet adtak a városi iparnak, ámbár az egyes rokon foglalkozásu czéhek közt

soha nem szünt meg a torzsalkodás, viszály, pörpatvar s gyakran tette szükségessé a városi vagy megyei hatóság beavatkozását. A czéhrendszer keretében Lőcsén 1676-ban nem kevesebb mint negyvennégy különböző üzletág virágzott. Pedig Lőcse nem volt a legelső város; a felvidéken is meghaladta Kassa. Másrészt Pozsony, Sopron, Beszterczebánya, Eperjes szintén igen tekintélyes iparral dicsekedhetett s még Rozsnyón is valami tizennyolcz czéh működött. Egyes városokban bizonyos iparágak különösen meghonosodtak. Igy például a lenszövés Bártfán, hol minden asszony ezzel foglalkozott s legényt is tartott maga mellett, mig a férj más mesterséget folytatott.

A czéhrendszer azonban kizárta a nagyipar létrejöttét, mely a külföldön már erős fejlődésnek indult s több olyan iparágban, mely hazánkban szintén sok ezer munkás kezet foglalkoztatott, a magas vámok s más kedvezőtlen viszonyok daczára sikeresen concurrált a hazai gyártmánynyal. Ilyen volt például a posztó. Igen nagyra ment a posztónyirók száma nálunk is a felvidéken, valamint Kőszegen és Keszthelyen, de azért már fölötte elterjedt az angol posztó.

Ez idegen áruczikket akarta kiszoritani Szelepcsényi György esztergomi érsek, midőn arra vállalkozott, hogy Gombán, Pozsonymegyében, nem posztónyiró műhelyt, hanem külföldi mintára fölszerelt posztógyárat alapit. Ugy látszik ez az első komoly kisérlet hazánkban a gyáripar meghonositása terén. Nagy nehézségek állottak utjában. A nyers anyagot, a finom gyapjut külföldről kellett hozatni, mert a magyar gyapju nem volt alkalmas jobb minőségü gyártmány előállitására. Az érsek tehát a külföldön szerezte be a szükségletet. De hogy nyers anyag tekintetében se legyen állandóan a külföldre utalva, finomabb juhfajtákat igyekezett jószágain meghonositani. A gombai gyár egy ideig sikeresen működött s a gyártott áru minőség tekin-

tetében versenyzett az angollal és a hollandival. De az érsek halála véget vetett a gyár működésének.

Az üzleti forgalom élénkitésére szolgáltak a vásárok, melyek nagy és kis városokban, sőt helységekben tartattak. Ez időben már valami háromszáz helynek volt szabadalma évenkint 2—4 országos vásárra, melyek egynémelyikén ezernyi ember sereglett össze. Igazán megfelelt a sokadalom névnek, melyet viselt. Vevőkből és eladókból néhol nagyon tarka, sőt nemzetközi társaság találkozott; lengyelek, németek, ráczok, havas-alföldiek, törökök, perzsák hozták el hazájok iparczikkeit vagy egyes terményeit kicserélésre. A kelet és nyugat fogott kezet egymással ily vásáron, mely egyszersmind „szabadság“ volt, a mint szintén nevezték. Ilyen vásárokon érvényesült a szabadságból az a kevés, mi a század kereskedelmi forgalmában egyáltalán található. Itt már a hazai kereskedőkkel, az illető város kalmáraival vagy iparosaival meglehetősen korlátlanul versenyre kelhettek más városok vagy a külföld iparosai és kalmárai. A megszoritások, melyek közé a gazdasági élet máskülönben beékeltetett, ez alkalommal felfüggesztettek s a városok kellően felfogták a nagy jelentőséget, mely reájok nézve abban rejlett, ha évenkint egyszer-kétszer nagyobb számu idegent, termelőt és fogyasztót, eladót és vevőt magokhoz édesgetnek. Igyekeztek tehát el nem riasztani senkit kicsinyes bosszantásokkal s az üzérkedés fölösleges nehezitésével. E czélra külön kinevezett vásárbirák őrködtek a kereskedés szabadságán s vigyáztak reá, hogy az idegenek sem a vásárlásban, sem az eladásban meg ne rövidittessenek.

A felföldön a leghiresebb vásárok közé az eperjesi tartozott. Igazi esemény volt, melyre a királyi, az erdélyi és a török területről valamint a külföldről özönlöttek az emberek. Az urak is látogatni szokták; mások tiszteiket küldték el hosszu signaturával, jegyzékkel, melyben a

vásárlandó tárgyakat szabatosan összeirták. Sokszor azon utasitással látták el megbizottaikat, hogy az idegen vásárosoknál szerezzék be a szükségleteket, mert általános volt a nézet, hogy olcsóbban lehet „kivül valóktól, mint az Eperjesen lakosoktól vásárolni.“ Az alföldön nagy hirre emelkedtek Debreczen vásárai, melyeken messze vidékek fedezték iparos szükségleteiket s nagy arányban folyt a marha- és sertéskereskedés. A Fertő közelében levő Keresztur lóvásárait az egykoruak[1]) nagyon ismerteknek mondják s fölemlitik, hogy ily alkalmakkor sok hajdu és czigány gyül ott össze. Pozsony vásárai főleg országgyüléskor élénkültek meg, mikor a kereskedők Bécsből is tömegesen lejöttek s ott áruik a vámmentesség kedvezményében részesültek.

A kiviteli kereskedelem főbb czikkei a marhán és boron kivül még különösen az ásványország termékei, nemes érczek, továbbá réz és vas, a durva magyar gyapjú és a nyers bőr voltak. Noha a szomszéd országok, Ausztria, Cseh- és Lengyelország a magyar terményekre súlyos vámot róttak, hazánk exportja mindenesetre számot tett a világforgalomban akkor is. Egyedül a szarvasmarhatenyésztésből, legalább azon években, mikor százezer ökröt hajtottak ki, három-négy millió folyhatott az országba, mert a nagy, csontos, hizlalt ökör ára 40 forintban volt hivatalosan limitálva. A ki- és beviteli kereskedelem iránya az egyes harminczad hivatalok pénzforgalmából határozható meg. Az erdélyi és tiszai kereskedelem leginkább Tokajon, Kassán, Eperjesen vagy Bártfán át vette utját Lengyelországba vagy onnan hazánkba. Az emlitett vámhivatalok bevételei állandóan jelentékenyek, mig más határszéli hivatalok csak kivételes időkben, midőn a polgárháboru vagy más rendkivüli esemény feléjök terelte a

[1]) Zeiller: Collect.

forgalmat, hoztak nagyobb összeget. Az ország nyugati felében a helyi és alföldi kereskedelem Győr-Pozsonyon át igyekezett Ausztriába vagy Pozsonyon, Trencsénen, Zsolnán át Sziléziába jutni. Az akkori Alsó-Magyarország — Dunán és Dráván tuli rész — legfontosabb kijáró kapuja az osztrák földre Magyar-Óvár, délre pedig Nedelicz volt, mely utóbbinak igen tetemes bevételeit külön számolták el s a hivatal vezetését általában kipróbált szakemberre bizták. A nagy vámok s a kor általános kedvezőtlen viszonyai bizonyos években rendkivüli pangást okoztak a külkereskedelemben, főleg iparczikkek behozatalában. 1656-ban irta Bélaváry Miklós[1]) a kamara tanácsosa Eperjesről a pozsonyi kamarának: „A mi a kereskedés dolgát illeti, nem látom jobbulását, mert ha szintén bevihetnek is, oly megszükült állapottal vannak a magyarországi kereskedők, hogy csak a harminczadnak letételére is elégtelenek.“

Mint a hódoltság a felföldet szarvasmarhával, úgy viszont ez iparczikkel látta el amazt. A sok nehézség, a személy- és vagyonbiztonság teljes megrendülése daczára a felvidéki iparosok lejártak az alföldre, néha egész Szegedig, sőt Nándorfehérvárig s ott értékesitették készítményeiket. A komáromi mesteremberek a dunántúli hódoltságot keresték föl s leginkább a székesfehérvári sokadalmon jelentek meg teljes számban, hol saját iparczikkeiket eladták, a nyers árút, a gyapjut, bőrt pedig bevásárolták. E kereskedés elé is sokféle akadály hárult. Néhol a királyi harminczados a visszatérő vásárosoktól nemcsak a török földön vett termékek után követelt vámot, hanem azt is kivánta, hogy az illetők minden árult forint után egy garasnyi dijat fizessenek. Némely árút, vasat, rezet, fegyvert s más katonai használatra szánt anyagot egyáltalán

[1]) Levele Orsz. Lev.

nem volt szabad török földre vinni. De a közigazgatás tehetetlensége folytán a tiltott árukkal is nagyban folyt az üzérkedés s Wesselényi nádor ismételve intette a városokat, vigyázzanak, hogy a tilalom megtartassék s a ki megszegi, nótába vétessék.

Volt azonban akkor a török-magyar kereskedelemben egy olyan áruczikk, mely ma már csak Afrika barbár országaiban fordul elő s ez az ember. A törökök magyar, a magyarok viszont török foglyaikkal üztek formalis kereskedést. Részint a harczmezőn, részint betörések, portyázások alkalmával mindegyik fél számos foglyot ejtett, néha magasrangú katonatiszteket, előkelő urakat vagy közhivatalnokokat. De voltak egyének, kik mesterségszerűen üzték az emberrablást. Az ilyeneket, ha törökök voltak, martalóczoknak, ha keresztény részen müködtek, pribékeknek hivták. A martalóczok — sokan közülök török hitre tért keresztények — apróbb-nagyobb csapatban éjnek idején, az erdőkben, a mezőn ellopóztak a királyi földre, a nagyobb várak vagy városok közelébe s ott lesben álltak, mig egy-egy keresztény ember közelökbe nem tévedt. A kit a véletlen feléjök hozott, — s a sors néha kedvezett a gonosztevőknek, mert előkelő urat vagy katonatisztet is vitt balcsillaga a kivetett hálóba, — azt megrohanták, megkötözték s azután ismét az éj leple alatt, — nappal mindig meghuzódtak valami rejtekhelyen — a legközelebbi török városba hurczolták, hol a legtöbbet igérőnek eladták. A vevő a foglyot nehéz munkára használta, ütötte-verte mindaddig, mig nem akadt valaki, a ki kiváltotta. Ha nem akadt senki, a szerencsétlen foglyot tovább eladták s ezer meg ezer magyar ember vándorolt a keleti rabszolgavásárokra vagy pedig veszett el több évi szenvedés után a fogságban. De az előkelőbbeket mindig kiváltotta akár az állam, akár a rokonság. A váltságdíj, a „sarcz“ elég jelentékeny volt. A legkö-

zöuségesebb emberért is elkértek 100—200 tallért. 1676-ban két tisztért 4000 frtot, főbbekért 10—20.000 frtot is kellett fizetni. Magyar részről a pribékek ugyanazt tették, mit a martalóczok; vagy magok vagy elszánt végbeliekkel szövetkezve elkullogtak török földre s ha kedvezett a szerencse, mindig nehány fogolylyal tértek vissza, kiket ők is eladtak. Mindig akadtak speculativ emberek, kik nyerészkedésre épen úgy megvették a török foglyokat, mint a lovat, ökröt vagy más könnyen pénzzé tehető árút.

A foglyokat a vevő durva bánásmódjával kényszerítette reá, hogy családjukhoz vagy általában hitrokonaikhoz forduljanak váltságdijért. Ezt részint készpénzben, részint sóban vagy török kereskedelmi czikkekben fizették. Igy özvegy gróf Pálffy Francziska azt kivánta, hogy Murad nevű rabja váltságdiját az érsekujvári törökök kétharmadrészt pénzben törlesszék, egyharmadáért pedig adjanak portékát: nehány öreg paplant, nehány bokor karmazsin csizmát, két kötés karmazsin bőrt, hat selyemövöt, papucsot, mindenféle selymet egynehány nitrával, négy vég abát, skófiumot, világos kék selymet, nehány nitrával és sót is, csak ne legyen drága.[1]) Ha az állam maga akart kiváltani valakit, a ki török fogságba esett s ott szintén az állam foglya lőn, rendesen török foglyokat adott érte cserébe. Igy 1676-ban Soier vicecolonellusért és Liecht hadnagyért hat török foglyot adott. Ezek közül ötöt báró Bercsényi Miklóstól 3.600 frton, egyet pedig Benke Miklós nyitrai katonától vásárolt meg.[2]) 1671-ben a kállai várban volt négy török rab; az egyiknek sarcza volt 500 tallér, a másiké 400 tallér, egy csajtár, két font selyem, egy czápa; a harmadiké 250 tallér és egy rókamáll, a negyedike 200 frt. Ez utóbbit azért taksálták ily csekélyre,

---

[1]) 1666. jan. 26-ki levele. Orsz. Lev.
[2]) A katonai számvevőség kimutatása. Orsz. L.

mert bulya azaz török asszony volt. A török hasonló magas dijat vetett a magyar rabokra. Igy például Korlát Ferenczet csak 14.000 forinton adta ki; az ő és a vele fogságba került valami negyven nemes és katona kiváltása ötvenezer frtot igényelt. Sarcz czimén tehát évenkint az akkori viszonyokhoz képest jelentékeny összegek vándoroltak török földre vagy onnan vissza hazánkba.

A Duna legnagyobb része Szőnytől le egész a Feketetengerig akkor török kézben volt s a hatalmas folyam nagyon kevéssé szolgált a kereskedelem érdekeinek. De főleg a sószállitás egész Komáromig s onnan tovább a Dunán történt. Komáromból jártak hajók le Esztergomba vagy Budára, honnan Nándorfehérvár felé élénkebb hajózás folyt. Konstantinápolyba Bécsből s a nyugatról mindig hajón mentek a követek Belgrádig, honnan szárazon folytatták utjokat. A királyi területen a Dunán egyetlen egy állandó hid sem volt. De hódolt földön több hid kapcsolta össze a két partot. A törökök igen kedvelték a hajóhidakat, melyeket ügyesen és gyorsan tudtak összeállitani s a hajóknak megnyitni. Az első Esztergom és Párkány közt állt. A szent-endrei szigetnél a XVII. században még látszottak a régi nagy kőhid nyomai, mely a török időkben teljesen elpusztult. Budát és Pestet kitünő s nagyon hosszú, — fél angol mértföldnyi hid kötötte össze. Budán alól szintén volt még két hid. De egyik sem vetekedhetett az eszékivel a Dráván és Dunán s nagy mocsáros árterületén. A hidat Brown, ki 1669-ben járt ott, öt angol mértföldnyinek mondja; védelmére minden negyedmértföldön tornyok emelkedtek. A hid dunai részét azonban a hős Zrinyi Miklós 1664-ben fölégette; ezt a törökök utóbb hajóhiddal pótolták.

Az általános elszegényedés valamint a jogszolgáltatás hiányossága a mozgó tőkével való solid kereskedést, a pénzkölcsönadást, s vele egészséges hitelviszonyok

fejlődését egyáltalán nem mozditották elő. Senkinek sem volt kedve pénzét kölcsön adni, mikor sohasem lehetett biztos benne, hogy visszakapja. Aki összeszerzett valami tőkécskét, az ládájába rejtette, vagy a földbe ásta el, ámbár ez sem nyujtott biztonságot. A pénz nemcsak gyümölcstelenül hevert, de gyakran megtörtént, hogy mások titkon kiszedték s a tulajdonos csak hült helyét találta, ha kereste. A kölcsönüzletekről szólva az egykoru iró[1]) keserüségében azt mondja: „a pogányok minket efféle kölcsönző jótéteménynyel feljül haladnak.“ A személyes hitelnek a közép és alsóbb osztályok körében alig van nyoma; legfőlebb néhány forintot adott rövid időre egyik szomszéd vagy jó barát a másiknak kölcsön. Minden nagyobb hitelműveletnek már zálog szolgált alapjául. Ingóságait vagy ingatlan birtokát kellett lekötnie mindenkinek, ha nagyobb összeghez akart jutni. Sokszor igy is csak nagy kamatra vagy másnemü sulyos feltételek mellett kaphatta. Némely adósságlevélben ki volt kötve az is, hogy a tulajdonos csupán saját pénzével, nem pedig olyannal, melyet adóssága törlesztése végett máshol vesz kölcsön, válthatja ki a zálogba tett ingatlant. Kedvezőbb helyzetben voltak a nagy urak, ők kaptak pénzt személyes hitelök alapján is. A kölcsönadók közt gyakran szerepeltek főpapok, főurak, városok, és a városi nagyobb kereskedők. Árvapénzeket, de főleg jótékony alapok tőkéit szintén szokásban volt a nagybirtokos főuraknál elhelyezni. A törvény a kamatlábot már megállapitotta és pedig hat százalékban (1647. 147. t. cz.) De ez csak minimumul szolgált a gyakorlati életben. Hat perczentnél kevesebbet senki sem vett, de vettek többet. Gróf Wesselényi Ferencz jó emberének Koháry Istvánnak $10^0/_0$-ot is fizetett. 1677-ben gróf Kéry János szerémi püspök Révay Lászlónak és

[1]) Kászoni-Kitonich id. müve.

nejének kézi zálogra — ékszerre — 900 frtot adott két évre kölcsön s előre lefogta a 8% kamatot.[1]) De üzetett nyilvánvaló uzsora is, mit elősegitett a kölcsönadók csekély száma s általában a zavaros gazdasági állapot, mely a legkezdetlegesebb viszonyok közt is megszüli az uzsorát. A kassai iskola igazgatója Raduch György és neje 1667-ben Schürzmann Márton lőcsei lakostól 200 tallért vett föl. A tőke biztositására lekötötte a tolcsvai Gyapáros nevü hegyen fekvő szőlejét, kamat fejében pedig évenként ugyane szőlő terméséből négy-négy hordó bor átszolgáltatására kötelezte magát.[2]) A prot. egyház ismételve szigoruan eltiltotta papjait az uzsorától. De állami és egyházi tilalmak daczára a baj fenyegető mérveket öltött s a gubernium 1676. jul. 3-án semmiseknek volt kénytelen nyilvánitani az uzsorás kötvényeket.[3]) A pénzforgalom elé egyébiránt számtalan akadály hárult. Még a pénz szállitása is sok bajt okozott. A halasiak a hetvenes években Léván lakó földesuroknak évi tartozásukat ugy küldték fel, hogy kifurtak egy vastag botot, s abba dugták az aranyakat. Megbizottuk e bottal kezében tette meg az utat Lévára. Mikor az állam egyik városból nehány ezer forintot küldött más helyre, a szállitást mindig nagy arányu óvatossági intézkedések kifejtése mellett kellett eszközölni.

A gazdasági állapotok rajzát kiegészitik a régi idők árviszonyaira vonatkozó adatok, melyek bármi töredékesek, mégis élénk világitásba helyezik a multat s a rég sirba szállt nemzedékek életmódját. A levéltárak mélyéből már számtalan okmány került ki, mely nagyobb jószágok eladására, illetve zálogbatételére vonatkozik, mi az akkori csere-

---

[1]) Tört. Tár. 1884.
[2]) Az okmány Gosnovizer-Codex Lőcse.
[3]) A rendelet Zemplénmegye Lev.

forgalomban, ha nem is jogilag, de tényleg a mostani eladásnak felelt meg. Ez okmányok megmondják az illető zálogösszeget, de nem mondják az eladott terület nagyságát s igy egész általánosságban csupán annyit mondanak, hogy a mint a földnek jövedelme, ugy csereértéke is csekély volt. De igen kevés oly okmány ismeretes, mely az eladott területet pontosan megjelölné, ami természetes, mert a nagy jószágtestek még nem voltak fölmérve. Ittamott azonban apróbb parcelláknál a terjedelem is meg van mondva. Egy ilyen okmány szerint[1]) 1661-ben Enyiczke — Abaujmegye — határában egy magyar hold jobbágyföld 9—13 frton kelt. Mikor ilyen földet, vagy szőlőt, házat eladtak, a szerződésben szabatosan megjelölték, hogy mindenfelől kik a szomszéd birtokosok, nehogy telekkönyv hiányában valami tévedés történjék.

A föld ez értékének felelt meg a termények és iparczikkek ára. Ez utóbbiakat hatóságilag limitálták; ellenben a gabonanemüek ára a kereslet és kinálat szerint szabadon alakult. A kereslet csekélységét jelzi az is, hogy a század folyamán rendesen termő esztendőkben az árhullámzás meglehetősen csekély maradt. A buza átlagos ára köblönkint mindig 1—2 frt közt váltakozott. A 1663-iki háború előtt a kincstár a Vág vidékén a tiszta buzát nagyszombati mérőnkint 1 frton vette; ugyanaz időben Lőcsén a buza piaczi ára köblönkint 2 frt 18 kr. volt. A rozs köble a termelési helyeken ugyanakkor minőség szerint 70—80 dénáron, Lőcsén pedig 1 frt 72 dron kelt. Az árpa köble 1663-ban Lőcsén 1 frt. 27, a zabé 51. dr. volt. A kősó darabját 1680-ban Ungmegyében 20—22 dénáron vették. Egy nagy hordó sört 5 frton, egy boros hordó sört 3 frt 50 dron, egy itcze pálinkát 36 dron (ez árak szerepelnek a zemplénmegyei bunkóczi és hityai korcsmárosok szám-

---

[1]) Orsz. L. Limbus 20.

láiban) adtak. A pálinka akkor még kevéssé szerepelt az általános fogyasztásban s inkább gyógyszernek használták. Azért ára is sokkal nagyobb, mint ma. A bor ára vidékek és minőség szerint nagyon változott. Sopronban az 1677-ki kitünő és dus termés akóját 5—6 német talléron vették. Kassán egy alföldi-hordó jó bort, kétségkivül hegyaljait 25 talléron lehetett kapni.

Mindez élelmiszerek ára rendes évekből való. Rendkivüli viszonyok azonban roppant változásokat okoztak. Nem a kereslet vagy a nemzetközi árconstellatió, hanem első sorban a termés döntötte el az árak alakulását. Bő termés esetén a minimumhoz közeledtek. Ilyen dus termést hozott az 1683-ki borzasztó háborus esztendő: bor, gabona, vetemény, szóval minden kitünően fizetett. Ennek folytán az árak is alacsony szinvonalra csökkentek. Igy a Vág vidékén a rozs 25, a buza 65—70, a zab 20, az árpa 30 dénáron kelt mérőnkint. Mindennemü hüvelyes és főzelék rendkivül olcsó volt; a bor akója 14—15 sillingen kelt, e mellett olyan jó volt, mint évek óta nem. Szük termés esetén viszont az árak rohamosan felszöktek s iszonyú drágaság állott be. 1622-ben nagy inség volt a felvidéken. Egy mérő buza 10, rozs vagy árpa 8, kása 9 frtra emelkedett; a kősó darabja 2, a kenyér 1 frton, a hus fontja 21 dron, egy pint sör 18 dron, egy magyar itcze zsir 1 talléron kelt. 1638-ban rettenetes aszály sujtotta a felföldet; semmi sem termett s 1639 iszonyú inséggel köszöntött be; a tavaszszal sokan zöld fűből és gyökerekből táplálkoztak s egy mérő buza ára 5 frt volt. 1649 szintén drágaságot hozott; a buza mérője 2 frton, a rozsé 1½ frton kelt. 1662 május 15 és 23. napjai közt roppant fagy, hó, dér, teljesen tönkre tette a szépen biztató termést. Egy szeniczi mérő buza, — mely az előző évben körülbelül egy frton kelt — 3 frt 15, a rozs 2 frt 60, árpa 2 frt, zab 75 dr., egy akó bor 5 frt és még drágább

volt. A sok átvonuló katona még inkább kiszívta a Vág vidékét s Boldogkő vára táján egy mérő gabonáért 7—8 frtot is adtak. 1664—5-ben hasonló volt a drágaság. 1675-ben a sok esőzés tett kárt, ámbár zab, árpa, borsó jobban termett s a zab 35, a borsó 50, az árpa 80 dron, mig a buza 1.50, rozs 1.10 dron kelt mérőnkint.[1])

A szarvasmarha s minden husnemü ára, még a vadé is, hivatalos limitatio tárgyát képezte s Abauj-megyében[2]) következő árak voltak megállapitva. Nagy, csontos, alföldi hizlalt ökör párja 80, a félhusban levő 60, kisebb testü 40 frt; hegyek közül való orosz vagy oláh hizlalt marha párja 28—36 frt; egy pár alföldi tulok negyedfű a javából 45; egy jó fejős nagy alföldi tehén 26 frt; metszeni való borju $2^1/_2$ frt; egy pár hizlalt kappan vagy öreg kakas 30, tyuk 24, csirke 18 dr., egy malacz 18—24 dr; egy pár alföldi juh $4^1/_2$, egy pár fejős kecske gidástul $3^1/_2$, egy pár megmetszeni való bárány java $1^1/_2$ frt, egy pár hizlalt lud 48—50, egy pár kacsa 24 dr. Az élőmarha árához viszonyult a hus ára, melynek fontja a legjobb 4, alábbvaló 3, egy ökörnyelv 9, disznóhus 6, jól megszáradt szalonna 12, olvasztott faggyu 12, egy font bárány vagy borjuhus 4—5 dr., volt. A halat szintén limitálták: csukát, potykát 6, tokot, vizát 9 dron lehetett fontját kapni, mig egy tekenős béka vagy 25 darab rák csak 3 drba került. Ez árak azonban csak ott voltak érvényben, a meddig az illető limitatio érvénye terjedt s minthogy minden törvényhatóságnak joga volt az árakat megállapítani, vidékenkint némi különbségek foroghattak fenn. De azért Kassán és Pozsonyban

---

[1]) A Vág vidékére vonatkozó adatok az anabaptista krónikákból Fontes 43, a többiek nagyobbára kiadatlan okmányokból vétettek.

[2]) A kimutatás 1669. decz. 10-én kelt. Borsodmegye levéltára. Ugy látszik Borsod s más megyék is elfogadták.

1671-ben például egy font marhahust egyaránt négy dron lehetett kapni.

A ruha és butor ára — valamint általában minden iparág készitményeié — szintén hatóságilag volt megállapitva. A parasztember egy teljes öltő ruhát a süvegtől a csizmáig kaphatott 7—8 frton. A süveg 36, a borjubőr csizma 1 frt 30, az alsónadrág 1 frt 36, a parasztos férfiködmön 3 frt 60, egy jó öreg ujjas csapó szür 2 frt 50 drba került. A parasztasszony toilettejének egyes részei még olcsóbbak voltak; az ő csizmája — a nők rendesen veres szattyánt viseltek — csak 1 frtba, szoritó ködmöne bélésestől 1 frt 20 drba került, mig szoknyáját vállastul 1 frt 30 dron varrta meg a szabó. A ki lakását be akarta butorozni, elég jutányosan tehette. Hársfából nagy egyszerü asztalt 3 frt 60, egy-egy festett karszéket 36, három emberre való gyantáros festett karszéket — fakanapét — 1 frt, két emberre való nyoszolyát 1 frt 21—80, középszerü festett ládát 70 dron kapott. Még a koporsó árát is a hatóság szabta meg; a felnőtt embernek való ormos koporsó 2 frtba, tizennégy éven alóli emberé 1 frt 24 drba került.

Ez árviszonyoknak feleltek meg a munkabérek. A parasztember általában alig kapott valami bért. Neki robotolnia kellett és pedig annyit, mennyit a tisztviselők parancsoltak „minden nap, a mikor kell.“ Ekként napszámos legfölebb ugy kereshetett valamit, ha más vidékre ment dolgozni. Ezt azonban csak olyankor tette, mikor magának semmije sem termett, mig másutt kedvező aratási kilátások nyiltak. De készpénzt ekkor sem sokat látott s legfölebb egy kis gabonát hozott haza. Ellenben a városok közelében lakó nép napszámban is értékesithette munkáját s például Rozsnyó vidékén a mezei vagy szőlőmunkás valami 20 drt kapott egy napra. Kedvezőbbekké alakultak a bérviszonyok az iparban, hol a czéhek szabályaikban limitálták, mennyit

köteles a mester legényének fizetni. Igy például az északkeleti megyékben a molnárok[1]) az olyan jó legénynek, kire az egész munkát rábizhatták, napjára 21 drt adtak s emellett lakással és élelemmel látták el.

Bármi töredékesek az adatok, melyek a török időbeli Magyarország munkás elemeinek anyagi állapotait és keresetét megvilágithatják, e néprétegek nemzetgazdasági, sőt nemzeti jelentőségéről mindenesetre tájékozást adnak. Nem ők csinálták a politikát, nem ők befolyásolták az államügyek menetét, noha legjobban ők érezték a fölidézett összes mozgalmak, külső és belső válságok hatásait. De vészben és viharban nem szüntek meg hivatásukat teljesiteni, dolgozni, mi amaz időkben ép oly nehéz és veszélyes, ép annyi bátorságot igénylő foglalkozás volt, mint a végbeli vagy megyében való szolgálat. Nem ők vesztették el a csatákat, melyek az országot a töröknek kiszolgáltatták; nem ők idézték föl a válságokat, melyek a törökvészt a polgárháboru iszonyaival tetézték. De hogy mégis megmaradt s Buda visszafoglalása után uj életre ébredt Magyarország, abban részök volt ő nekik is s méltán igényelhetnek helyet az akkori államfentartó tényezők sorában. A munkás osztályok — s ide sorolandó a nemességen kivül a haza egész lakossága — nem csináltak politikát, de az a mit ők csináltak, a legnagyobb mértékben hozzájárult a nemzet megmaradásához.

IV.

Egykoru külföldi utasok bámulva tapasztalták, mennyire elterjedt Magyarországban az ősi classicus világ nyelve, a latin. Első pillanatra azt hitték, hogy a nemzet csupa tudósokból áll, mert a latin volt a tudomány

[1]) Az 1671-ki már emlitett czéhszabályzat. Borsodmegye L.

hivatalos nyelve a XVII. században mindenütt. Csakugyan általános használatban állt nálunk e nyelv, főleg a nemesség és katonák körében. De Brown talált kocsisokat, hajósokat, s más ilyen foglalkozásu egyéneket, kik folyékonyan beszéltek latinul, vagy legalább érthetővé tudták magukat e nyelven tenni. Az idegen a királyi s a török Magyarország, valamint Erdély minden részében elboldogult a latinnal, mely csak ott vesztette el érvényét, ahol a magyar pénz kiment a forgalomból: Belgrádban. A Száván tul nyelvileg is uj világ kezdődött; ott kezdődött a kelet. Odáig már el nem ért a nyugati népek nagy szellemi összekötő kapcsa, a latin nyelv.

De a latin nyelv amint nem tette csupa tudósokká, ugy nem vetkőztette ki saját nemzetiségökből a magyar nép fiait. A nemzeti érzés, a magyaros szellem mindig törhetetlen hévvel élt bennök s előbb a renaissance, azután a reformátió még inkább fokozta e szellemet, mely a XVII. században a latin takaró daczára az irodalomban, a köz- és magánéletben, az egyházban és a családban a legnagyobb erővel érvényesült. Szük körbe volt beszoritva a magyarság, de a megapadt téren teljesen és föltétlenül uralkodott. Még eddig nem volt magyarabb század, mint a XVII-ik.[1]) Mint a politikában, ugy a szellemi életben is a lángelmék, a magvas és nagy hatásu tehetségek hosszu sora jelentkezett s a nemzeti genius olyan alkotásokat létesitett, minőket a régebb időben hasztalan keresünk s melyek ma sem vesztették el belső becsöket, vonzó erejöket. Pázmány megteremtette a magyar prózát, Zrinyi a legkiválóbb magyar epost, Gyöngyössi legnépszerübb verses regényünket. A tudomány a nemzethez anyanyelvén beszélt, az uralkodó osztályok gondolkodása, eszejárása, szivének minden dob-

---

[1]) Erről bővebben szólok a Széchyek Murányban czimü tanulmányomban. Századok 1885.

banása magyar volt s egyik alkatelemök nem latinosodott, másik nem németesedett, nem francziásodott ugy el, mint később. A nemzeti szellem még a hóditó törökre is átterjedt. Közigazgatásában jelentékeny helyet engedett a magyar nyelvnek s ezen érintkezett az alattvalókkal s a királyi országrész hivatalos és nemesi világával.

De az ellatinosodás, az elnemzetietlenedés előhirnökei már jelentkeztek. Épen az a tényező, mely a XVI. században nagy lendületet adott a nemzetiségnek, kezdett a Buda visszavétele körüli korszakban az ellenkező iránynak hódolni. E tényező a tanügy, nem egyedül a cath., hanem a prot. tanügy is, mert a közoktatás minden intézménye a legfelsőtől a legalsóig, tisztán és föltétlenül egyházi volt, melybe az állam közvetlenül nem avatkozott, melyet még közvetve sem ellenőrizett. Az iskolaügy terén pedig Európaszerte a jezsuiták és a maga nemében kitünő tanrendszerök uralkodtak, melynek főczélja volt classicus müveltségü, a latin és görög nyelvben otthonos embereket nevelni. E rendkivüli elmeéllel kigondolt és legcsekélyebb részleteig szabályozott rendszer, melyet müvelt, példaszerü odaadással működő tanférfiak a legnagyobb lelkismeretességgel hajtottak végre, mely tehát külsőleg fényes sikereket aratott, ellenállhatatlan befolyást gyakorolt a protestánsokra is. Ezek tanintézetei szintén a kimagasló mintát igyekeztek utánozni s igy támadt az a nemzedék, mely minden magyaros érzése daczára a XVII. század végén rut zagyvalék nyelven, magyarból és diákból barbár izléstelenséggel összehabart mondatokban beszélt, a XVIII. században pedig egészen ellatinosodott s a nemzeti szellem nagy termő földjét, az irodalmat kiaszott pusztasággá tette.

A hazai közoktatás e sajnos iránya annál meglepőbb, mert a század derekán épen Magyarországban hirdette a kor legnagyobb paedagogusa Comenius Amos az ellenkező tanokat. Sárospatakon több évig rendezte, reformálta

a tanitást s irta korszakot alkotó művei némelyikét. A nemzeti elemet, az anyanyelven való oktatást legalább részben vissza igyekezett vinni az iskolába. Nem akarta kiküszöbölni a classicitást, csak egyeduralmát kivánta megtörni, hogy helyet szoritson az anyanyelv alaposabb művelésének, valamint a természettudományoknak, melyekkel a jezsuita tanrendszer a legmostohábban bánt el. De ujitásainak nálunk nem volt állandó sikerök s mikor eltávozott, épen ugy, mint egykor Mátyás király olasz tudósai[1]), ő is magával vitte eszméit, tudományát s a mi csekély itt maradt belőlök, az is elveszett a prot. egyház és tanügy ellen 1670. után inditott üldözésekben.

Comenius különösen az elemi, a népoktatást akarta a nemzeti anyanyelv szolgálatának átengedni s e végből az elemi oktatás önállósitását sürgette. Meg akarta teremteni a külön elemi iskolát, mely akkor még nem létezett, hanem egyesitve volt a középiskolával. A falvakban, hol középiskola nem volt, müködtek ugyan, főleg a protestánsoknál tanitók s voltak elemi iskolák is. Ezekről azonban nem szabad sokat tartanunk; nem emelkedtek jelentőségre, nem váltak a müveltség, a hasznos ismeretek terjesztőivé. A falusi mester, a hol egyáltalában volt, ott is inkább a lelkész segédeként szolgált s rendesen maga is lelkészi vagy városi tanári állásba igyekezett jutni. A legtöbb helyen azonban a collegiumi életbe beleunt diákok lettek néptanitók. A falusi iskolában a növendék egy kis olvasást, ritkán irást, a vallásból némi elemi fogalmakat s kevés éneket tanult. Az alsóbb nép nem is óhajtotta, hogy gyermeke tanuljon valamit; azon a pályán, melyen a rendi világban maradnia kellett, nem volt a tudományra szüksége, s a tanitó legfölebb azon egy-két fiura forditott több gondot, kik a városi iskolába akartak menni, hogy

[1]) Molnár M. A közokt. tört. 117. lap.

majdan papi pályára készüljenek. Általában a népiskola akkor még protestánsoknál is csak mint előkészitő folyam a középtanodára jött számba. Még rosszabbul állt a catholicusok néptanitása; itt majdnem mindenütt csupán a plébános foglalkozott vele, kinek egyházi rendeletek kötelességévé tették, hogy a zsenge ifjuságot összeirja, délutánonkint a templomba gyüjtse s vagy maga vagy fogadott emberei tanitsák. De a cath. papok szánalmas helyzete a vidéken megakadályozott minden sikeresebb tanügyi tevékenységet s a hódoltsági földön, hol a lelkészkedéssel főleg szerzetesek foglalkoztak, a tanügy egészen tönkre ment, mi a hiveknek nemcsak müveltségére, hanem vallására is kártékonyan hatott, mert az egyházi életben törökös szokások s más visszaélések harapóztak el.[1]) Leányok általában ritkán látogatták a falusi iskolát, noha a prot. egyház már sürgette, hogy falun és városban külön „nemzeti nyelvü iskolák" alapittassanak leánygyermekek vagy hajadonok számára s hogy ez iskoláknál tanitóknak nem férfiakat, hanem szelid, tisztes, a tudományokban jártas nőket kell alkalmazni, „ha ilyenek találtatnak." Ez az első előhirnöke nálunk a nőemancipátiónak, a nő alkalmazásának olyan téren, mely előbb kizárólag a férfiak dominiuma volt. Ha nem akadt alkalmas nő, a feleséges kántor vagy a lelkész maga tanitott az itt-ott alakult leányiskolában. A tanitás csupán olvasásra, énekre szoritkozott s kizárólagos feladata az volt, hogy a leányok majdan képesek legyenek haszonnal hallgatni az egyházi beszédeket. Irni egyedül akkor tanitották a leányt, ha maga és szülei kivánták[2]), a mint általában a régi népiskolákban a fiukat szintén csak a negyedik évben tanitották irni. A ki ez idő előtt távozott az iskolából, annak alkalma sem nyilt az irást elsajátítani.

---

[1]) Lányi-Knauz id. müve.
[2]) Kiss Áron. a magyar népisk. tan. tört. l. 15.

A népiskola ez elhanyagolása, culturalis jelentőségének e föl nem ismerése nem a paedagogusok, a tanférfiak korlátoltságában leli magyarázatát. A kor általános helyzetének hű kinyomata ez. A rendi világ tükröződik benne vissza; a privilegiumok bástyáin kivül álló osztályok müveltségével senki sem törődött, sőt nem is igen akarta senki, hogy ez osztályok müvelődjenek, tanuljanak. A mint nem voltak osztályosai a politikai jogoknak, ugy nem lehetett részök a közmüveltségben. A privilegiáltak egyedül saját gyermekeik neveléséről gondoskodtak. Ennek szolgált a középiskola, a gymnasium s más rokon intézet, mely a társadalom aristocraticus szervezetének megfelelt s különösen a kiváltságolt osztályok — városokban ide tartoztak a polgárok — fiait fogadta magába. Az iskolaügy mindenütt a városban emelkedett virulásra; oda menekültek az összes egyházak kiválóbb tanintézetei, a papnöveldék és a nemesi convictusok. A cath. tanügy középpontjául Nagy-Szombat szolgált s onnan sugárzott szét az ország minden részére. A protestansok hires főiskolái Sárospatakon, Debreczenben, Pápán voltak s kevéssel az üldözések megkezdése előtt Eperjesen alkottak magoknak nagy áldozatok árán országos akadémiát, mely azonban pár évi sikeres müködés után az erőszak áldozata lett. De voltak középiskolák kisebb helyeken, sőt a felvidéki kis városokban mindenütt.

A cath. iskolákat, egy-kettőnek kivételével, mely az akkor meghonositott piaristák kezén volt, a jezsuiták vezették s a hatalmas rend tanügyi rendszere teljes érvényre került bennök. A tanitás ingyenes volt; a tanitványok nagy része az intézetben lakott s a szegény tanulók dijtalan ellátásban részesültek. A tulajdonképeni középiskola öt osztályból állt, melyet rendesen hat év alatt végeztek a tanulók, mert a legfelsőbb két évet vett igénybe; a kitünő tanulók azonban évközben is a felsőbb

osztályba mehettek át ugy, hogy némelyek három év alatt elvégezték az egész tanfolyamot. Naponkint öt órát tanitottak s a tannyelv az első osztálytól kezdve mindvégig kizárólag latin volt. E mellett a görög vétetett figyelembe s a tanitás egész czélja, iránya abban állott, hogy a tanuló beszédben és irásban minél nagyobb tökélyre jusson a classicus nyelvekben. Minden más tantárgy — a vallást kivéve, — a szám- és mértan, természettudomány, földrajz, történet, csak mellékesen tanittatott; külön időt, a rendes órákon és tanfolyamon kivül, forditottak rájok s a növendék főleg a szün- vagy a készülésre szánt időben foglalkozhatott vele.[1])

Sok helyt megfelelt e tanrendszernek a protestansok középiskolája, ámbár az egyházi önkormányzat folytán az egyes iskolák belélete, a tanitás módja és menete nagyobb változatosságot mutat. Nézzünk ilyen iskolát, például a körmöczbányait.[2]) Az épület elég nagy, benne laknak egyes tanárok s a szegényebb alumnusok. Van továbbá benne öt nagy tanterem, mert az intézet öt osztályból áll, noha a tanfolyam nyolcz évre terjed. A tanitás délelőtt korán kezdődik, délután pedig pontban tizenkét órakor. Mindig ima és ének előzi meg s rekeszti be; a hét minden napjára külön ima van s egy napon azért fohászkodnak a növendékek, szabaditsa meg az Isten a töröktől az országot. Szerdán és szombaton egész nap kizárólag a vallással foglalkoznak a tanulók; vasárnap szünidő van s igy a világi tudományokra csak négy nap jut hetenkint vagy ennél is kevesebb, mert sok az ünnep. Az ötödik vagy a legalsó osztályban kezdenek a fiuk németül s latinul olvasni. Ez az elemi osztály. A

[1]) A jezsuita tanrendszert igen részletesen ismerteti Molnár Aladár id. müve és Browning Oskár: A nevelés elméletének tört.

[2]) Hosszasan ismerteti Hlatky József K.-Bányai főreálisk. Ért. 1880/1.

teremben — legalább igy volt sok helyen — egy karszék van a tanitó számára, egy nagy asztal, hol a fiuk irnak, s a tanulók számának megfelelően egy csomó alacsony szék vagy támla nélküli pad, mig a falon fekete tábla függ. Az ötödikből a negyedikbe jutnak a gyermekek, hol már görögöt is tanulnak s a latinban tökéletesitik magokat. E két tantárgy müvelése a középiskola főczélja a protestansoknál is. E nyelvek mellett az arithmetica szerepel önállóan, mig a rhetorica, poetica, logica, philosophia, mint a jezsuitáknál, itt is csak a latin nyelv szolgálatában áll. A két felsőbb osztályban csütörtökön délután a szónoklati dolgozatokat vizsgálják, havonkint egyszer pedig bölcseleti vagy hittudományi vitatkozást tartanak. A tanév három szakra oszlik; mindegyiket ünnepélyes diszvizsgával zárják be, mire rövid szünidő következik.

A ki a középiskolai tanfolyamot sikeresen befejezte, a protestansoknál rendesen külföldi egyetemre ment. A cath. egyháznak már a hazában volt tudomány-egyeteme még pedig kettő. Az egyik Pázmány hires alkotása Nagy-Szombatban s hittudományi, bölcseleti és jogi karra oszlott, a másik Kassán Kisdy Bálint egri püspök főiskolája, melyet Lipót király 1660-ki privilégiumával egyetemi rangra emelt s nemcsak a nagy-szombatival, hanem a hires osztrák és német cath. egyetemekkel egyenjogositott. Mindkettő kizárólag a jezsuiták kezén volt, kik a felsőbb oktatás téren ép oly részletes és átgondolt tanrendszerrel dicsekedtek, mint a középiskolában.

E latinositó tanrendszer következményei csak évtizedek multán nyilatkoztak nagy arányokban. A fiatalságba elvetett idegen mag lassankint kelt ki, s hozta meg fanyar gyümölcseit. De Buda visszafoglalása előtt még a magyar szellem, a magyar szó uralkodott a hazai irodalom nagy mezején s noha sokan hódoltak ama balhitnek, hogy csak az a

valódi tudomány a mi latinul van irva, a nem magyar nyelven megjelent munkák belső becsökre nézve nem mérközhettek a magyar nyelven irottakkal, sőt külön-külön még mennyiségileg is mögöttük maradtak. Irtak verseket akkor latinul és görögül is nálunk, de ezek vagy a tudákos szellem izetlen, mesterkélt termékei, vagy humoros és gunyolódó versek elmésen ugyan, de vaskos konyhalatinsággal irva. A költő, az igazi, azon időben csak magyarul énekelt e hazában, sőt a cosmopolitább természetü tudomány kertjében sem termett olyan gyümölcs, melynek értéke, jelentősége, hatása a magyarral össze lenne hasonlitható. Az 1680-ig megjelent összes magyar munkák száma nem sokkal tesz ugyan többet, mint mennyi ma egy év alatt megjelenik s kétszáz — a hazai nyomdászat első kezdetétől Budavár visszafoglalásáig — év alatt öszesen nem látott annyi magyar mű napvilágot, mint ma két év alatt kerül a közönség közé. De az idők folyamán a magyar könyvpiacz mindinkább élénkült; a könyvek megjelenésében szakadatlan növekvés mutatkozik, jeléül az irási és olvasási kedv fokozódásának. Mig a XVI. század első felének mindegyik évtizedében még husznál kevesebb könyv jelent meg s második felének egyik évtizedében sem érte el a magyar nyomtatványok száma a százat, a tizenhetedik században e szám folyton nő, meghaladja a százat s a hetvenes évtizedben már százhatvankettőre emelkedik.

De nem csupán e számokban nyilatkozik a magyar irói szellem lendülete. A megjelent munkák közt sok van olyan, mely irodalmunk gyöngyei közé tartozik ma is s bármely nagy nemzetnek büszkeségét alkothatná. Balassa Bálint, Zrinyi Miklós, Gyöngyössi István költeményei, számos kiváló prosaistánk másnemü művei már közkézen forogtak s némelyik általános népszerüségnek örvendett. Különösen Balassa Bálint remek versei keringtek számos kiadásban, s kedvencz olvasmányát képezték a műveltebb

köröknek. De a vallásos eszmék tulsulyához képest az irodalom termékei közt is a hittudományi munkák vannak többségben. Elérhetetlen magasban trónolt az összes tudományágak közt az istenes theologia s a megjelent könyvek nagyobbik fele az ő szolgálatában állt, az ő bélyegével ellátva lépett a világ elé. Csakhogy a theologia birodalmának határai akkor összehasonlíthatatlanul tágasabbak voltak, mint ma. Amint a kor összes politikai és socialis törekvései vallásos lobogó alatt küzdöttek és igyekeztek érvényre vergődni, ugy a theologiai irodalom átkarolta a kor egész szellemi életét s termékei nem csupán hittudományi kérdésekre szoritkoztak, hanem felölelték a régi világ összes vajudásait s a ki a XVII. század művelődését igaz mivoltában akarja ismerni, az e művekben találja a legérdekesebb és legtöbb oldalu anyagot. Amint az egyház tevékenysége az emberek minden viszonyára kiterjedt, a mint a pap volt a hivek vezetője nem csupán lelkiekben, hanem az élet egész labyrintjában, ugy a látszólag dogmatikus, polemikus egyházi és vallásos munkákból is a kor legkülönbözőbb mozgalmai és törekvései hangzanak vissza.

Közvetlenül a theologia mellé sorakozott a szépirodalom és a költészet. Poetai munka körülbelül annyi jelent meg, mint minden más: naptár, tankönyv, jogi, történelmi, bölcseleti mű együttvéve. De azért alig van a tudomány egyetlen ága, mely az akkori irodalomban már képviseletet nem talált volna. Apáczai Cseri Jánosban fölébredt, öntudatra jutott a magyar philosopháló szellem s a bölcselet terén nálunk előbb, mint Németországban történt, jutott vissza természetes jogaiba a nemzeti anyanyelv. Lippay János néhány közhasznu gazdasági munkát irt; az orvostan tudományos kezelése megkezdődött, a jog és a történelem terén értékes munkák támadtak, sőt a még általában fiatal állam- és politikai tudomány is

megtalálta hazai munkásait. Mégis feltünő jelenség, mily csekély mértékben használták fel a sajtót a közhatalomért viaskodó politikai pártok czéljaik előmozditására. Ahol tették, ezt leginkább theologiai formában tették. A politikai irány- és izgató munkák főleg e divatos álarczczal léptek a nyilvánosság elé; az egyház vitte ezt a harczot is, mig szoros értelemben vett politikai röpiratok és iránymunkák nyomtatásban alig jelentek meg. Pedig voltak ilyenek is bőven. Számos izgató pamphlet keringett kéziratilag; némelyek kötetlen beszédben, mások versben irattak s mindig a nemzet szenvedéseit, panaszait fejezték ki. Néha Európa fejedelmeihez fordultak segitségért, de különösen a franczia királytól remélték azt. Az egyikben e király személyesen föllép s elmondja, ne várjon Magyarország az osztrák háztól semmit, mert az eddigi hadjáratok s a császári vezérek gonoszságai kimutatták, hogy Lipótnak nem lehet hinni. A szent-gotthardi csatát — folytatja — csupán a francziák nyerték meg, s ha akkor a németek akarták volna, a francziákkal és Zrinyi Miklóssal a törököt teljesen megtörhették volna. De a németek siettek megkötni a dicstelen békét, mely a legnagyobb árulás Magyarország irányában, mert most a béke örve alatt pusztitják el végképen a hazát. A felszabaditás műve helyett a német a guberniumot ültette a nemzet nyakára; ha tehát meg akar szabadulni, ne Lipótba, hanem a franczia királyba helyezze bizalmát. Volt azonban e hosszu s pompás alexandrinekben irt izgató költeménynek egy loyalis változata is, mely épen az ellenkező következtetésre jutott, kimutatta a franczia igéretek hivságos, szemfényvesztő voltát s csupán a sastól, a Habsburgháztól várta a haza felszabaditását.[1])

[1]) A költemény czime Justo in dolore conquerens Hungaria s több száz versből áll. Nemz. M. Folio latin 362. Ugyanott egy prózai ilyen röpirat is van. Az akademia köziratttárában szintén

Az ilyen munkák elég nagy számmal akadtak, de csak kéziratban keringtek; egyik nemes ur, főleg a sok bujdosó a másiknak példányáról irta le s ezek némelyike jutott reánk. A sajtó hatalmát a politikai és nemzeti küzdelmekben a tusakodó felek még nem ismerték vagy legalább nem használták eléggé, pedig korlátlanul tehették volna. A censura akkor alig gátolta a sajtó szabad müködését. Lehetett nyomtatni akármit, az állam nem akadályozhatta meg. Törvény nem szabályozta a censurát, a szokás sem öltött még határozott alakot s a lehető legingatagabb volt. Senki sem tudta, melyik hatóságot illeti meg a sajtó ellenőrzésének joga és kötelessége. Maga a censura egyházi intézmény; az egyház gyakorolta e jogot még a XVII. században. A cath. papság körében uralkodó katonás fegyelem folytán ez egyház körében nem fordulhatott elő visszaélés a sajtóval. A protestansoknál már kissé bajosabban ment a dolog; az egyházi zsinatok megtiltották a papnak, hogy gunyiratokat készitsen s általában több izben kimondották, hogy „akárki mindjárt mindent ne nyomtattasson.“ De az állam censura-jogának gyakorlása körül a legnagyobb zür-zavar támadt. Hol a király fordult a megyékhez, hol a megyék fordultak a királyhoz vagy a nádorhoz védelmet kérni bizonyos iratok vagy nyomtatványok ellen. 1642. aug. 5-én kelt rendeletével III. Ferdinand utasitotta Zemplénmegyét, koboztasson el bizonyos rágalmazó iratokat s szolgáltassa be őket.[1]) 1666-ban viszont a felvidéki megyék kérték Wesselényi nádort, hogy mivel a jezsuiták „fertelmes és gyülölséges“ verseket tettek közzé, kutattassa ki a szerzőt s példásan fenyitse meg. 1671-ben Pálffy Tamás nyitrai püspök meg a pozso-

vannak efféle iratok, továbbá Aigner Lajos kéziratgyüjteményében három: az egyik Bethlen Gábor idejéből, a másik egy 1661-ki, a harmadik egy 1671-ki másolatból leirva.

[1]) Zemplén megye Lev.

nyi kamarát utasitotta, hogy a király nevében az Austriaca Austeritas czimü „mocskos könyv“ eredete iránt tartson vizsgálatot.[1]) Hogy az ily rendeleteknek lett-e valami foganatjok, arra nincs adat. De hogy a XVII. században az állam a magyar sajtónak körülbelül korlátlan szabadságot kényszerült engedni, az a közigazgatás állapotának természetéből következett.

A magyar könyvek folytonos szaporodásának daczára az egykoruak még sem igen voltak megelégedve a közönség olvasási kedvével s a pártfogással, melyben az irókat s alkotásaikat részesité. Már 1628-ban felhangzott a keserü sóhajtás: „O, mily nagy kár, hogy magyar nyelven ily kevés könyvek vannak és forognak kezünk közt.“ Később 1644-ben ismétlődött a panasz, hogy a magyar nemzet rest a maga nyelvén való könyveknek olvasásában s kevesen találtatnak, kik egész életökben egy vagy két magyar könyvet átolvastak volna. Sokan azt mondották, hogy könyvtartójokból is kivetnék inkább, semhogy magyar könyvet tartanának vagy olvasnának. 1682-ben egy harmadik iró kiemelte, hogy a kereszténységben egy nemzetnél sincs nagyobb szüke a könyvnek, mint a magyaroknál.[2]) Bizonyos szempontból e panaszok igazoltak lehettek. A magyar nemzet az irodalom nagyobb pártolásával kétségkivül még inkább megtermékenyithette volna a szellemi életet. De a mit a nehéz viszonyok közt tényleg megtett, azért is tiszteletet érdemel a régi olvasó és iró közönség. Néha még a legszükségesebb könyvek is teljesen elfogytak s hozzáférhetetlenek voltak. Midőn Báthory Zsófia II. Rákóczy György fejedelem özvegye a cath. vallásba visszatért, magyar cath. imakönyvet kért Szelep-

---

[1]) Levele Orsz. L. Mint a levél mutatja az illető munka a czimén levő évszámnak megfelelően már 1671-ben jelent meg s nem 1672-ben, mint Szabó Károly: R. M. könyvtár I. hiszi.

[2]) Szilády: Magyar költők tára IV.

csényi György akkori kalocsai érsektől. De az érsek hirtelen nem kaphatott magyart s latint küldött az özvegynek. Az egyes müveket nem is valami nagy példányszámban nyomatták s igy történt, hogy a megjelent könyvek tiz százaléka ért több, söt a népszerübb költők vagy egyházi munkák feltünően nagy számu kiadást.

A nemzeti közszellem, mely az irodalomban annyi kiváló alkotást hozott létre, a müvészet mezejét nem birta megélénkiteni. A zord, harczias idők egyáltalán nem kedveztek a monumentalis müvészet fejlődésének. Nagyszerü templomok, fényes középületek nem emeltettek a Budavár visszafoglalását megelőző évtizedekben, midőn a régibb korszakok ilyen alkotásainak fentartása és megóvása is annyi gondot okozott. Az uralkodó szellemi irány, az egyházi a XVII. században nálunk kevés, mübecscsel biró épitészeti, szobrászati vagy képirói alkotásra vezetett. Ezt részben a protestantismus tulsulya okozta, mely templomaiból számüzte a kép- és szobordiszt. Szobrászatnak és festészetnek tehát nagyon csekély tere nyilt, s egyik sem emelkedhetett magasabb szinvonalra. Kőfaragók és festők éltek ugyan hazánkban, de csupán a primitivebb szükségleteket elégithették ki. Müveik a finomabb izlésnek nem feleltek meg s mágnásaink, mint például Wesselényi nádor, murányi vára számára Bécsben vásárolta a képeket. A főurak arczképeiket hasonlóképen Bécsben vagy Pozsonyba ránduló idegen mesterekkel festették meg, s legföllebb a jó eredetiről készittettek itthon gyarló másolatokat, melyeket rokonaiknak vagy barátaiknak épen ugy szétküldöttek, mint ma a fényképeket szokás. Sem az épités, sem a képirás, sem a szobrászat terén nem maradt fen a Buda visszavételét megelőző évtizedekből emlitést érdemlő hazai mester neve.

A nemzet müvészeti tehetsége leginkább a müipar felé fordult s ott már értékes alkotásokra vezetett. A

„kis“ müvészet volt az egyedüli, mely az örökös harczok közepett virulhatott; meghuzhatta magát a városban s mühelyeiben az ipar némely ága valódi müvészi lendületet vett. Himzések, butordarabok, érczmüvek, fegyverek, de főleg ötvösmunkák s ékszerek készitéséhez meg volt a jó izlés, néha az eredeti felfogás és az alkotó tehetség is. Egészben azonban a müipar külföldi minták nyomán haladt, de azért sajátos vonások, jellemző nemzeti befolyások bőven észlelhetők termékeiben.

A közoktatás, az irodalmi és müvészeti élet megadja a mértéket a kor általános culturájának ismeretéhez. Csak szükebb körre, az uralkodó osztályokra szoritkozott az s ezekben sem hatolt nagyon mélyre. A városi elemet kivéve el lehet mondani, hogy a müveltség mindenütt annál fejlettebb volt, minél magasabban állt valamely társadalmi osztály s igy a főnemesség aránylag jóval több tudós vagy müvelt férfiut számlált soraiban, mint a középnemesség, ez pedig aránylag ismét többet mint a kis-nemesség. A főuri rend tehát akkor nem csupán közjogilag, hanem szellemileg, müveltség tekintetében is vezérlő osztálya volt a nemzetnek. A városi elem democraticusabb szervezete folytán a müveltség arányosabban oszlott szét polgárságának különböző elemei közt. Ellenben a parasztság, mely teljesen ki volt rekesztve a politikai jogok sánczaiból, müveltség tekintetében is a legalantibb szinvonalon állott. Alig akadt jobbágy, a ki irni-olvasni tudott volna; a legtöbb azt sem tudta megmondani, hány esztendős. Számtalan tanuvallomási jegyzőkönyv maradt fenn, melyekből kitünik, hogy a kihallgatott jobbágyok életévöket szabatosan megjelölni nem tudták s a jegyzőkönyvvezető saját becslése szerint kényszerült beirni, hogy a tanu körülbelül ennyi vagy annyi esztendős. Egyébiránt a müvelt osztályokban is sokszor előfordultak a vastag tudatlanság esetei. Igy például Szente Bálint országbirói

itélőmester 1668-ban Bécsből valakinek hivatalos okmányokat küld s azt irja: „Meglássa ked, ha Tornavármegyében vagyon-e Csetnek? Ha másutt vagyon, corrigálja ki a certeficatoriákat.“[1]) A közönségnek azon időben még nem álltak rendelkezésére helységnévtárak, encyclopédiák s másnemű segédkönyvek, melyekből ma nyomban tájékozást merithet s kiegészitheti hiányos földrajzi vagy másnemű ismereteit.

Ama rendkivül élénk szinházi élet mellett, mely Európa nyugati államaiban virágzott, valóban meglepő, hogy Magyarországban legcsekélyebb nyoma sincs ez időben a szinészetnek. Drámai műveink már voltak s habár egy Shakespeare vagy Moliére remekeivel szemben emlitést sem érdemelnek, annak mégis bizonyitékát adják, hogy ez a műfaj nem maradt ismeretlen irodalmunkban. De teljesen ismeretlen volt a magyar szinész s csak a század utolsó éveiben tünik föl az első hazai szintársulat. Buda visszafoglalása előtt a magyar közönség még nem ismerte a világot jelentő deszkákat s a szinpad-adta szórakozásokat. A főurak udvarában már tartattak balletteк s jelmezes mulatságok, de szini előadás rendezése még nem jött divatba. Annak sincs nyoma, hogy időnkint egyes kóbor német szintársulatok a hazai német városokba ellátogattak s ott a német muzsát szolgálták volna. Az akkori naplóirók bizonyára följegyezték volna az ilyen ritka látványosságot, a mint följegyzik például azt, hogy 1678-ban Sopronban[2]) egy kötéltánczos mutogatta magát és hajmeresztő ügyességét.

A szinészet egyedüli menedéke és otthona akkor az iskola volt. Ott azonban természetesen nem ex professo szinészek müködtek; az iskolai ifjuság szokta magát bizonyos alkalmakkor a nagy közönség, de főleg a szülők előtt olyan szinmüvekben producálni, melyeket tanárai

[1]) Orsz. Lev.
[2]) Hans Csányi's Kronik 40.

irtak. Az iskolai szinmüvek előadása a jezsuita tanrendszer egyik lényeges alkatelemét tette s mint az egész tanitás, ugy ez is ama czélnak szolgált, hogy a növendékek nemcsak vallásos buzgalmakban gyarapodjanak, hanem válaszétékos beszédhez, csinos előadáshoz, önérzetes fellépéshez s sima, világfias modorhoz szokjanak. A XVII. század elején a prot. iskolákban az ilyen szini előadások kezdték divatjokat mulni. Annál nagyobb buzgalommal karolták föl a jezsuiták, mire előkelő prot. intézetek, például az eperjesi akadémia ismét gondot forditottak reá. A jezsuiták iskoláiban rendszeresen tartották az efféle szini előadásokat évenkint legalább egyszer, de sok helyen többször is. Az ünnepi diszelőadás mindig az év végén a zárvizsgálat előtt ment végbe, még pedig az intézet jelentőségéhez mért pompa kifejtésével. A diszitést néha Bécsből vagy Velenczéből hozták. Az előadott szinmü akként készült, hogy minél több növendéknek jusson benne szerepe. Néha százan is közremüködtek egy darabban. A szinmű tárgyát az iró rendesen a bibliából, néha a hazai történetből meríté; a szöveg mindig latin volt s a hazai nyelvnek csupán kivételesen, a prologban adtak helyet. A darabokban ritkán volt női szerep s ha az iró egyáltalán ki nem kerülhette, hogy nőt is szerepeltessen, e szerepet mindig fiu adta. Az előadás délután két óra tájban kezdődött s ingyenes volt. A szülők, a tanügy barátai s kiváló vendégek képezték a hallgatóságot. Mikor Caprara követsége,[1]) konstantinápolyi utjában 1683. febr. 9-én Győrbe érkezett, a jezsuiták meghivták az idegen urakat, nézzék meg a tanitványaik által előadott szinmüvet, mely „A dölyfös, de az ég büntetésével szerencsétlenségbe döntött király“ hosszadalmas czimét viselte. Maradt fenn magyar nyelvü iskolai szinmű is. A tulajdonképeni szinmüvészettel azonban az iskolai

---

[1]) Benaglia id. m. 12.

szinügy nem áll kapcsolatban s fejlődését legkevésbé sem mozditotta elő. De a városi lakosságnak bizonyára kedves szórakozást nyujtottak az ilyen előadások, noha a hallgatók legtöbbje, főleg a nőközönség nem tudott latinul s nem értette az erkölcsös mondásokat, jámbor tanitásokat, melyekkel a párbeszéd el volt halmozva.

A szórakozások közé, melyek a régi emberöltők számára kinálkoztak, az utazás egyáltalában nem tartozott. Nem is szivesen mozdultak ki az emberek házukból s ellenség és jóbarát egyaránt azt veti szemére a XVII. századi magyarnak, hogy nem jár peregrinálni, nem megy idegen országba világot látni, élettapasztalást gyüjteni. Valóban nem csoda, ha ritkán támadt kedve ilyesmihez. Az utazás nemcsak költséges, fárasztó, de veszélyes mulatság is volt ama korban, midőn nem gőzhajó vagy gyorsvonat röpitette néhány óra alatt távoli vidékekre az embert. Az első kellemetlenséget az utak állapota okozta. Az utak általában igen rosszak és kezdetlegesek voltak s alig emelkedtek tul a természetalkotta ösvényeken. Használhatóságuk a talaj minőségétől s az időjárástól függött. Mesterség vagy emberi kéz nem igen járult javitásukhoz s a csinált ut nevére ott sem igen tarthattak igényt, hol népes helyeket kapcsoltak össze.[1]) Leginkább a róna, a sikság utai voltak ekkép elhanyagolva, de a felvidék uthálózatának legnagyobb része egyik-másik fővonal kivételével szintén nem igen emelkedett tul a kezdetlegesség szinvonalán. Erre vall a számtalan törvényczikk, melyet az országgyülések az utak javitása érdekében hoztak s melyek, noha utóbb a megyék hanyag alispánjaira kemény büntetést róttak, még sem vezettek számot tevő eredményre. Ez utakon a kocsizás nem tartozott az élvezetek közé s azért sokan, még asszonyok is, more patrio vagyis lóháton utaztak.

---

[1]) Feldzüge des Prinzen Eugen I. 158.

A természet által az utazás elé vont ezen nehézségeket főleg kedvező időjárás mellett aránylag könnyen le lehetett győzni. Sokkal több bajt okozott a közbiztonság teljes hiánya. Az ország annyira el van árasztva zsiványokkal, hogy kard és puska nélkül, mondja az egykoru iró,[1]) a szomszéd faluba sem mehetni. Még a papok is pisztolyokkal utaztak, ámbár néha nem sokra mentek velök, mint egy izben a garam-szent-benedeki convent két tagjával történt, kiket a hirhedt gróf Balassi Imre emberei kiraboltak s elszedték tőlök nemcsak két lovukat — lóháton voltak — hanem három pisztolyukat is.[2]) Sárosmegyében 1666-ban oly sürü csapatokban jelentkeztek a rablók s oly féktelenül garázdálkodtak, hogy a megye minden egyes, akár élve akár halva beszolgáltatott zsiványért tizenkét forint dijat fizetett. Voltak idők, hogy Zemplénben oly tömegesen kószáltak a rablók, hogy miattok senki „kinek kővára s száz lovasa nincs, házából ki nem léphet."[3]) Ung megye 1678-ban egész kis hadat, hatvan gyalogot és negyven lovast kért, hogy megvédhesse magát a zsiványok ellen. Ily körülmények nem igen fejlesztették az emberekben az utazás kedvét. Főleg a tavasz beálltával szaporodtak el a zsiványok mindenütt s a mint a kikelet közeledett, a felsőbb hatóságok siettek figyelmeztetni a megyét, vegye elejét a bajnak s készitsen „horgot és kereket a latroknak."[4]) Különösen a határszéli vidékek lakosságát, az Árva-, Liptó- és Szepesmegyei tótokat, az ungi és zempléni rusnyákokat mondják hirhedt zsiványoknak, kik nyáron dolog helyett rablásból éltek s a lengyel-magyar kereskedelmi forgalmat ellenség módjára

[1]) Flämitzer id. m.

[2]) Panaszlevelök. Orsz. Lev. A kamarához irt lev. 1660—69. B. csomó.

[3]) Zemplén megye lev. 1637-ből.

[4]) Gróf Pálffy Pál nádor Zemplénmegyéhez. A megye lev.

megsarczolták. Simplicissimus leirja kalandozásaikat. Mikor először Magyarországba jött s a lengyel határszéli városban összegyült nagy karavánhoz csatlakozott, a népes társaság minden tagja külön megfizette a dijat a szabad átkelésért a zsiványoknak. Hosszas parlamentálás után alkudott meg velök a karaván s a rablók fedezete alatt kelt át a határon s jutott a Tátra-hegység magyar részébe.

De bármi kevéssé voltak biztatók a kalandok, melyekkel az utazás járt, utazni mégis kellett s minduntalan jártak az emberek hivatalos vagy magánügyekben Pozsonyba vagy a felföldre. Erdélyből s a keleti megyékből Kassán át mentek a Vág völgyébe s onnan Pozsonyba vagy tovább Bécs felé. Becskeházy Borsodmegye jegyzője 1670 végén hivatalos ügyekben a császári székvárosba küldetett s uti költségül ötven forintot kapott. Minthogy ezt el kellett számolnia, a legaprólékosabb részletekre terjedő költségjegyzéket készitett.[1]) Decz. 15-én indult el Pozsonyból saját szekerén és lovaival s 16-án délelőtt 10 órakor szerencsésen bevergődött Bécsbe. Egy éjet egy külvárosi vendéglőben a fekete sasnál, egyet a belvárosban az arany rózsánál töltött, mire a stiriai kapu felé a Stadthofnál egy stiriai embernél vett szállást s a szobáért és istállóért egy hétre magyar pénzben 3 frt 30 dénárt fizetett. A kocsissal együtt négyen voltak s egy-egy ebédjök rendesen 8—8 garasba került. A társaság decz. 30-án érkezett vissza Pozsonyba, hol Becskeházy öt vacsoráért, egy ebédért s szállásért egy német forintot s öt garast fizetett. Jan. 8-án indult haza. A Vág vidékén rendesen korcsmában, néha pedig parasztembernél hált. Körmöczön és Beszterczebányán át utazott s minél inkább közeledett megyéjéhez, annál kevésbé kellett a korcsmai szállást és ételt igénybe vennie, mert ott már jó embe-

---

[1]) Borsodmegye Lev.

reinek vendége volt. Tiz egész napig tartott, mig Pozsonyból eljutott Szendrőbe, noha sehol sem időzött tovább egy éjszakánál, nappal pedig folyton utazott.

Városokban mindenütt elég jó lakást és ellátást talált az idegen. A legtöbb helyen azonban s igy volt ez, mint Brown emliti, akkor Németországban is, a közönséges fogadókban egyszerüen szalmán háltak az utasok. Uri ember nem is szállott efféle korcsmákba, hanem fölkereste a falu földesurát vagy az uraság tisztet. Némely városban az előkelőbb vendégeket maga a tanács szállásolta el; a vándorló kézmüvesekről a czéhek gondoskodtak s a korcsmába csak a paraszt került. De kivételes esetekben még a legnagyobb urak is olyan szállásba kényszerültek meghuzódni, a minő épen akadt s a sokat járó-kelő Wesselényi nádoron többször megesett, hogy éjjelre valami rozzant csürbe vagy pajtába szorult. Minden harminczadhivatalnál volt valami korcsma vagy fogadóféle, hol kereskedők és hajcsárok az éjszakát tölthették.

Török területen fontosabb állomásokon vagy ott, hol nagyobb volt a mozlim elem, sajátszerüen gondoskodtak az idegenekről és utasokról. A város végén, például Ercsiben, a Dunához közel, nagy csürszerü épület, a han emelkedett. Tulajdonképen nem volt egyéb, mint nagy istálló; közepén helyezték el a szekereket és talyigákat, melyek nagy számmal fértek el benne. A szekereknek kijelölt tért az emberek és lovak számára rendelt helytől hosszu és három láb magas fal választotta el sok kályhával és tüzhelylyel, hol mindig tüzet lehetett rakni. A közeli boltban kapott az utas némi eleséget, melylyel visszatért a hanba, hogy ott megfőzze s elfogyassza. Aludni a lovak mellett aludt s párnául rendesen egyik lova fejét kellett használnia. A szállás egészen ingyenes volt, mert a hanokat, mint a szeretet müveit a török birodalom legelőkelőbbjei épittették az utazó közönség

javára.[1]) Ilyen hanok fogadják be ma is Törökország ázsiai tartományaiban az utasokat.

Az ország nagyszerü természeti szépségei iránt nem hiányzott az érzék a régiekben s például Wesselényi Ferencz egy izben lelkesen irja le Sztrecsény és a Vágvidék festői tájékát.[2]) De egyes-egyedül azért, hogy a természet megragadó látványaiban gyönyörködjék, akkor nem utazott senki. A kiket utjok a Magas-Tátra felé vitt, azok szent borzadálylyal beszéltek komor nagyszerüségéről. Szörnyetegek, rettenetes vadállatok, egyszarvuak honoltak — mint a felizgatott phantasia képzelte - a hótakart ormok közt, az erdős völgyekben, az örök zöld réteken s még a XVII. században is sárkány garázdálkodott a gyönyörü csorbai tó környéken; a tengerszemben csodaszép tündérek fürdöttek s rejtélyes piros bóbitások barátságosan fogadták, kalauzolták, vendégelték az arra tévedt embert, de soha sem bocsátották többé haza.[3]) Pedig a valóságban nem tündérek, hanem marhapásztorok, zsiványok s más nagyon kétes elemek barangoltak a Magas-Tátra fenyveseiben, hegy-völgyeiben. A környékbeli lakosok el-eljártak a hegységbe vadászni, gyógyfüveket, néha kincseket keresni, mert a hagyomány szerint a barlangok öblében töméntelen arany-ezüst van fölhalmozva s a hegyi völgyekben rubinok, smaragdok, zafirok ragyognak. Az ilyen aranyhajhászok néha megmászták a legmagasabb csucsokat s hazatérve, csodadolgokat regéltek a látottakról. Touristák azonban akkor nem jártak ott s Fröhlich Dávid az első, ki a Magas-Tátrának valamelyik csucsát 1615-ben két társával nem-

---

[1]) Benaglia id. müve 23.

[2]) Levele Semsey Györgyhöz 1659. Orsz. Lev.

[3]) Hanusz István: A m. népkölt. a geologia terén. Délm. Term. Füz. 1885.

csak megmászta, hanem kirándulását később le is irta. Kétségkivül ő csinált kedvet a kalandkereső Simplicissimusnak, hogy Késmárkról szintén kimenjen a hegységbe, mely utját élményeivel, tapasztalataival együtt igen élénken beszéli el. Mint Fröhlich, ő is azt mondja a Tátráról, hogy csucsai magasabbak a svajczi és tiroli Alpeseknél. Akkor még a hegyek magassága csak ugy szemmérték után volt s nagyon hiányosan megállapitva.

A fürdőzés azonban már nagyon divatozott a XVII. században. A fárasztó életmód s a vele járó betegségek arra kényszeritették az urakat, hogy egészségök helyreállitása czéljából gyakran fölkeressék a hévvizeket, mert nagyobbára a kénes meleg forrásokat szokták használni. A fürdősaison a nyár első, nagyobbik fele volt, mikor néhol igen előkelő társaság került össze. A XVII. században Stubnya volt a felvidék legdivatosabb fürdője. Azt használta Wesselényi nádor s ott találkoztak az összeesküvő főurak és nemesek, hogy tanácskozásaikat feltünés nélkül folytathassák s terveik kivitelét előkészitsék. A tulajdonos Körmöczbánya városnak nagy kőháza volt, s az előkelő családok rendesen e házban vettek lakást. Néha annyira felszaporodott az idegenek száma, hogy hetekre le volt minden szállás foglalva. E mellett használták a pöstyéni és trencséni hévvizet, a szliácsi — akkor ribári — forrásokat, s számos olyan forrást, melyek vizének csodatevő erőt tulajdonitottak, miért is némelyiket Szentkutnak neveztek. A legtöbb azonban nagyon primitiv állapotban lehetett s a fürdőzés körül általában különös szokások divtak. Igy például Brown, midőn egy hideg tavaszi napon, márczius 15-én, Pöstyénen átutazott, csodálkozva látta, hogy a Vágban levő meleg forrásban egész szabadon fürödtek az emberek. Különben előkelő urak is gyakran felkeresték a hévvizet téli időben. Wesselényi nádor fürdőzött januárban, márcziusban, szep-

temberben, szóval az év minden részében, s költője Gyöngyössi István szintén télen 1664. jan. 27-én irta a stubnyai hévvizben ajánlatát hires művéhez, a Márssal társalkodó murányi Venushoz.

V.

Nem vesztett csatának, vésznek nevezi a mohácsi vereséget a magyar nép szavajárása. Csakugyan a vész korszaka kezdődött e nappal Magyarországban, hol az inség és nyomor évtizedről-évtizedre fokozódott szüntelen. A mint az ország egyszer a török uralom lejtőjére került, a pusztulásban nem volt többé megállás s nemzedékről nemzedékre fogyott a magyarság számban, vagyonban, politikai és művelődési jelentőségben. A százhetven évi iga s a vele többé-kevésbé, de mindig összefüggő bajok végül a halálos örvény szélére sodorták az államot. Sokszor elmondták már, hogy a nagy tatárjárás óta nem volt az ország kétségbeejtőbb állapotban, mint a felszabadító hadjárat előtt. De csak az, a ki tudja, hogy birtokállománya soha oly csekély, határai oly természetellenesek, népessége annyira megapadt, minden államintézménye a reform, a felfrissités hiányában annyira megrongált, társadalma oly zilált, vezérlő osztályai politikai és vagyoni állásukban annyira megingatva nem voltak, csak az érheti meg igazán a helyzet összes veszélyeit, a válság egész nagyságát, mely egyszerre politikai-nemzeti, vallás-egyházi, socialis-gazdasági és pedig minden irányban elementaris erejü volt.

Komor, véres betükkel van a XVII. század Európa minden nemzetének évkönyveibe bejegyezve. Kegyetlen és pusztitó háboruk viharzottak el mindenütt s virágzó álla-

mokat döntöttek halomra, sőt hatalmas népeket, mint közelünkben a csehet, csaknem elsöpörtek a föld szinéről. Külső ellenség s belső pártviszály versenyzett egymással, hogy kipusztitsa a culturát s mint egy német iró mondja, a század történetében alig van más, mi a szivet hevesebb lüktetésbe hozhatja, a léleknek megnyugvást adhat, mint a fényes diadalok ama sora, mely a török igát megtörte s Magyarország felszabadulásával Európát örökre megmentette a mohamedán hóditás veszélyeitől. A legtávolabbi nemzeteket fölvillanyozta e győzelmek hire, melyek a magyar honfiak legszentebb eszményét megvalósitották.

A török iga megtörése volt száznetven éven át minden emberöltő politikai ideálja a hányatások, a pillanatnyi kényszerüség sugallta ingadozások közepett is. Erről ábrándozott, ezért imádkozott ez országban mindenki. Ez eszményt ápolta, ennek szentelte magát a század legnagyobb magyarja, Zrinyi Miklós. Karddal és tollal, a harczmezőn s az iróasztalnál, prózai és költői müveiben mindig ez eszmény apostola maradt. Nagy epopeája, a Zrinyiász nemcsak költői alkotás, hanem politikai iránymű, hatalmas harczi szózat, mely az ősök példáinak fölidézésével buzditja a kortársakat a küzdelemre, a haza felszabaditására. Az irodalom minden ágában kifejezést nyert e gondolat. Imakönyvek, naptárak, másnemü olvasmányok folyton kifejezték a fölszabadulás reményét és óhaját s az 1658-ki nagyszombati kalendarium az 1655-ki év eseményeihez a következő megjegyzést füzi: „Leopoldus ausztriai herczeg magyar királylyá koronáztatik, ki első a magyar királyok közt ezen a néven; engedje isten, hogy első Szent István és első Szent László nyomdokit kövesse mindenben, megszabaditván bennünket a pogány török igájától.“

Az eszmény végre valósult; valósult épen akkor, midőn a romlás tetőpontjára hágott. A legutolsó pillanatban állt be a hőn várt, akkor alig remélt kedvező fordulat.

Pár évtized mulva talán már késő lett s a magyarság számbelileg annyira lehanyatlott volna, hogy politikai és szellemi tulsulyát, kimagasló hatalmi állását e hazában fenn nem tarthatta volna. Szerencsére a gondviselés még idején visszaadta neki fővárosát és az országot, nagyobbára puszta, vadon állapotban ugyan, de mégis visszaadta. A béke nemsokára be köszöntő korszakának hivatása lőn e vadont másodizben polgárositani, ujra virulóvá, ismét magyarrá varázsolni.

TARTALOM.

MÁSODIK FEJEZET.

Az állam és szervezete.

HARMADIK FEJEZET.

A társadalom.

NEGYEDIK FEJEZET.

Közgazdaság és közmüveltség.

